

ISSN 1303-9075

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
ORTA DOĞU ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

ORTA DOĞU ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

TEMMUZ 2010

Cilt : VIII

Sayı : 2

ELAZIĞ
2013

Sahibi

Prof. Dr. Kutbeddin DEMİRDAĞ
Fırat Üniversitesi Rektörü

Editörler

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Müdürü

Prof. Dr. Enver ÇAKAR
İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü

Bilim Kurulu

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Müdürü

Prof. Dr. M. Beşir AŞAN
Tarih Şubesi Başkanı

Prof. Dr. Saadettin TONBUL
Coğrafya Şubesi Başkanı

Prof. Dr. Ali YILDIRIM
Dil ve Edebiyat Şubesi Başkanı

Prof. Dr. Cemalettin ÇOPUROĞLU
Sosyoloji Şubesi Başkanı

Yrd. Doç. Dr. Rifat ÖZDEMİR
Tercüme Şubesi Başkanı

Prof. Dr. Esmâ ŞİMŞEK
Halk Kültürü Şubesi Başkanı

Doç. Dr. Vedat ÇAKIR
İletişim ve Tanıtım Şubesi Başkanı

Yrd. Doç. Dr. Cem AYDEN
İktisadi ve İdari Bilimler Şubesi Başkanı

Bu Sayının Hakem Heyeti

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (Fırat Ün.)

Prof. Dr. M. Beşir AŞAN (Fırat Ün.)

Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK (Fırat Ün.)

Prof. Dr. Enver ÇAKAR (Fırat Ün.)

Prof. Dr. Ömer Osman UMAR (Fırat Ün.)

Prof. Dr. Abdülhalik BAKIR (Bilecik Ün.)

Prof. Dr. Turgut YİĞİT (Ankara Ün.)

Prof. Dr. Muammer GÜL (Harran Ün.)

Doç. Dr. Aydın ÇELİK (Fırat Ün.)

Doç. Dr. Orhan YAZICI (İnönü Ün.)

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
ORTA DOĞU
ARAŞTIRMALARI
MERKEZİ

ORTA DOĞU
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ

TEMMUZ 2010

Cilt: VIII

Sayı: 2

ISSN: 1303-9075

Elazığ

2013

Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi VIII/2

ISSN: 1303-9075

Basım Yeri: Elazığ

Basım Tarihi: 2013

Dizgi: Prof. Dr. Enver ÇAKAR

Baskı: Fırat Üniversitesi Basımevi

Baskı Adedi: 500

• Orta Doğu Araştırmaları Dergisi yılda iki defa yayınlanır. Orta Doğu'nun tarih, coğrafya, sosyoloji, dil ve edebiyat ve halk kültürü ile ilgili çalışmalara yer verir.

• Her hakkı mahfuzdur. Fırat Üniversitesi'nin izni olmadan tamamen veya kısmen çoğaltılamaz.

• Yayınlanan yazılarda ileri sürülen görüşler yazarlarına aittir. Merkezimizin görüşünü yansıtmaz. Bundan dolayı merkezimiz mesuliyet kabul etmez.

İsteme adresi: Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Müdürlüğü Elazığ/
Türkiye

Tlf: 0.424.2370000/3836-3839

Fax: 0.424.2330062

email: mozturk@firat.edu.tr

ecakar@firat.edu.tr

İÇİNDEKİLER

Yüksel ARSLANTAŞ	
Kuzey Mezopotamya’da Bir Kavşak Noktası: Tepe Gawra	19
Abdülhalik BAKIR	
Geç Ortaçağ El-Cezîre Bölgesi Şehirlerinin Fizikî Yapıları Üzerine Bir Değerlendirme	51
Ahmet KÜTÜK	
Bizans İmparatorluğu’nun Alternatif İstihkâm Şehri: Dara (Anastasiopolis) Kuruluşu ve Günümüze Kadarki Durumu	69
İlyas GÖKHAN	
İslam ve Bizans Sınırları Arasında Hades Şehri	87
Taner YILDIRIM	
Abbasi Devletinde Tüccarın Siyasi Rolü ve Devletin Özel Mülkiyete Müdahalesi	111
Turgay MURAT	
İngilizlerin Mısır’da Uyguladığı İdari ve Ekonomik Politika (1882-1936)	133
<i>Yayın İlkeleri/Publication Principles</i>	151

KUZEY MEZOPOTAMYA'DA BİR KAVŞAK NOKTASI: TEPE GAWRA

A Junction Point In Northern Mesopotamia: Tepe Gawra

Yüksel ARSLANTAŞ*

ÖZET

Tepe Gawra, Eski Mezopotamya'da modern Musul şehrine 15 mil ve Khorsabad'a 2 mil uzaklıkta tarihi Niniveh kentinin yakınında eski bir yerleşim yeridir. Kazılmadan önce 120 m çapında ve 22 metre yüksekliğindeydi. Burada 1850'den önce Austen Layard tarafından bir keşif kazısı gerçekleştirilmiştir. Site sistemli olarak 1927, 1931 ve 1932 yıllarında Ephraim Avigdor Speiser başkanlığında Pennsylvania ve American Schools of Oriental Research'tan arkeologların katılımıyla gerçekleştirilmiştir.

Tepe Gawra, Yukarı Dicle ve Zagroslar bölgesinden Mesopotamya'ya Lapis Lazuli ve diğer egzotik malların ulaştırıldığı bir ticari bağlantı noktasıdır. Bu ve diğer siteler Sümer ve Babil şehirlerinin de egzotik ürünleri temin ettiği yerlerdir.

Anahtar Kelimeler: Tepe Gawra, Mezopotamya, Kazılar, Höyük.

ABSTRACT

Tepe Gawra is an ancient Mesopotamian settlement, near the ancient site of Nineveh, 2 miles from Khorsabad and 15 miles northeast of the modern city of Mosul. Tepe Gawra was 120 meters in diameter and 22 meters high. A brief exploratory dig was performed by Austen Layard before 1850. The site was formally excavated in 1927, 1931 and 1932 for a total of 8 months by archaeologists from a joint expedition of the University of Pennsylvania and the American Schools of Oriental Research, led by Ephraim Avigdor Speiser.

Tepe Gawra was certainly a transport link in trade for lapis lazuli and for other exotic goods from the Zagros highlands and from the Upper Tigris basin into Mesopotamia proper. Sites like it supplied the heartland of Sumerian and Babylonian cities with exotic goods in antiquity.

Keywords: Tepe Gawra, Mesopotamia, Excavations, Mound.

Giriş

Mezopotamya, genel bir bakış açısıyla, Toroslar ve Zagrosların etekleriyle Suriye Çölü arasında, Fırat ve Dicle Nehirlerinin suladığı

* Doç. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fak. Tarih Bölümü-ELAZIĞ

bereketli topraklar olarak görülse de temel yaşam koşulları bakımından farklı bölgelere ayrılmaktadır¹.

Mezopotamya, Fırat ve Dicle'nin armağanıdır. Zaten ismi de “*İki Nehir Arasındaki Ülke*” anlamına gelmektedir. Kuzeybatıda Cebel-i Abdullaziz ve Cebel-i Sincar'ın kuzeyinden Toroslara kadar uzanan el-Cezire'de Fırat'ın kollarından Belih ve Habur'u oluşturan irili ufaklı pek çok çay ve dere bölgeye adeta bir yelpaze biçiminde yayılıp sulayarak bereketli bir alan meydana getirirler. Burası Yukarı Dicle vadisi ile Kuzey Suriye düzlükleri arasında bir transit yol gibidir.

Kuzey doğuda Dicle ve Zagroslar arasında kalan alan ve Dicle'nin kollarının aktığı bölge de iklim ve bitki örtüsü yönünden oldukça elverişli koşullar taşımaktadır. Dağ eteklerinde meşe ve çam ormanlarıyla, yüksek düzlüklerde buğday, arpa, meyve, üzüm ve sebzenin yetiştiği bu yöre ilk insanların yerleşmesi için ideal imkânlarla sahiptir².

Jeolojik araştırmalara göre Mezopotamya'nın iklimi en eski zamanlardan günümüze kadar fazla değişmemiştir. Bölge yazın dünyanın en sıcak bölgelerinden birisidir. Yaz sıcakları gölgede 50 C 'yi bulur. Yöre oldukça güneyde olmasına rağmen, Orta Asya ve İran'dan gelen kıta kutup havası nedeniyle kışları soğuk geçer. Musul'da Ocak ayı ortalaması 5 C'dir. Bununla birlikte, Güney Mezopotamya'da tropikal etki ağır basar. Söz gelimi Basra'da Ocak ayı ısı ortalaması 11 C kadardır. Yağmursuz dönem sekiz ay sürmektedir. Sonbahardan ilkbahara kadar, Akdeniz'den gelen alçak hava tabakalarının getirdiği yağışla birlikte, Toroslar ve Zagroslardaki karların erimesi, ilkbahardan başlayarak, Fırat ve Dicle kollarının denetimi imkânsız taşmalarına yol açar. Buna karşılık az yağış alan ayların sonlarına doğru ırmaklardaki su miktarı oldukça azalır. Çevre Kasım ayından başlayarak yeşerir. Ancak çok kısa ömürlü olan bitki örtüsü Nisan ayından itibaren kurur. Güneydeki çöl alanlarında ise bitki yetişmez. Kuzeye çıktıkça çölün yerini bozkır alır ve yağışlar artar. Yıllık 200 mm civarında yağış düşen bu yöre, güneyin aksine, sulama yapılmaksızın yılda bir kez buğday hasadına imkân veren kuru ziraata elverişlidir. Bununla birlikte çayırların bolca bulunduğu bu bölge hayvancılığa daha uygundur. Kuru tahıl ziraatı, güneyde alüvyal bölgedeki kadar yoğun bir nüfusu besleyememektedir³.

¹ Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi-Başlangıcından Perslere Kadar*, İstanbul, 2006, s.14

² C.H.W.Johns, *Ancient Babylonia*, Cambridge, 1913, s.13-17; Veli Sevin, *Yeni Asur Sanatı I-Mimarlık*, Ankara, 1991, s.2; Kemalettin Köroğlu, *a.g.e.*, s.14-16.

³ Veli Sevin, *Yeni Asur Sanatı I-Mimarlık*, Ankara, 1991, s.5.

Fırat ve Dicle Nehirlerinin birbirine en fazla yaklaştıkları, Babil'in kuzeyindeki orta bölge, hem az yağış alması, hem de nehirlerin derin yataklar içinde akması nedeniyle kuzeye ve güneye göre bir takım zorluklar içermektedir. Bu bölgede tarım için derin sulama kanalları ve su bentlerinin yapılması gerekiyordu. Bu şartlar sonraları baraj ve sulama sisteminin geliştirilmesinde etkili olmuştur.

Bölgeye hayat veren Fırat ve Dicle tarım için gerekli su kaynağı olmalarının yanı sıra, taşıdıkları alüvyonla da yeni tarım alanlarını oluşturmuşlar ve mimaride kullanılan kerpicin hammaddesi olan kili de bölgeye bol miktarda getirmişlerdir⁴.

İnsanoğlunun Ön Asya'daki serüveni ise, 500 bin yıl öncesinden başlayarak daha belirgin biçimde izlenebilmektedir. Günümüzden 12 bin yıl öncesine kadar dünyanın kuzey yarım küresinde oldukça farklı çevre ve iklim koşulları hüküm sürmüş, buzul ve buzul arası dönemler yaşanmıştır. Buzul hareketleri Mezopotamya'ya kadar uzanmamış, bu nedenle de dağların güney eteklerinde bölgeye ulaşan topluluklar için uygun yaşam alanları oluşmuştur. Başlangıçta insanlar ihtiyaçlarını coğrafi şartların daha uygun olduğu bölgelerde doğal olarak yetişen meyveler, kökler, çeşitli bitkiler ve avladıkları hayvanlardan karşılamaya çalışmışlardır. Gruplar halinde, bir yere uzun süre bağlı kalmadan yaşayan insanlar doğanın sunduklarıyla yetinmiştir⁵. Ya da ihtiyacı olan şeyleri çevresinde hazır halde bulduğu için üretme ihtiyacı duymamıştır. Kaya oyukları ve mağaralar barınak olarak kullanılmış, bunların bulunmadığı yerlerde ise saz veya dallardan geçici kamplar kurulmuştur⁶.

Günlük hayatta kullanılan aletler için malzeme taştır. Ağaç ve saz gibi organik maddelerden üretilmiş aletler ise günümüze kadar ulaşmamıştır. Çakmaktaşı yaygın olarak kullanılmıştır. Ayrıca bir tür volkanik cam olan obsidiyen, bazalt ve çay taşından da aletler yapılmıştır. Hammaddeyi oluşturan çekirdek taş kütleleri üzerine başka bir sert taşla vurularak kenarlarından parçalar ayrılmış ve keskin yüzeyler oluşturulmuştur. Bazen çıkarılan yongalar alet olarak kullanılmıştır. Bu nedenle, Ön Asya'da

⁴ B.A.Philip Smith, *The Ancient History Of The East*, New York and London,1989, s.219; Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s.16-17; Ekrem Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, Bursa, 2007, s. 7-19.

⁵ Kemalettin Köroğlu, *a.g.e.*, s. 37.

⁶ Kemalettin Köroğlu, *a.g.e.*, s. 37.

insanoğlunun uzak geçmişi genellikle üretilen taş aletlere göre Paleolitik, Mezolitik ve Neolitik Çağ olarak adlandırılmaktadır⁷.

30-40 yıl öncesine kadar Mezopotamya'nın Paleolitik Çağ'da insanlar tarafından yaşam alanı olarak seçilmediği, bu toprakların maden işlemlerini bilen kavimler tarafından istila edildiği sanılıyordu. Fakat Kerkük civarındaki dağlık bölgelerde yapılan mağara araştırmaları ile Kuzey Mezopotamya'da Paleolitik devirden beri insanların yaşadığını gösteren çakmak taşından yapılmış birçok alet bulunmuştur⁸.

Kuzey Mezopotamya ve İran'ın batı bölgelerindeki Paleolitik buluntular daha çok tepelerin eteklerinde ve Zagros bölgesindeki bayırlarda tesbit edilmiştir⁹. Mezopotamya'da Musul yakınlarında Paleolitik dönemin başlarında yapıldığı tahmin edilen taş aletler belirlenmiştir. Kuzey Irak'ta Küçük Zap bölgesinde Barda Balka adlı atölye veya kamp alanı günümüzden yaklaşık 80 bin yıl öncesine tarihlenmektedir. Büyük Zap Irmağı vadisinde bulunan Şanidar Mağarası ise uzun bir zaman dilimi boyunca yaşam alanı olmuştur. İçinde binlerce yıl boyunca, belli mevsimlerde barınan insanlara ait kalıntıların üst üste oluşturduğu tabaklarda önemli kalıntılar saptanmıştır. Burada Neandertal insana ait iskeletlerin yanı sıra, taş aletler ve hayvan kemikleri de bulunmuştur. Ayrıca hem bölgedeki diğer birçok mağarada, hem de Batı İran ile Doğu Akdeniz kıyısındaki barınaklarda bu döneme ait hayat izlerinin var olduğu bilinmektedir. Paleolitik dönemde Mezopotamya'da yapılan aletler ile Suriye-Filistin, Anadolu ve İran'da üretilenler arasında az da olsa bir benzerlik olduğu gözlenmektedir. Bu da bölgedeki insanların izole bir hayat sürmediğini ve komşu bölgelerle ilişkide olduğunu göstermektedir.

Yaklaşık olarak 11-12 bin yıl önce iklim yavaş yavaş değişerek günümüzdekine yakın koşullar oluşmuş, buzulların erimesiyle de, doğadaki bitki türleri ve bunlarla beslenen hayvanlar çoğalmıştır. Geçiş çağı olarak da adlandırılan Mezolitik (Epipaleolitik) dönemde insan toplulukları tarıma alınabilecek bitkilerin ve evcilleştirilmeye uygun hayvanların daha çok olduğu bölgelerde uzun süre yaşamaya, basit barınaklar yapmaya başlamışlardır. Ön Asya'da yerleşik hayata geçiş süreci konusundaki bilgilerimizin önemli bölümü, Doğu Akdeniz kıyı şeridinde yapılan çalışmalardan kaynaklanmaktadır. Burada kısa süreli yerleşimcilerin

⁷ Charles Bache, "From Mr. Bache's First Report on The Joint Excavations at Tepe Gawra and Tell Billah, 1932-1933", *Bulletin of The American Schools of Oriental Research*, No.49, (Şubat, 1933), Boston, 1933, s.12; Kemalettin Köroğlu, *a.g.e.*, s. 38.

⁸ Füzûzan Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara, 1983, s. 23.

⁹ *The Cambridge Ancient History*, Volume I, Part 1, Cambridge, 1970, s.86.

geliştirdikleri kültürler Kebara ve Natufien olarak adlandırılmaktadır¹⁰. Kuzey Mezopotamya’da Paleolitik buluntuların tesbit edildiği başka yerler de vardır. Bunlardan Süleymaniye yakınlarındaki Hazar Merd, Zarzi, Palegawra, Baradostian, Babkhal Paleolitik buluntu tesbit edilen diğer yerlerdir. İsmi geçen Paleolitik merkezlerde yapılan tarihlemelere göre Şanidar 50 bin yıl, Baradostian, 34 bin yıl Zarzian 12 bin yıl öncesine kadar gitmektedir¹¹.

İnsanlık tarihinin en önemli dönüm noktalarından biri ve belki en önemlisi, avcılık ve toplayıcılıktan sonra¹² üreticilik evresine geçiştir. İnsanoğlu, ortaya çıkışından itibaren birkaç milyon yıl içinde hemen hemen bütün dünyaya yayılmış, özellikle alet teknolojisinde önemli aşamalar geçirmiş olmakla birlikte, günlük hayatını doğanın sunduğu imkânlarla göre düzenleme evresini geçememiştir. Uygun çevre koşullarının oluşmasıyla birlikte taş temelli kerpiç veya saz ve çamur duvarlı evlerden oluşan ilk kurulmaya başlanmış, bazı bitkiler tarıma alınarak ilk düzenli üretim gerçekleştirilmiştir. Ayrıca koyun, keçi ve sığır gibi hayvanlar evcilleştirilmiş, çanak çömlek yapımı günlük hayata girmiştir. Bütün bunlar günlük hayatın köklü bir şekilde değişmesi anlamına da geliyordu. Bu nedenle bu yeni süreç “Neolitik Devrim” olarak da adlandırılmaktadır. Dikdörtgen kerpiç evler, sınırlı tarım ve küçük çaplı hayvan besiciliğinden oluşan köy kültürü, 7 bin yıllarında oldukça yaygın bir hayat şeklini almıştır. Başlangıçta kurulan köyler büyük ihtimalle bütün mevsim değil, yılın belirli dönemlerinde oturlan yerlerdi. Başlangıçta olmasa da, bu sürecin günlük hayata taşıdığı en nemli yeniliklerden biri de kilin şekillendirilerek kap kacak biçimine dönüştürülmesi, yani çanak çömlek yapılmasıdır. Çabuk kırılan ancak hammaddesi bol bulunduğu için çokça üretilebilen bu malzeme, doğada kaybolmadığı için Neolitik’ten itibaren insanın izini sürerek serüvenini öğrenmede önemli bir katkı sağlamıştır.

Ön Asya’nın büyük uygarlık merkezlerinde üreticiliğe geçişten sonra yaşanan birçok gelişmeye rağmen Irak, Suriye ve Anadolu’nun kırsal alanlarındaki köy hayatı çok fazla değişmeden günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Genellikle kerpiçten evlerde oturan, hayvancılık ve tarım yapan bu insanların alışkanlıkları arasında, yaylacılık dolayısıyla yarı göçebelik, yabani hayvan avı nedeniyle avcılık gibi, Paleolitik dönemde

¹⁰ Kemalettin Köroğlu, *a.g.e.*, s.40.

¹¹ *The Cambridge Ancient History*, Volume I, Part 1, s. 87-89; Füzuran Kınal, *a.g.e.*, s. 23.

¹² Füzuran Kınal, *a.g.e.*, s. 23; Kemalettin Köroğlu, *a.g.e.*, s. 39.

başlamış uğraş ve davranış biçimleri¹³ de vardır. Ayrıca daha az olmakla birlikte, tarımla uğraşmayan yaylalarda geçici barınaklarda veya taşınabilir barınaklarda yaşayan ve hayvancılıkla geçinen gruplar da varlıklarını korumuştur.

Devam eden kazı çalışmaları Neolitik dönemdeki gelişmelerin, bir çok bakımdan basit bir teori ile açıklanamayacak kadar karmaşık ve şaşırtıcı olduğunu göstermektedir. Mezopotamya'nın kuzey sınırını oluşturan Torosların eteklerindeki Çayönü yerleşmesi 10 bin yıl öncesinde yapılan ilk yuvarlak kulübelere kalıntılara sahiptir. Burada yaşayanlar, mimari alandaki performanslarının yanı sıra, çanak çömlek aşamasından önce, taştan stilize figürin yapmayı, doğada bulunan bakırı ısıtarak-döverek boncuk, biz ve halka biçiminde işlemeyi başarmışlardı. Şanlı Urfa Nevala Çori höyüğünde ise bölgedeki en eski tapınak yapılarından biri saptanmıştır. Tapınak içinde boyları 3 m'ye ulaşan, üzerlerinde kabartmalarla dikili taşlar, yabani hayvan ve karışık yaratıklara ait tasvirler ve figürinler kompleks bir hayatın ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı bölgedeki Göbeklitepe, heykel ve kabartmaları da inanılan aksine "Ana Tanrıça" inancından ziyade, kutsal erkek motiflerinin daha büyük ve önemli olabileceğini göstermektedir. Ayrıca yerleşik hayata geçiş sürecinin yalnızca dağ eteklerindeki tarıma uygun alanlarda yaşanmadığı, bazı grupların yüksek bölgelerde de küçük köyler kurduğu belgelenmiştir.

Mezopotamya'da Neolitik dönemin en ünlü yerleşmelerinden biri, Braidwood tarafından 20. yüzyılın ortalarında kazılan, Kuzey Irak'taki Cermo (Jarmo)'dur. Burada Neolitik süreçte başlayan uzun bir hayatın izleri tesbit edilmiştir. Duvarları sıkıştırılmış çamurdan yapılmış, dörtgen planlı evlerde oturan insanların, kemik kaşıklar kullandığı, büyük oranda evcil hayvanlara sahip olduğu ve tarım yaptığı anlaşılmıştır¹⁴. Evcil hayvanlar, sığır, koyun, keçi, domuz ve köpekten oluşurken, tarıma alınan bitkiler arasında buğdayın einkorn ve emmer türleri ile arpa, mercimek ve bezelye bulunmaktaydı. Neolitik dönemin bir diğer merkezi Magzaliye'de ise yerleşmenin çevresini kuşatan, kulelere sahip bir sur kalıntısı saptanmıştır ki bu türünün en erken örneklerinden birini oluşturmaktadır. Yaygınlaşan yerleşmelerde tarım ve hayvanların evcilleştirilmesi gibi yeniliklerin yanı sıra, gelişmiş aletler de üretilmiştir. Daha büyük gruplar halinde yaşamaya başlayan topluluklar ortak sosyal davranış biçimleri geliştirmiş, paylaştıkları

¹³ Kemalettin Köroğlu, *a.g.e.*, s.40.

¹⁴ Kemalettin Köroğlu, *a.g.e.*, s.41.

dini inançları için ilk tapınaklar, savunma endişeleri doğrultusunda da ilk surları yapmışlardır¹⁵.

Hassuna ve Samarra Dönemleri (M.Ö. 7. Bin Sonu-M.Ö. 6. Binin İlk Yarısı)

Mezopotamya’da köy hayatının başlangıcıyla, yazılı belgelerin ortaya çıkışı arasındaki gelişmeler, taş alet ya da madencilikte kat edilen aşamayı gösteren adlarla değil, yerleşim karakteri, ev planı, üretim teknolojisi ve moda olan çanak çömlek tipleri gibi ortak kültürel unsurları tanımlayan adlarla anılmaktadır. Hassuna ve Samarra, Halaf ve Obeyd gibi isimler, hem bir kenti, hem de geniş bölgelerde farklı zaman dilimlerinde kabul gören kültürel unsurları simgelemektedir.

Mezopotamya’da köy hayatından kente geçişi temsil eden gelişmelerin yaşandığı Hassuna döneminde özellikle ev planı tipi ve kullanılan çanak çömlekler kendine özgü yanlarıyla dikkat çekicidir. Hassuna, Musul’un 35 km güneyinde, Dicle nehri üzerinde kurulmuş bir yerleşim birimidir. Burada erken köy kültürüne ait izlerin üzerinde¹⁶ daha gelişmiş bir mimari anlayışla planlanmış, bir avluyu çevreleyen 6-7 odalı evler bu döneme aittir. Odalar iki blok halindedir. Bir bloğun yaşam alanı, diğerinin ise mutfak ve depolar için ayrıldığı veya kadın ve erkekler için haremlik-selamlık olarak planlandığı düşünülmektedir. Çanak çömlek pişirmek için büyük silo veya depo kaplarına sahip olan insanlar, bakırı döverek işlemenin yanı sıra, büyük ihtimalle eriterek şekillendirmeyi de başarmışlardır. Bu dönemin başlıca kriteri *Hassuna Seramiği* denilen standart mallardır. Bu üslup Güneydoğu Anadolu, Suriye ve Filistin’e kadar geniş bir alana yayılmıştır. Hassuna, Şimşara ve Yarım Tepe gibi merkezlerin üst tabakalarında Hassuna çanak çömleğinin yanı sıra “*Samarra Malları*” olarak adlandırılan yeni bir çanak çömlek türü zamanla eskilerinin yerini almış ve kuzeyde Diyarbakır bölgesine kadar yayılmıştır. Samarra, Mezopotamya’nın yağmurla tarım yapılabilen dağ eteklerindeki bölgenin güneyinde ve yine Dicle üzerinde yer almaktadır. Tel Es-Savvan’da yapılan kazılar bu dönem insanların köylerde oturdukları halde, tarım için Dicle sularını tarlalarına ulaştıran ilk kanalları yaptıklarının göstermektedir. Bu yöntemle arpa ve buğdaya ek olarak keten de yetiştirilmiştir¹⁷.

¹⁵ Fıruzan Kınal, *a.g.e.*, s. 24-25; Kemalettin Köroğlu, *a.g.e.*, s.42.

¹⁶ Kemalettin Köroğlu, *a.g.e.*, s.42.

¹⁷ E.A. Speiser, “Tepe Gawra”, *Bulletin The American of Schools of Oriental Research*, No.43, (Ekim, 1931), Boston, 1931, s. 19; Fıruzan Kınal, *a.g.e.*, s. 26-27; Kemalettin Köroğlu, *a.g.e.*, s.43; Joan Oates-Augusta McMahan-Philip Karsgaard-Salam Al Quntar-

Halaf ve Ubeyd Kùltürleri

Kuzey Mezopotamya'nın Orta Kalkolitik Çağ'ını temsil eden kùltür Halaf kùltürüdür. Bu kùltür doğuda Hassuna'dan batıda Amik Ovası'na kadar bütün Kuzey Mezopotamya'yı kapsar. Hatta Anadolu'ya da etki ederek Van Gölü ile Çukurova bölgesi arasındaki bölgede izlerini gösterir.

Halaf kùltürünün karakteristik seramiği, parlak ve canlı renklerle boyanmış kilden ince uzun vücutlu idoller ve mühürlerdir. Burada tesbit edilen mühürlerin benzerleri Habur ve Kuzey Suriye bölgeleri arasında bu devirde bir kùltür alışverişine işaret etmektedir¹⁸.

Güney Mezopotamya'daki Sümer sitelerinden biri olan ve eski adı bilinmeyen Ubeyd'de, Halaf kùltüründen daha ileri bir Kalkolitik kùltür tesbit edilmiş ve bundan dolayı buradaki Geç Kalkolitik kùltüre Ubeyd kùltürü adı verilmiştir. Bu kùltür Kuzey Mezopotamya'da Erken ve Geç Ubeyd olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bizim aşağıda ele alacağımız Tepe Gawra'nın XX-XVII. tabakaları arasında Erken Ubeyd, XVII-XIII. tabakalarında ise Geç Ubeyd kùltürüne rastlanmıştır. Bu devirde Kuzey ve Güney Mezopotamya arasındaki irtibatı kaplumbağa biçimindeki kaplar göstermektedir. Yine kuzey ve güney sitelerinde görülen ev biçimli kaplar da Erken Ubeyd devrinin karakteristik kap şekilleri arasındadır¹⁹. Yine Tepe Gawra'da Halaf dönemine ait bazı mezarların kazılarla ortaya çıkarıldığı görülmektedir²⁰.

Tepe Gawra'nın Kuzey Mezopotamya'daki Konumu

Tepe Gawra diğer adıyla "Büyük Tepe" Musul'un 50 mil kuzey-doğusunda bir yerleşmedir²¹. Tepe Gawra, Dicle'nin doğu sahilindeki Niniveh'e yakın sitelerden Tell Brak, Habuba Kabira, Uruk/Warka, Ur veya Susa ile karşılaştırıldığında M.Ö. 4. Bine ait 1 hektarlık küçük bir merkez

Jason Ur, "Early Mesopotamian Urbanism: A New View From The North", *Antiquity*, 81, Harvard University Press, s. 585-600.

¹⁸ Fùruzan Kinal, *a.g.e.*, s. 27-28.

¹⁹ Charles Bache, "Tepe Gawra 1934-1935", *American Journal of Archaeology*, Volume 39, No.2, (Nisan-Haziran, 1935), Boston, 1935, s. 185; Fùruzan Kinal, *a.g.e.*, s. 29.

²⁰ Peter M.M.G. Akkermans, "Halaf Mortary Practices: A Survey", *To The Euphrates and Beyond*, (Edited by O.M.Chaex-H.H.Curvers-P.M.M.G.Akkermans), Rotterdam, 1989, s.75-88.

²¹ E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, Philadelphia, 1935, s. 2; E.A. Speiser, "New Discoveries at Tepe Gawra and Khafaje", *American Journal of Archaeology*, Volume 41, (Nisan-Haziran, 1937), Boston, 1937, s.190; T. E. Davidson-Hugh McKerrell, "The Neutron Activation Analysis of Halaf and Ubaid Pottery From Tell Arpachiyah and Tepe Gawra", *Iraq*, Volume 42, No.2, (Güz 1980), London, 1980, s. 155.

olarak görülmektedir. Sitenin, konum itibariyle Kuzey ve Güney Mezopotamya arasındaki ticaret güzergâhı üzerinde olabileceği ihtimali üzerinde durulmaktadır. Ayrıca Tepe Gawra, Dicle'nin kollarından Jebel Maqlub ve Kuzey Zagros Dağlarına doğru geçiş güzergâhında yer alan Khosr Nehri'nin yakınında bulunmaktadır²². Tepe Gawra yaklaşık olarak M.Ö.3500 ile M.Ö. 2900 yılları arasına tarihlenmektedir.

Kuzey Irak'ta, The American Schools of Oriental Research, The Dropsie College of Philadelphia ve The Guggenheim Memorial Foundation isimli üç enstitünün işbirliği ile yüzey araştırmaları ile araştırma ve incelemeler başlatılmış, bu çerçevede 25 Nisan 1927 tarihinde Tepe Gawra'ya gelinerek burası da incelenmiştir. Bu inceleme ve araştırmalardan sonra Tepe Gawra'nın Neolitik dönemden itibaren insanların yaşadığı bir alan olduğu ortaya çıkarılmıştır²³. Tepe Gawra'da ilk deneysel kazılar 1927 yılında höyük güney ve kuzey olarak ikiye ayrılarak yapılmıştır²⁴.

M.Ö. 4.binde Mezopotamya'nın genelinde nüfus artarken komşu bölgelerde azaldığı kaydedilmektedir²⁵. Bu da Mezopotamya'nın yaşam koşullarının elverişliliği ve başka bölgelerden Mezopotamya'ya gerçekleşen göçlerle alakalı olabilir.

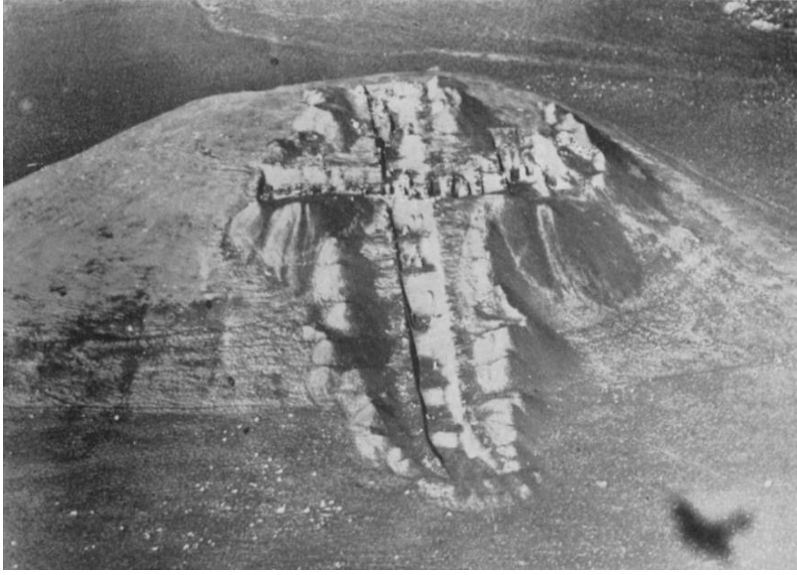
Tepe Gawra'da yürütülen kazılarda 22 kültür tabakası ortaya çıkarılmıştır. Kazılar sonucunda çıkan buluntular çerçevesinde Tepe Gawra'nın genel olarak ele alacak olursak;

²² E.A. Speiser, "Preliminary Excavations at Tepe Gawra", *The Annual of The American Schools of Oriental Research*, Vol. 9 (1927-1928), Boston, 1928, s.17-19, 22; E.A. Speiser, "The Bearing of The Excavations at Tell Billa and at Tepe Gawra Up On The Ethnic Problems of Ancient Mesopotamia", *American Journal of Archaeology*, Vol. 36, No.1, (Ocak-Mart 1932), Boston, 1932, s.29-35; Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, Pennsylvania, 2002, s. 10-11; James Mellaart, "The Earliest Settlements in Western Asia From The Ninth to The End of The Fifth Millenium B.C", *The Cambridge Ancient History*, Volume I, Part I, (Edited by I.E.S. Edwards), Cambridge, 2008, s. 377.

²³ E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, Philadelphia, 1935, s. 2-3.

²⁴ E.A. Speiser, "Preliminary Excavations at Tepe Gawra", *The Annual of The American Schools of Oriental Research*, Vol. 9 (1927-1928), Boston, 1928, s.26; E.A. Speiser, "The Excavation of Tepe Gawra: Letter From Dr. Speiser to The President of Tha Dropsie College and The Directors of The American School in Baghdad and The University Museum", *Bulletin of The American Schools of Oriental Research*, No. 44, (Aralık 1931), Boston, 1931, s. 5; Martin Levey, "The Earliest Stages in The Evolution of Stil", *Institute for Science and International Security*, Vol. 51, No.1, (Mart 1960) Washington, 1960, s.31-34; Arthur J. Tobler, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume II, Philadelphia, 1950, s. 1.

²⁵ Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.14.

İlk Kazıların Başladığı Dönemde Tepe Gawra'nın Genel Görünümü

(E.A. Speiser, "Preliminary Excavations at Tepe Gawra", *The Annual of The American Schools of Oriental Research*, Vol. 9 (1927-1928), Boston, 1928, s. 55)

Mimari

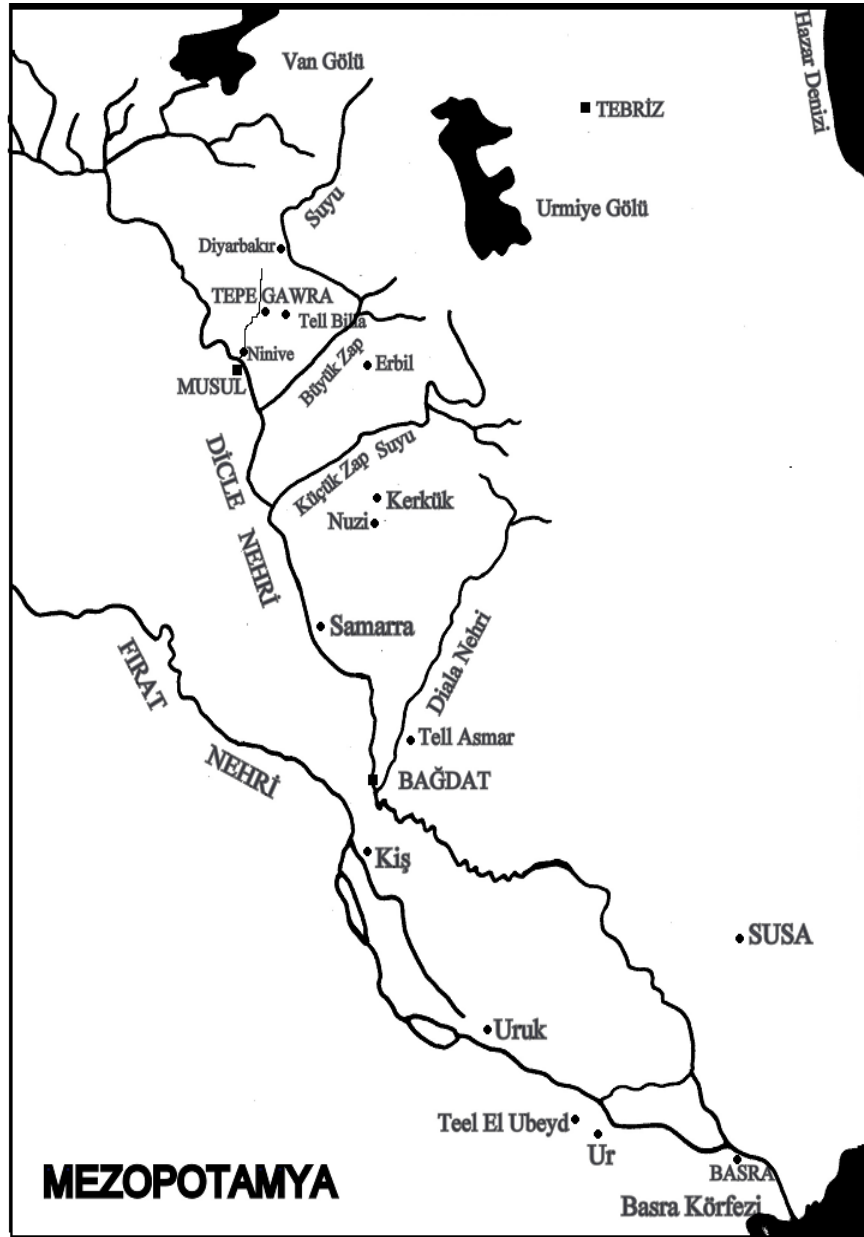
Tapınaklar dışındaki mimari kalıntıları ise sivil binalar, özel evler ve konutlardan oluşmaktadır. Sivil mimari eserleri nisbeten geniş, stratejik konumlu ve ahenkli bir plana sahip ve konumu da tapınaklara göre ayarlanmıştır²⁶. Yani yerleşim yerinin planlanması ve konumlandırılmasında merkezi nokta olarak tapınak alınmakta ve evler ve iş yerleri buna göre yerlerini almaktadır²⁷. Yerleşim yerindeki cadde ya da yollar evleri birbirine bağlayacak şekilde yapılmıştır. Bu caddeler küçük taşlarla kaplanmış ve ortasında su drenajı sistemi için zaman zaman kanallar açılmıştır²⁸.

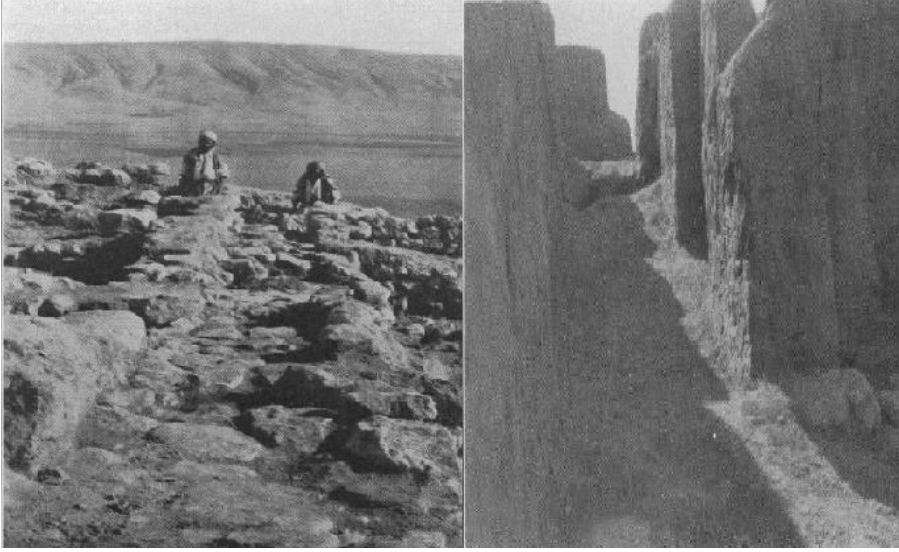
²⁶ Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.74; Charles L. Redman, *The Rise of Civilization*, San Francisco, 1978, s. 252.

²⁷ E.A. Speiser, "Tepe Gawra", *Bulletin The American of Schools of Oriental Research*, No.43, (Ekim, 1931), s. 21; Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.74, 102, 118.

²⁸ E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, s. 20; Arthur J. Tobler, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume II, s.14.

Tepe Gawra'nın Kuzey Mezopotamya'daki Konumu

Tepe Gawra'da İki Cadde Görüntüsü

(E.A. Speiser, "Reports from Professor Speiser on The Tell Billah and Tepe Gawra Excavations", *Bulletin of The American Schools of Oriental Research*, No.46, (Nisan, 1932), Boston, 1932, s.6-7)

Çok sayıda odaya sahip basit planlı evlerin yanında basit planlı sınırlı sayıda odaya sahip binalar da mevcuttur. Bu evlerde genellikle bir giriş ve en geniş odaya bir geçiş vardır. Diğer odalar iç duvarlarındaki bitişik kapılara doğru uzanmaktadır. Yemeklerin hazırlandığı yerde servis yapmak için kap kacaklar, kişisel zevklere göre bezenmiş olarak bulunmaktadır. Oyuncak ve diğer ailevi alet ve malzemelerin de burada olduğu söylenebilir. Bazı evlerde zanaat faaliyetleri de icra edilmiştir. Bununla birlikte evlerin, iş yerlerinden ayırt edici özelliği ikinci bir geniş alanın olması ve genellikle birçok giriş yolu ve geniş kiler odalarının varlığıdır. Evlerde kullanılan çok az eşya zanaatların icra edildiği alanlarda bulunmuştur. Bu çerçevede Watson, Kramer ve Horne, yürüttükleri etnografik çalışmalarda köylerin nasıl kompleks ve geniş fonksiyonları olduğunu göstermişlerdir. Kramer, yeni bir binada ilk önce mutfak ve fırının, sonra oturma odasının inşa edildiğini kaydetmektedir²⁹. Mimari kalıntılar arasında tesbit edilen çeşitli çaplardaki fırınların bazılarının seramik pişirme alanı, bazılarının da yemek hazırlama

²⁹ E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, s. 21; Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.74, 102, 118; Arthur J. Tobler, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume II, s.39.

alanı olarak kullanıldığı tahmin edilmektedir³⁰. Mutfaklarda daha küçük kaplar ele geçmişken büyük hacimli küpler daha çok kiler olarak kullanılan alanlarda ortaya çıkarılmıştır³¹.

IX. tabakada yemek hazırlama alanında iyi korunmuş halde ortaya çıkarılan ocaklardan birisi at nalı şeklindedir³².

Tepe Gawra'da X. tabaka farklı bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Araştırmacılar bu tabakadaki yerleşmenin öncelikli işlevinin, üretim faaliyetlerinden çok dini olduğunu ileri sürmektedirler. Site liderlerinin yerleşmede oluşturdukları organizasyondan yola çıkarak böyle bir değerlendirme yapılmaktadır³³.

Tepe Gawra'da mimari anlamda ünik bir eser özelliği taşıyan kalıntı ise XII A/B katmanında *Yuvarlak Planlı Ev* olarak tanımlanan yapının güvenliği sağlamak amacıyla sur olarak inşa edildiği kabul edilmektedir³⁴. Yuvarlak Planlı Ev, Tepe Gawra kazılarında tesbit edilen en geniş evdir. Duvar genişliği 50-56 cm'dir ve 17 tane odası vardır³⁵. Bu binanın içinin ise hububat deposu olarak kullanıldığı tahmin edilmektedir³⁶. Yuvarlak Planlı

³⁰ Charles Bache, "Report On The Joint Excavation of Tepe Gawra in Assyria", *Bulletin of The American Schools of Oriental Research*, No.61, (Şubat 1936), s. 6; Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.84, 118; Arthur J. Tobler, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume II, s. 17.

³¹ E.A. Speiser, "The Excavation of Tepe Gawra: Letter From Dr. Speiser to The President of The Dropsie College and The Directors of The American School in Baghdad and The University Museum", *Bulletin of The American Schools of Oriental Research*, No. 44, (Aralık 1931), Boston, 1931, s. 6; Charles Bache, "Tepe Gawra 1934-1935", *American Journal of Archaeology*, Volume 39, No.2, (Nisan-Haziran, 1935), Boston, 1935, s.185; E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, Philadelphia, 1935, s. 16; Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.118.

³² E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, Philadelphia, 1935, s. 12-37; Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.84, 123.

³³ E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, Philadelphia, 1935, s. 12-37; Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.84, 120.

³⁴ E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, Philadelphia, 1935, s. 13 vd; Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.74, 96, 103; James Mellaart, "The Earliest Settlements in Western Asia From The Ninth to The End of The Fifth Millenium B.C", *The Cambridge Ancient History*, Volume I, Part I, (Edited by I.E.S. Edwards), Cambridge, 2008, s. 387.

³⁵ Arthur J. Tobler, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume II, s. 21-22.

³⁶ E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, Philadelphia, 1935, s. 15; Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.86, 103.

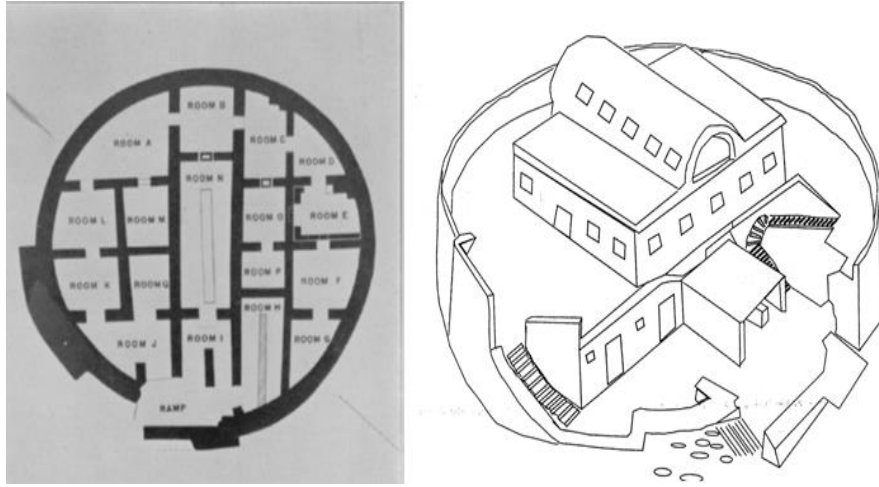
Ev, Tepe Gawra'nın Mezopotamya mimarisi içinde kendine has bir marka haline gelmesini sağlamıştır. Evin dış duvarları bütün odaları kuşatan kalın ve yüksek yapılmış duvarlardır. Yuvarlak Planlı Ev'in değişik dönemlerde farklı amaçlara hizmet ettiği tahmin edilmektedir³⁷. Bu evin planına benzer planda bir ev de Üç Tepe'de tesbit edilmiştir³⁸. Bu durum bölgedeki merkezler arasında benzerlik ve irtibat konusunda bir ipucu olarak görülmektedir. Yani bölgedeki merkezler arasında ticari, kültürel ve teknolojik bir irtibat söz konusudur. Tabi burada bölgenin iki merkezi arasındaki benzerlikten söz ederken iklim, coğrafi şartlar ve mimari malzemenin türünü de göz ardı etmemek gerekir.

Tepe Gawra'nın En Dikkat Çekici Mimari kalıntılarından Yuvarlak Planlı Ev (E.A. Speiser, "On Some Recent Finds From Tepe Gawra", *Bulletin of The American Schools of Oriental Research*, No.62, (Nisan 1936), Boston, 1936, s. 14)

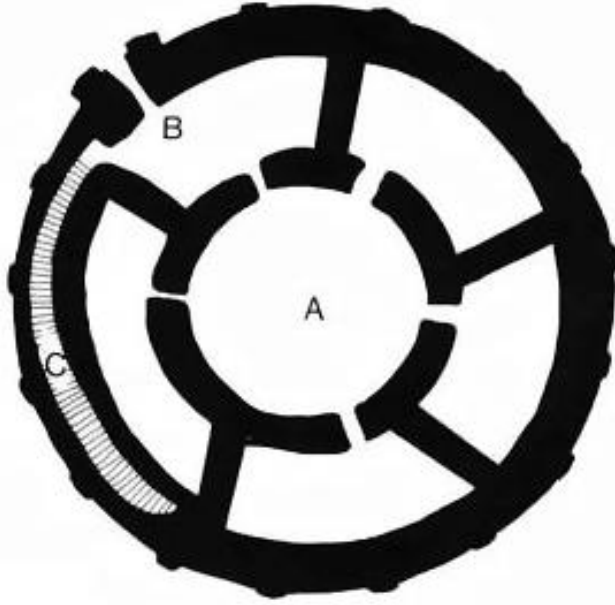
³⁷ E.A. Speiser, "On Some Recent Finds From Tepe Gawra", *Bulletin of The American Schools of Oriental Research*, No.62, (Nisan 1936), Boston, 1936, s.12; Arthur J. Tobler, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume II, Philadelphia, 1950, s. 17, 20; James Mellaart, "The Earliest Settlements in Western Asia From The Ninth to The End of The Fifth Millenium B.C", *The Cambridge Ancient History*, Volume I, Part I, (Edited by I.E.S. Edwards), Cambridge, 2008, s. 379.

³⁸ Geniş bilgi için bkz. Harriet Crawford, *Sumer and The Sumerians*, Tarihsiz, s.122.

Yuvarlak Planlı Evin Plan ve Rekonstrüksiyonu

(Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, Pennsylvania, 2002, Figür 5.23; E. A. Speiser, "On Some Recent Finds From Tepe Gawra", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No. 62 (Nisan, 1936), Boston, 1936, s. 1+10-14)

Üç Tepe'de Tesbit Edilen Yuvarlak Evin Planı

(Harriet Crawford, *Sumer and The Sumerians*, Tarihsiz, s.122.)

Tepe Gawra'nın bazı katmanlarının yangınla son bulduğu görülmektedir. Daha sonraki katmanlarda ise yeni bir yerleşim inşa edilirken köklü sosyal değişikliklerin olduğu da müşahede edilmektedir³⁹. Zamanla da yerleşmede sosyal yapının giderek karmaşıklaştığı anlaşılmaktadır⁴⁰. 12.tabakada yangın izleri açık bir şekilde izlenirken "Beyaz Oda" olarak isimlendirilen odanın tabanında bulunan bebek iskeleti intramural gömü geleneğinin varlığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bu evde ayrıca yangın sonucu hayatını kaybeden iki insana ait iskeletler de tesbit edilmiştir. Ayrıca "Beyaz Oda"nın, tapınak olarak inşa edilmemekle beraber, kült alanı olarak da kullanıldığı anlaşılmaktadır⁴¹.

Mimari kalıntılardan Bir Örnek

(E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, Philadelphia, 1935)

Tepe Gawra kazılarında ortaya çıkarılan bazı tabakalardaki durumdan yerleşmenin, bazen askeri saldırılar, bazen de başka nedenlerden dolayı aniden terkedildiği anlaşılmaktadır⁴². Yıkılan ve tahrip olan bazı

³⁹ E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, s. 23; Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.83.

⁴⁰ Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.84, 120, 146.

⁴¹ Arthur J. Tobler, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume II, s.26, 28.

⁴² Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.27.

katmanlardaki mimari kalıntıların taşları da sağa sola yuvarlanmış ve yerleşmeye yakın köylerdeki insanlar tarafından tekrar kullanılmak üzere götürülmüştür⁴³.

Bazı oda veya mekânlarda küpler içinde kömürleşmiş buğday kalıntıları tesbit edilmiştir⁴⁴.

Tepe Gawra'nın, mimari kalıntılarının rekonstrüksiyonunun yapıldığı çizimlerde, mimaride standart bir plan, şekil ve büyüklük olmadığı, binanın konumu, işlevi ve yapılış amacına göre değiştiği görülmektedir⁴⁵. Bazı mimari kalıntıların ise tapınak mı yoksa hisar mı olduğuna tam olarak karar verilememektedir⁴⁶. Bazı katmanlarda site halkına hizmet veren, halka açık, başka bir ifade ile, kamuya ait mimari kalıntılar da tesbit edilmiştir. Mesela X. tabakada bu şekilde hizmet veren iki geniş bina ortaya çıkarılmıştır. Bunlardan biri höyüğün ortasında, diğeri de höyüğün güneybatısındaki geniş, bir binadır. Yerleşmenin bazı bölümlerinde kalıntıların karışık olmasından dolayı hakkında fikir yürütülemeyen binalar da vardır⁴⁷. Bazı katmanlarda yerleşmenin en merkezi yerinde büyük ya da merkezi mabed diyebileceğimiz mimari buluntular da açığa çıkarılmıştır⁴⁸. Mesela XI. Katmanda çeşitli amaçlarla kullanılmaya uygun alanlar tesbit edilmiştir. Burada savunma amaçlı inşa edilen alanlarda, bir tapınak, elbise üretim dükkânları, bazılarında üretimin de yapıldığı evler, seramik üretim alanı ve yün işleme alanları tesbit edilmiştir⁴⁹.

Tepe Gawra'da meydanlar da oldukça önemli olmalıdır. Yerleşmedeki meydanlar muhtemelen halkın günlük faaliyetlerini icra ettiği, etrafında binaların bulunduğu, yerleşmenin plana göre şekillendirilmiş alanlardır. Net bilgiler olmamakla birlikte birçok meydanın alış veriş alanı olarak

⁴³ E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, Philadelphia, 1935, s. 12; Uwe Sievertsen "Frühe Pfeiler-Nischen-architektur aus Tepe Gawra und Telul eth Thalathat", *Iraq*, Vol. 67, London, 2005, s.399-409.

⁴⁴ Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.34.

⁴⁵ Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.35, 38,39.

⁴⁶ Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.40.

⁴⁷ Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.42.

⁴⁸ Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.43.

⁴⁹ Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.104-105.

kullanıldığı tahmin edilmektedir⁵⁰. Yine bazı büyük mimari kalıntıların birden fazla ailenin yaşam alanı olduğu daha küçük yapıların da tek ailenin yaşam alanı olduğu kaydedilmektedir. Bolca hububat kalıntılarının bulunduğu ev ve alanlar, buralarda yaşayan ailenin çiftçilik faaliyetleri hakkında ipucu niteliği taşımaktadır. Sosyal yapının akrabalık veya kabile gelenekleri üzerine koordine edildiği tahmin edilebilir⁵¹.

Seramik

Tepe Gawra seramikleri şekil ve dekorasyon çeşitliliği itibariyle önemli bir grubu oluşturmaktadır. Temel ulaşım ve seyahat yolları üzerinde bulunan bölgedeki diğer siteler gibi belli form ve dekoratif motifler kullanılmıştır.

Tepe Gawra ve Arpacıya'da bulunan Ubeyd seramik formları, dekorasyonu ve boyama tekniği ile bir yenilik getirmiştir. Gerçi bu seramikler hala elde yapılmaktaydı fakat kuvvetli bir ateşte pişirildikleri anlaşılmaktadır. Aynı döneme ait Ninive III seramikleri ise çarkta imal edilmiştir.

Tepe Gawra'da M.Ö. 5. Binin sonları ve 4. Binin başlarında çanak çömlek renk itibariyle parlak, koyu renkli, parlak krem, yeşil-gri, gri, turuncu-kırmızı, kırmızı-kahverengi ve koyu kahverengi renklerden oluşmaktadır. Bunlardan parlak, yeşil-gri ve kırmızı-kahverengi XII. tabakadan VIII. tabakaya kadar en yaygın formdur⁵². Ayrıca çanak çömleğin dağılımından bölgedeki siteler arasında bir iletişim ağının varlığı da

⁵⁰ Charles Bache, "From Mr. Bache's First Report on The Joint Excavations at Tepe Gawra and Tell Billah, 1932-1933", *Bulletin of The American Schools of Oriental Research*, No.49, (Şubat, 1933), Boston, 1933, s. 9; Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.74.

⁵¹ Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.88-89.

⁵² E.A. Speiser, "Tepe Gawra", *Bulletin The American of Schools of Oriental Research*, No.43, (Ekim, 1931), Boston, 1931, s. 20E.A. Speiser, "The Joint Excavation at Tepe Gawra", *Bulletin of The American Schools of Oriental Research*, No.47, (Ekim, 1932), Boston, 1932, s. 17-23; E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, s. 38-41; Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.52; James Mellaart, "The Earliest Settlements in Western Asia From The Ninth to The End of The Fifth Millenium B.C", *The Cambridge Ancient History*, Volume I, Part I, (Edited by I.E.S. Edwards), Cambridge, 2008, s. 279; Charles Bache, "Tepe Gawra 1934-1935", *American Journal of Archaeology*, Volume 39, No.2, (Nisan-Haziran, 1935), Boston, 1935, s. 185; T. E. Davidson-Hugh McKerrell, "The Neutron Activation Analysis of Halaf and Ubaid Pottery From Tell Arpachiyah and Tepe Gawra", *Iraq*, Volume 42, No.2, (Güz 1980), London, 1980, s. 155.

anlaşılmaktadır⁵³. Mesela Tepe Gawra kazıları sırasında alt katmanlarda Halaf ve Ubeyd seramiği olarak tanımlanan seramik türleri ele geçmiştir. Kırık çanak çömlek parçaları arasında da yine Halaf ve Ubeyd seramiklerine ait parçalar tesbit edilmiştir⁵⁴. Tepe Gawra'nın daha sonraki katmanlarında çark yapımı seramik buluntular da görülmeye başlamaktadır.

Evlerde kullanılan malzemelerle ilgili karışık bir tablo karşımıza çıkmaktadır. Servis malzemeleri, ince ve özenli bir dekorasyon ve iyi bir hamuru olan seramik kapları ihtiva etmektedir. Bu kaplar muhtemelen yiyecek ve içecek servisinde kullanılmıştır. Bütün fincan ve bardaklar bu kategoriye girmektedir. Yayvan ve ince bir işçilikle üretilmiş kaseler de bu gruba dahildir. Servis küpleri, çift ağızlılar, küçük şişeler, küçük el küpçükleri, kase, taş kaplar ve iyi bir işçiliğin ürünü olan eserlerden ibarettir.

Yiyecek hazırlama ve saklamak amacıyla kullanılan kaplar ise pişirme kapları, süzgeçler, kalburlar, spatulalar ve büyük saklama küplerinden ibarettir. Mesela bu tarzdaki saklama küplerinden birinin içinde karbonlaşmış tahıl tesbit edilmiştir. Basit ve geniş saksılar ara bir kategoriye dahil edilmektedir. Hafifler bunları çanaklar olarak adlandırmışlardır⁵⁵. Bu küplerin içinde arpa, buğday ve benzeri yiyecek ve içecekler saklanmışır⁵⁶. Bu saksılar farklı şekillerde de kullanılmış olabilir. Bu tür kaplar bebeklerin gömüldüğü küplerin kapağı olarak da kullanılmışlardır. Bazı kaselerin ise alkollü içecek hazırlamak için kullanıldığı tahmin edilmektedir. Bazıları da iplik haline getirilmeden önce yünün suda bekletilmesi amacıyla kullanılmıştır. Dini ritüellerde kullanılan kapları da bunlara eklemek gerekir.

Küçük ebattaki kapların mücevher, makyaj malzemesi ve krem koymak amacıyla kullanıldığını söyleyebiliriz. Bazen küplerin ağızlarının etrafına mühür basılmıştır. Bu da bu kapların farklı amaçlarla kullanıldığını göstermektedir. Kutu, küçük küpler ve sepetler üzerine vurulan mühürler oldukça önemlidir. Mühür kırıldığı zaman içindekine ulaşılabilir. Yani bir

⁵³ Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.60; Arthur J. Tobler, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume II, s. 13.

⁵⁴ Arthur J. Tobler, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume II, s. 25; T. E. Davidson-Hugh McKerrill, "The Neutron Activation Analysis of Halaf and Ubaid Pottery From Tell Arpachiyah and Tepe Gawra", *Iraq*, Volume 42, No.2, (Güz 1980), London, 1980, s. 156, 157.

⁵⁵ E.A. Speiser, "Preliminary Excavations at Tepe Gawra", *The Annual of The American Schools of Oriental Research*, Vol. 9 (1927-1928), Boston, 1928, s.33; Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.64, 66, 96.

⁵⁶ Charles Bache, "Report On The Joint Excavation of Tepe Gawra in Assyria", *Bulletin of The American Schools of Oriental Research*, No.61, (Şubat 1936), s. 7.

nevi kontrol yöntemidir. Aynı durumu Malatya Arslantepe'de de görmekteyiz⁵⁷.

Tepe Gawra'da çeşitli tabakalarda ortaya çıkarılan muhtelif kullanım amaçlarına yönelik hazırlanan farklı tarz, şekil ve ölçülerde yapılmış seramik eserler görülmektedir. Bunlar:

1-Kaseler: En yaygın formu yuvarlak ve altlıklı olanlardır. Elde yapılanları ve çarkta yapılanları mevcuttur. El yapımı olanlar genellikle kaba çizgili, kahverengi veya kırmızımsı renktedir. Çark yapımı olanlar ise yeşilimsi gridir⁵⁸.

2-Derin Kaseler ve Çanaklar: En geniş formu geniş ağızlı olanlardır. Bazılarının omuz kısmında yatay çizgili bezemeler mevcuttur⁵⁹.

3-Fincanlar: Bu tür kapların iki türünden söz edilmektedir. Çan şeklinde olanlar ve kenarları düz girintili çizgi ile bezemeli olan tür. Bu ikinci türdekiler daha yaygındır⁶⁰.

4-Küpler: En yaygın olan formu omurgalı bir gövdesi bulunan, boyun kısmında ağız biraz daralan ve dışa dönük ağızlı olanlardır. Boya bezemeli olanlar genellikle kırmızı ve kahverengidir⁶¹. Küplerin büyük olanları depolama kabı olarak evlerin kiler bölümünde yere gömülü olarak kullanılmıştır. Bunlar geniş ağızlıdır. Bazıları ise aynı ölçülerde olan çift ağızlıdır. Büyük olanları ise küp mezar olarak kullanılmıştır.

5-Dini Tören Kapları: Dini törenler sırasında töreni yöneten kişi tarafından kurban ve sunu yapılırken kullanılan kaplar.

6-Şişeler: Genellikle el yapımı ve kahverengidirler.

⁵⁷ Charles Bache, "From Mr. Bache's First Report on The Joint Excavations at Tepe Gawra and Tell Billah, 1932-1933", *Bulletin of The American Schools of Oriental Research*, No.49, (Şubat, 1933), Boston, 1933, s.11; Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.81-83.

⁵⁸ Gil J. Stein, "Aspects of Social Process in The Ubaid Horizon", *Beyond The Ubaid* (Edited by Robert A. Carter-Graham Philip), Chicago, 2006, s. 34; E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, s. 42, 46; James Mellaart, "The Earliest Settlements in Western Asia From The Ninth to The End of The Fifth Millenium B.C", *The Cambridge Ancient History*, Volume I, Part I, (Edited by I.E.S. Edwards), Cambridge, 2008, s. 393.

⁵⁹ E.A. Speiser, "Preliminary Excavations at Tepe Gawra", *The Annual of The American Schools of Oriental Research*, Vol. 9 (1927-1928), Boston, 1928, s. 36-37; E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, s. 42.

⁶⁰ E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, s. 47, 52.

⁶¹ E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, s. 43, 55.

7-Emzikli Kaplar: Günlük hayatta evlerde sıvılar için kullanılan kaplardır⁶².

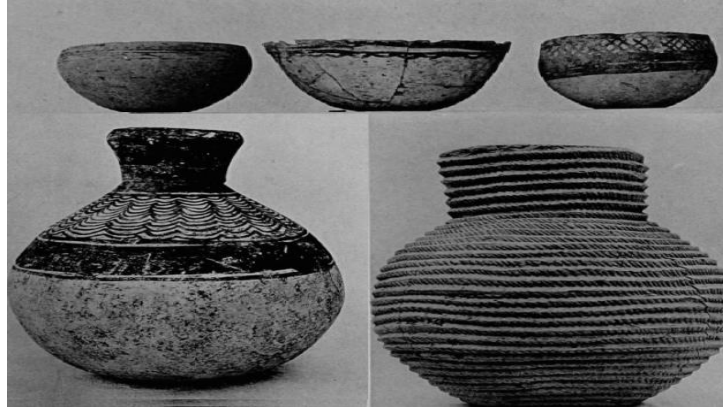
8-Düz (Sade) Küpler ve Testiler: Muhtelif amaçlar için üretilmiş değişik form ve ölçülerdedirler⁶³.

9-Süzgeçler: Evlerin mutfak bölümlerinde kullanılmıştır⁶⁴.

10-Küçük Küpler: Mutfaklarda yiyeceklerin hazırlanması ve sunulmasında kullanılmış kap türlerindedir.

11-Muhtelif Kap Kacak: Bu başlık altında genellikle elde ve çarkta yapılan çeşitli form, şekil ve ölçülerde değişik kullanım amaçlarıyla yapılan kaplar kastedilmektedir⁶⁵.

Toprak eserler arasında saksı, nazarlık, kap kadesi tarzında eserler de ortaya çıkarılmıştır⁶⁶.

Tepe Gawra'da Ortaya Çıkarılan Bazı Seramik Örnekleri

(Arthur J. Tobler, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume II, Pennsylvania, 1935, s. 350, 354, 356)

⁶² E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, s. 47.

⁶³ E.A. Speiser, "The Joint Excavation at Tepe Gawra", *Bulletin of The American Schools of Oriental Research*, No.47, (Ekim, 1932), Boston, 1932, s. 20; E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, s. 48, 52.

⁶⁴ Charles Bache, "Report On The Joint Excavation of Tepe Gawra in Assyria", *Bulletin of The American Schools of Oriental Research*, No.61, (Şubat 1936), s. 7; E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, s. 51.

⁶⁵ E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, s. 47, 49.

⁶⁶ Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.104; Arthur J. Tobler, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume II, s. 127-132.

Evlerde kullanılan malzemelerle ilgili karışık bir tablo karşımıza çıkmaktadır. Servis malzemeleri, ince ve özenli bir dekorasyon ve iyi bir hamuru olan seramik kapları ihtiva etmektedir. Bu kaplar muhtemelen yiyecek ve içecek servisinde kullanılmıştır. Bütün fincan ve bardaklar bu kategoriye girmektedir. Yayvan ve ince bir işçilikle üretilmiş kaseler de bu gruba dahildir. Servis küpleri, çift ağızlular, küçük şişeler, küçük el küpçükleri, kase, taş kaplar ve iyi bir işçiliğin ürünü olan eserlerden ibarettir.

Yiyecek hazırlama ve saklamak amacıyla kullanılan kaplar ise pişirme kapları, süzgeçler, kalburlar, ıspatulalar ve büyük saklama küplerinden ibarettir. Mesela bu tarzdaki saklama küplerinden birinin içinde karbonlaşmış tahıl tesbit edilmiştir. Basit ve geniş saksılar ara bir kategoriye dahil edilmektedir. Hafirler bunları çanaklar olarak adlandırmışlardır⁶⁷. Bu küplerin içinde arpa, buğday ve benzeri yiyecek ve içecekler saklanmıştır⁶⁸. Bu saksılar farklı şekillerde de kullanılmış olabilir. Bu tür kaplar bebeklerin gömüldüğü küplerin kapağı olarak da kullanılmışlardır. Bazı kaselerin ise alkollü içecek hazırlamak için kullanıldığı tahmin edilmektedir. Bazıları da iplik haline getirilmeden önce yünün suda bekletilmesi amacıyla kullanılmıştır. Dini ritüellerde kullanılan kapları da bunlara eklemek gerekir.

Küçük ebattaki kapların mücevher, makyaj malzemesi ve krem koymak amacıyla kullanıldığını söyleyebiliriz. Bazen küplerin ağızlarının etrafına mühür basılmıştır. Bu da bu kapların farklı amaçlarla kullanıldığını göstermektedir. Kutu, küçük küpler ve sepetler üzerine vurulan mühürler oldukça önemlidir. Mühür kırıldığı zaman içine ulaşılabılır. Yani bir nevi kontrol yöntemidir. Aynı durumu Malatya Arslantepe'de de görmekteyiz⁶⁹.

Tepe Gawra'da tesbit edilen seramik türlerinin etrafında çeşitli geometrik motifler işlenmiştir⁷⁰. Bu motifler yatay veya dikey olarak işlendiği gibi bazen de açkılı veya kazıma tekniği ile işlenmiştir.

⁶⁷ E.A. Speiser, "Preliminary Excavations at Tepe Gawra", *The Annual of The American Schools of Oriental Research*, Vol. 9 (1927-1928), Boston, 1928, s.33; Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.64, 66, 96.

⁶⁸ Charles Bache, "Report On The Joint Excavation of Tepe Gawra in Assyria", *Bulletin of The American Schools of Oriental Research*, No.61, (Şubat 1936), s. 7.

⁶⁹ Charles Bache, "From Mr. Bache's First Report on The Joint Excavations at Tepe Gawra and Tell Billah, 1932-1933", *Bulletin of The American Schools of Oriental Research*, No.49, (Şubat, 1933), Boston, 1933, s.11; Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.81-83.

⁷⁰ James Mellaart, "The Earliest Settlements in Western Asia From The Ninth to The End of The Fifth Millenium B.C", *The Cambridge Ancient History*, Volume I, Part I, (Edited by I.E.S. Edwards), Cambridge, 2008, s. 393.

Pişmiş Toprakta Yapılmış Çeşitli Eserler

Tepe Gawra kazılarında ele geçen eserler arasında bu grup altında toplanan buluntular yukarıda bahsi geçen kap kacak dışında kalan eserleri oluşturmaktadır. Bunlar:

1-Pişmiş topraktan modeller

2-Kilden yapılmış çeşitli objelerdir.

Bu iki gruptan birinci grupta insan ve hayvan figürlerinin yanında günlük hayatta kullanılan bazı aletlerin küçük modellerini sayabiliriz. Araba modelleri, tekerlekler ve dini düşünce ile alakalı sayılan bazı eserler gibi⁷¹. Pişmiş topraktan modellerden insan figürleri ve heykelcikleri çeşitli katmanlarda ele geçmiştir⁷². Hayvan figürleri ise Tepe Gawra'da oldukça popüler figürlerdir. Bir kısmının dini fonksiyonu olduğu, bazılarının da çocuklar için oyuncak olarak kullanılmak üzere yapıldığı tahmin edilmektedir. En fazla işlenen hayvan koyundur. Bunun dışında kirpi, boğa, at gibi hayvanları da görmekteyiz⁷³. Ayrıca Tepe Gawra'da pişmiş topraktan boynuz modelleri de tesbit edilmiştir. Doğu Tapınağı diye isimlendirilen tapınakta bulunan bu tür eserler dini ritüeller sırasında kullanılmış olmalıdır⁷⁴. Taşit modelleri ve tekerleklerden de önemli miktarda ele geçmiştir⁷⁵.

Tobler'e göre tesbit edilen kilden objeler ibadet amaçlı kullanılmıştır. Bunlar iki tiptir. Birincisinin düz bir kaidesi ve Tobler'in boynuz dediği iki deliği vardır. Diğeri pürüzsüz bir kaidesi ve üstte ortasında bir budak vardır. Tobler bu kil objelerin tapınağın adak taşı odasındaki delikte kırmızı boyalı çömleklerle beraber bulunduğu için kült objeleri olduğunu söylemektedir.

⁷¹ E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, s. 63; Arthur J. Tobler, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume II, s. 163-174.

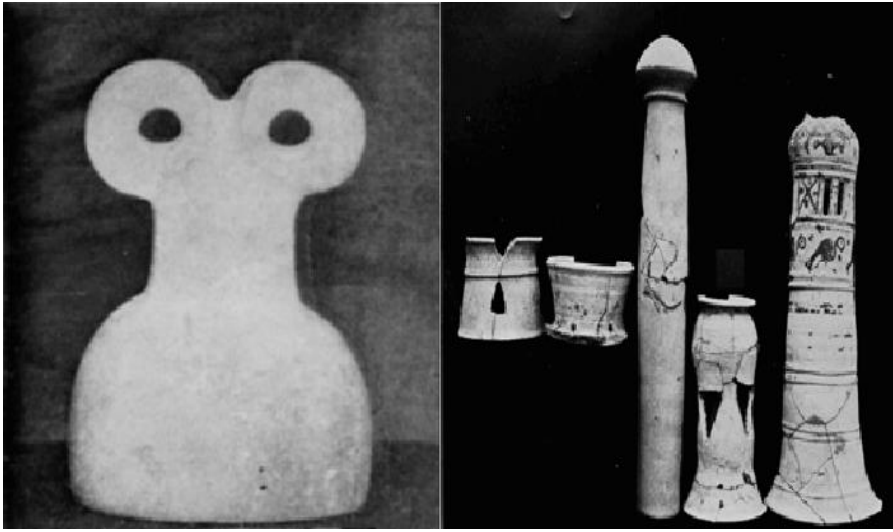
⁷² E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, s. 65; Arthur J. Tobler, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume II, s. 163-174.

⁷³ E.A. Speiser, "The Excavation of Tepe Gawra: Letter From Dr. Speiser to The President of The Dropsie College and The Directors of The American School in Baghdad and The University Museum", *Bulletin of The American Schools of Oriental Research*, No. 44, (Aralık 1931), Boston, 1931, s. 7; E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, s. 66-67; Arthur J. Tobler, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume II, s. 163-174.

⁷⁴ E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, s. 73; Arthur J. Tobler, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume II, s. 163-174.

⁷⁵ E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, s. 75; Arthur J. Tobler, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume II, s. 163-174.

Benzer objeler Tell Brak'ta Cemdet Nasır⁷⁶ dönemi katmanlarında da bulunmuştur⁷⁷.

Dini Ritüeller Sırasında Kullanılan Aletlerden Bazıları

(E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, Philadelphia, 1935, Ek XLIV)

Muhtelif Toprak Eserler

Tepe Gawra kazılarında bu başlık altında toplanan eserlere bakıldığında muhtelif eserleri görmekteyiz. Bunlar dokuma ve tekstil işlerinde kullanılan kirmen ve ağırşaklar, makara ve bobinler⁷⁸, sapan mermisi olarak kullanılan pişmiş topraktan toplar, mozaik tuğlalar⁷⁹, pişmiş topraktan zımparalar, çivi ve huniler, damga mühür ve kalıplar⁸⁰, yarım yumurta şeklindeki eserler, oyun malzemeleri⁸¹ gibi eserlerdir.

⁷⁶ Cemdet Nasr Devri M .Ö. 3200-2800 tarihleri arasına konulmaktadır. Bkz. Füzuzan Kınal, *a.g.e.*, s.42 vd.; Füzuzan Kınal, "Çivi Yazısının Doğuşu Ve Gelişmesi", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, S. 12, Ankara, 1969, s.1-15

⁷⁷ E.A. Speiser, "The Season's Work At Tepe Gawra", *Bulletin The American of Schools of Oriental Research*, No. 58, (Nisan 1935), Boston, 1935, s. 4-5; Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.63.

⁷⁸ E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, s. 78.

⁷⁹ E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, s. 81.

⁸⁰ E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, s. 73.

⁸¹ E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, s. 82.

Taş Eserler

Bu tür eserler Tepe Gawra'nın değişik katmanlarında bulunan obsidiyen ve çakmak taşından aletlerdir. Bıçaklar, ok uçları, kazıyıcılar, deliciler, taş baltalar, topuz başları ve çekirdeklerden mürekkeptir⁸². Bu tür aletlerin dışında taştan yapılmış çekiçler, perdelama taşları, bileme taşları, sapan taşları, parlatıcı taşlar, zımpara taşları Tepe Gawra'nın Kalkolitik tabakalarında bulunmuştur⁸³.

Taş eserlerin önemli bir bölümünü de ağırlıklar (tartı taşları) oluşturmaktadır. Bunlar elips şeklinde, yuvarlak, silindirik, prizma, konik, disk ve küp şeklinde yapılmışlardır. Bunların ölçü ve tartıda kullanıldığını söyleyebiliriz. Ağırlıklar içinde Tepe Gawra'da bulunan şeklin ağırlığı 8,19 gr civarındadır ve hematit, bazalt ve yeşil taştan yapılmışlardır⁸⁴. Bu kaplar boya ve badana hazırlama kapları, havanlar, bakır eser üretiminde kullanılan kalıplardan oluşmaktadır. Değişik renk ve tonlardaki boyaların hazırlanması ve karıştırılmasında bu kaplar kullanılmıştır. Bu grupta son olarak figürünler, bir tablet, kulübe modeli gibi eserleri sayabiliriz.⁸⁵

Yine bu başlık altında tasnif edilen buluntuların bazıları da paletler, boya hazırlama kapları, havanlar, bakır alet dökme kalıpları figürün vb eserlerdir⁸⁶.

Madenî Eserler

Kullanım amaçlarına göre ele geçen madeni eserleri, evlerde kullanılan eserler, zanaat erbablarının kullandığı aletler, süs eşyaları, takılar ve bazı küçük karışık parçalar dikkati çekmektedir. Ayrıca Tepe Gawra'da madeni eserler yapılırken hem çekiçleme hem de dökme tekniklerinin her ikisi de kullanılmıştır⁸⁷.12-11.katmanlarda bulunan bazı bakır aletler % 95-92 oranında bakır ihtiva etmektedir. Buradaki bazı eserlerin bakırın soğuk halde

⁸² E.A. Speiser, "Tepe Gawra", *Bulletin The American of Schools of Oriental Research*, No.43, (Ekim, 1931), s. 20; E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, s. 84, 86-87; Arthur J. Tobler, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume II, s.28.

⁸³ E.A. Speiser, "The Season's Work At Tepe Gawra", *Bulletin The American of Schools of Oriental Research*, No. 58, (Nisan 1935), Boston, 1935, s. 4-5; E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, s. 87.

⁸⁴ E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, s. 92.

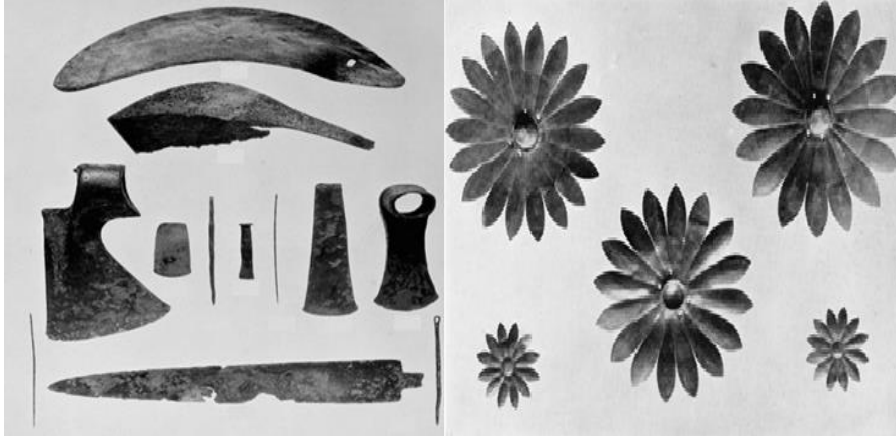
⁸⁵ E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, s. 96, 98, 99.

⁸⁶ E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, s. 96, 98, 99; Arthur J. Tobler, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume II, s. 200-210.

⁸⁷ E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, s. 102, 104.

çekiçlenmesiyle elde edildiği tesbit edilmiştir. Bazıları ise kalıplara dökülerek elde edilmiştir⁸⁸.

Tepe Gawra'da çeşitli madenlerden yapılmış birçok eser tesbit edilmiştir. Tepe Gawra'da maden eserler incelendiğinde iğne ve keskinlerde bakır, çinko, demir, alüminyum, nikel, mangan, gümüş, arsenik, antimon, sülfür, kalay ve kurşun tesbit edilmiştir⁸⁹.

Tepe Gawra'da Ele Geçen Bakır ve Altın Eserler

(Charles Bache, "Tepe Gawra 1934-1935", *American Journal of Archaeology*, Volume 39, No.2, (Nisan-Haziran, 1935), Boston, 1935, s.187; A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, Philadelphia, 1935)

Eser çeşitliliği açısından bakıldığında ise balta ve keserler⁹⁰, kazma uçları, bıçak ve kamalar, mızrak, ok uçları, oraklar, keskinler, iğne, bizler, çengel, çiviler, kızartma tavası, maşa, yüksük, saç iğneleri, bilezik, halhallar, yüzükler, süs eşyaları, hayvan sembolleri ve diğer çeşitli madeni eserlerin varlığını⁹¹ görmekteyiz. Altın ve gümüş alaşımından yapılan kurt başı şeklindeki kap başka ünik bir madeni eser örneğidir⁹². Bulunan nadir altın eserler genellikle çocuk mezarlarında tesbit edilmiştir.

⁸⁸ Arthur J. Tobler, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume II, s. 211-213; James Mellaart, "The Earliest Settlements in Western Asia From The Ninth to The End of The Fifth Millenium B.C", *The Cambridge Ancient History*, Volume I, Part I, (Edited by I.E.S. Edwards), Cambridge, 2008, s. 390-391.

⁸⁹ E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, s. 101, 102.

⁹⁰ E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, s. 104,105.

⁹¹ E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, s. 106-112.

⁹² Charles Bache, "Tepe Gawra 1934-1935", *American Journal of Archaeology*, Volume 39, No.2, (Nisan-Haziran, 1935), Boston, 1935, s. 188.

Kurt Başı Şeklinde Kap

(Charles Bache, "Tepe Gawra 1934-1935", *American Journal of Archaeology*, Volume 39, No.2, (Nisan-Haziran, 1935), Boston, 1935, s. 188.)

Ortaya çıkarılan madenî aletlerden bir parça bakır filizine benzemektedir. Bununla birlikte madencilik faaliyetleri ile ilgili olarak Tepe Gawra'da M.Ö. 3. Bine kadar madencilik faaliyetlerinin olup olmadığına dair net deliller yoktur. Madeni eser tipleri bakımından Tepe Gawra'nın Norşuntepe ve Tepecik'le bağlantısı üzerinde de durulmaktadır⁹³.

Kemik Eserler

Tepe Gawra'da madeni eserlerin kullanımının yaygınlaşmasıyla kemik ve boynuz eserlerin sayılarında bir azalma olmakla birlikte madeni aletler kemiklerin işlenmesi işini daha da kolaylaştırmıştır. Kemik ve fildişinden çeşitli alet edevat, süs eşyaları, boncuklar, iğneler, bizler, delici aletler,

⁹³ Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.68.

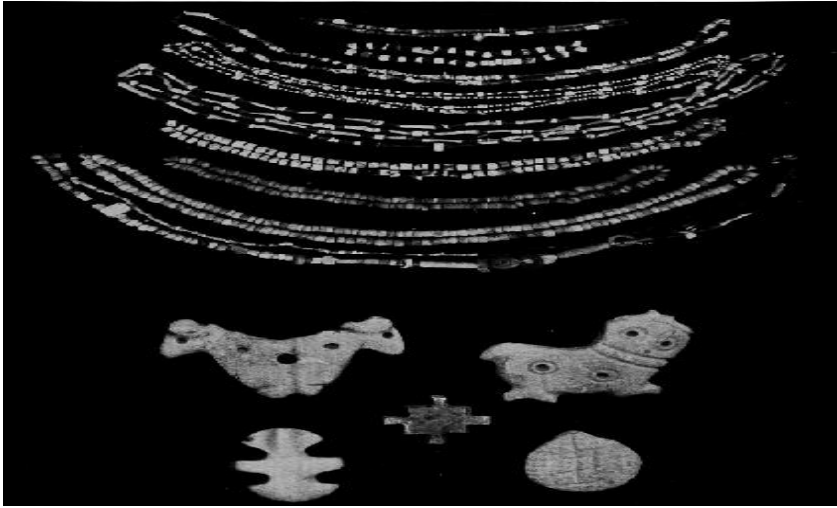
kaşıklar ve çeşitli şekil ve tarzdaki mühürler kemik ve boynuzlardan işlenmiştir⁹⁴.

Takı ve Süs Eşyaları

Tepe Gawra'da taş, bakır, altın ve bronzdan yapılmış boncuk, takı ve süs eşyaları da ele geçmiştir. Kazılarda kolye, halhal ve benzeri süslerin yapımında kullanılan değişik ebat ve şekilde binlerce boncuk tesbit edilmiştir⁹⁵. Bazı bebek mezarlarında da yine ölü armağanları arasında boncuktan yapılmış süs eşyaları tesbit edilmiştir.

Yapılan kazılarda bulunan boncukların yapıldığı malzemeye baktığımızda deniz kabuğu, beyaz, gri ve siyah kalker taşı en yaygın malzemedir. Obsidiyenin değişik renkleri de kullanılmıştır. Kemik, altın, turkuaz, kaya kristali de kullanılmıştır.

Kolye ve boyna takılan diğer takılar ise kolyeler, hayvan nazarlıkları ve ana tanrıça nazarlıkları olarak sınıflandırılmıştır⁹⁶.

Kazılarda Bulunan Boncuktan Gerdanlık ve Kolyeler

(E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, Philadelphia, 1935, Ekler Bölümü)

⁹⁴ E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, s. 115-116; Arthur J. Tobler, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume II, s. 214-215.

⁹⁵ E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, s. 133.

⁹⁶ E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, s. 134-136; Arthur J. Tobler, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume II, s. 163-174.

Silahlar

Tepe Gawra'da ele geçen silahlar grubunu mancınıklar, gürzler, savaş baltaları, mızrak uçları ve ok uçları oluşturmaktadır. Gürzler, sap delikli yapılarıyla sembolik veya günlük hayatta kullanılan silahları oluşturmaktadır. Benzer aletler bugünkü İran'ın dağlık kesimlerindeki eski yerleşmelerde tesbit edilmiştir. Mancınık olarak tanımlanan bir gruptaki aletlerin ise savaş veya av için sapan mermisi olduğu düşünülmektedir. Daha küçük olanları ise muhtemelen çocukların oyuncağıdır⁹⁷. Yine karışık buluntular şeklinde geçen gülle, simgesel alet ve ağırlıkların kullanım amacı tam olarak anlaşılamamıştır⁹⁸.

Mühür ve Mühür Baskıları

Tepe Gawra'da çok bol sayıda mühür ve mühür baskıları bulunmuştur. Mimari kalıntıların içinde, sokaklarda, mezarlarda kısaca her yerde bolca bu mühürler ele geçmiştir. Mühürler sosyal statü ve sınıfla ilgili bir gösterge olabileceği gibi bazen bir dini ritüelin sahnesini yansıtmakta, bazen karışık yaratıkları göstermekte, bazen de üzerine kazınan motif ve resimlerle bulunduğu bölgenin faunası ve florası ile ilgili, günlük yaşantı ile ilgili de çok önemli bir ip ucu niteliği taşıyabilmektedir. Yine mühürlerin bol miktarda ele geçmesi ticari ve ekonomik hayatın canlılığının bir göstergesi olarak da kabul edilebilmektedir⁹⁹.

Tepe Gawra'nın değişik katmanlarında bulunan mühür ve mühür baskıları, tarihöncesi dönemin sonlarında Mezopotamya'nın faaliyetlerini kontrol ve takip etmek bakımından çok önemlidir. Bu mühür ve mühür baskılarına ait buluntular, elbise, boncuk, yün işleme, taş alet ve mühür üretiminin yapıldığı bütün yerlerde açığa çıkarılmıştır¹⁰⁰. Mühürlerin dağılımından yerleşmenin başlıca alanlarının fonksiyonlarını tesbit etmek de mümkün olmaktadır¹⁰¹. Mühür ve mühür baskıları incelendiğinde kullanan

⁹⁷ Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.67; Arthur J. Tobler, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume II, s. 185-186.

⁹⁸ Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.67; Arthur J. Tobler, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume II, s. 185-186.

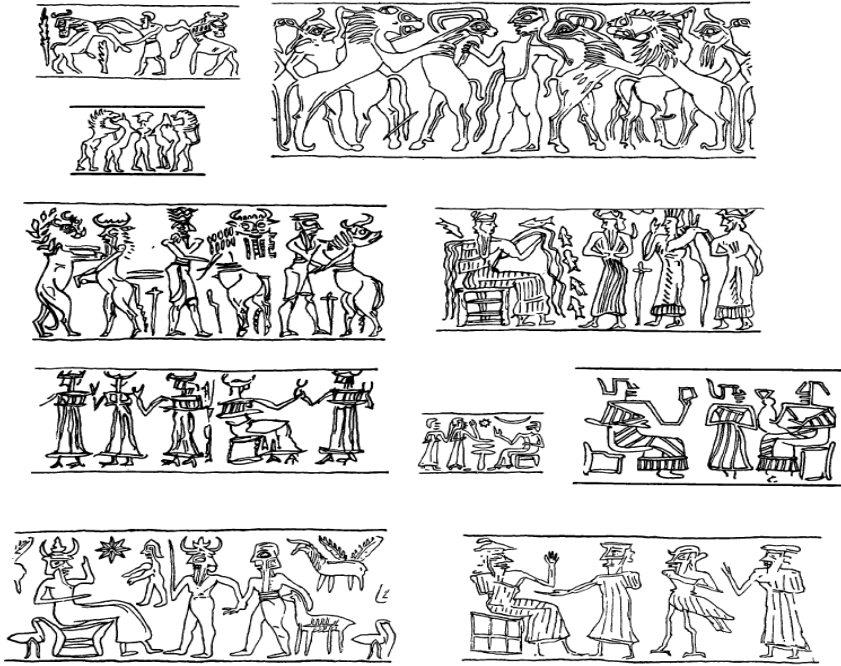
⁹⁹ E.A. Speiser, "The Season's Work At Tepe Gawra", *Bulletin The American of Schools of Oriental Research*, No. 58, (Nisan 1935), Boston, 1935, s. 4-5; E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, s.120-122; Arthur J. Tobler, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume II, s.28, 179-182.

¹⁰⁰ Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s. 11.

¹⁰¹ Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.82-83, 144.

kişinin sosyal statüsü ve mührün kullanıldığı yerlerle ilgili fikir yürütmek mümkün olmaktadır. Bu bazen sosyal statü, bazen de dini bir statüyü göstermektedir¹⁰².

Tepe Gawra'da ele geçen damga mühürler değişik şekillerde işlenmiştir. Üçgen, disk ve başka değişik şekillerde işlenen mühürlerin üzerinde tek, iki veya daha fazla sayıda hayvanlar ve insan figürleri işlenmiştir. Bu figürlerde dağ keçisi, yabani koyun, tavşan, antilop, ceylan, boğa, domuz, boğa, köpek, aslan, kuşlar, balıklar, yılan, kadın ve erkek tasvirleri görülmektedir¹⁰³. Erkekler bazen sakallı işlenmiştir.

Bazı Mühür Baskılarından Örnekler

(E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, Philadelphia, 1935)

¹⁰² Robin Skeates, "Neolithic Stamps: Cultural Patterns, Processes and Potencies", *Cambridge Archaeological Journal*, Cambridge, 2007, s. 183-198.

¹⁰³E.A. Speiser, "The Joint Excavation at Tepe Gawra", *Bulletin of The American Schools of Oriental Research*, No.47, (Ekim, 1932), Boston, 1932, s. 20, 23; .A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, s. 121-124; Denise Schmandt-Besserat, "The Interface Between Writing and Art: The Seals of Tepe Gawra", *Syria*, T.83, 2006, s. 183-193.

Damga mühürler pişmiş topraktan, fildişinden, sabun taşından, yeşil taştan, mermerden ve kemikten yapılmışlardır¹⁰⁴.

Silindir mühür grubu altında toplanan mühürler ise kemikten, kireç taşından, su mermerinden, mermerden, sabun taşından ve diğer taş türlerinden yapılmışlardır¹⁰⁵. Bu tarz mühürlerin üzerinde ağaçlık alanlarda hayvanlar, insanlar, dağ keçisi, hayvan-insan karışık sahneler, antropomorf tarzında işlenen varlıklar, av sahneleri, balıklar, tören sahneleri, dini ritüel sahneleri ve stilize bitki motifleri işlenmiştir¹⁰⁶.

Tepe Gawra, aynı zamanda mühür üretilen bir yerdir. Bir dükkânda üzeri boş olan bir mühür bu ihtimali kuvvetlendirmektedir¹⁰⁷. Yüzlercesi ele geçen taştan ve kilden yapılmış mühür ve mühür baskıları hammaddelerin, mamul eserlerin ve diğer sınırlı kaynakların kontrolü konusunda açık bir gösterge olarak kabul edilmektedir¹⁰⁸. Yerleşmede çöp alanlarında ve halka ait mimari kalıntıların içinde çokça mühür ve mühür baskıları tesbit edilmiştir¹⁰⁹.

Tepe Gawra'da ele geçen bazı mühürlerin hangi tabakaya ait olduğunu tesbit etmek mümkün olamamaktadır¹¹⁰.

¹⁰⁴ E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, s. 124-125.

¹⁰⁵ E.A. Speiser, "The Excavation of Tepe Gawra: Letter From Dr. Speiser to The President of Tha Dropsie College and The Directors of The American School in Baghdad and The University Museum", *Bulletin of The American Schools of Oriental Resarch*, No. 44, (Aralık 1931), Boston, 1931, s. 7; E.A. Speiser, "The Joint Excavation at Tepe Gawra", *Bulletin of The American Schools of Oriental Research*, No.47, (Ekim, 1932), Boston, 1932, s. 17-23; Charles Bache, "From Mr. Bache's First Report on The Joint Excavations at Tepe Gawra and Tell Billah, 1932-1933", *Bulletin of The American Schools of Oriental Research*, No.49, (Şubat, 1933), Boston, 1933, s.12; E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, s. 126-131.

¹⁰⁶ E.A. Speiser, "The Joint Excavation at Tepe Gawra", *Bulletin of The American Schools of Oriental Research*, No.47, (Ekim, 1932), Boston, 1932, s. 17-23 Charles Bache, "Report On The Joint Excavation of Tepe Gawra in Assyria", *Bulletin of The American Schools of Oriental Research*, No.61, (Şubat 1936), s. 10; E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, s. 131-132, Tablo LIX, LX, LXI.

¹⁰⁷ Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s. 81, 91, 92.

¹⁰⁸ Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.67.

¹⁰⁹ Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.84, 121; Arthur J. Tobler, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume II, s. 185-186.

¹¹⁰ E.A. Speiser, "The Joint Excavation at Tepe Gawra", *Bulletin of The American Schools of Oriental Research*, No.47, (Ekim, 1932), Boston, 1932, s. 20, 23; .A. Speiser,

Ekonomik ve Sosyal Organizasyon

M.Ö. 4. Bin yılın başlarında Tepe Gawra bölgesel bir öneme sahiptir. Lapis lazuli, obsidiyen ve değerli madenlerin önemli miktarlarda bulunduğu ve Mezopotamya'nın diğer bölgelerine aktarıldığı bir yerdir¹¹¹. Bu bağlantı noktası özelliğinden dolayı Tepe Gawra'nın bölgedeki daha büyük merkezlere göre iki derecede bir merkez olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Mesela Ninova, yaklaşık 12 hektarlık alanıyla, M.Ö. 4. Binin sonlarında Dicle'nin geçildiği temel geçiş yerlerinden birinde yer almaktadır. Bu nedenle önemi çok daha büyüktür. Ancak Tepe Gawra ve benzeri yerleşmelerin ise belki sosyo-kültürel bakımdan önemleri söz konusudur¹¹².

Tepe Gawra'dan Kadın Figürünü Örnekleri

(Arthur j. Tobler, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume II, Pennsylvania, 1935, s.359)

Mezopotamya'nın geç Kalkolitik kültürünü geliştiren insanlar, "Toprak Ana" kültü ile ilgili kilden çıplak kadın idolleri yapmışlardır. Gerçekten bu devir insanların yalnızca gıdalarına değil, günlük hayattaki bütün ihtiyaçlarının topraktan temin edildiği düşünülürse, o devir insanların

Excavations at Tepe Gawra, Volume I, s. 121-124; Denise Schmandt-Besserat, "The Interface Between Writing and Art: The Seals of Tepe Gawra", *Syria*, T.83, 2006, s. 183-193.

¹¹¹ Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.11.

¹¹² Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.11.

kafalarında doğurucu bir toprak ana kavramının oluştuğu düşünülebilir. Nitekim bu insanlar evlerini, kap kacaklarını, ağırşakları, kirmen başlarını, kısaca her şeyi topraktan temin etmişlerdir. Demek ki toprak doğuran bir ana gibiydi¹¹³. Tepe Gawra'da da bu şekilde üretilmiş kadın figürünleri bolca bulunmuştur.

Tepe Gawra'nın gelişim evrelerinden sosyal organizasyonun nasıl gerçekleştiğini takip etmek mümkün olmaktadır. Bu sosyal organizasyonun amaçları şunlardır: Tarımsal ve kırsal üretim, avcılık, dokuma, çanak çömlek yapımı, ihracat, ithalat, ticaret sisteminin idaresi, yiyeceklerin hazırlanması, aile hayatı, kaynak temini, binaların inşası, askeri eğitim, simgesel eserlerin yapımı, dini ve sosyal törenler¹¹⁴. Buluntuların bir kısmını ise metal iğneler, obsidiyen bıçaklar ve boncuklar, hayvan figürünleri, bakır-arsenik alaşımı eserler, taş mancınık, topuz başları¹¹⁵, mühürler, ve bakır objeler¹¹⁶ oluşturmaktadır.

Tepe Gawra, Mezopotamya'nın kenar bölgelerindeki tepelerden gelen maddelerin alış verişinin yapıldığı yaygın iletişim yollarının bir parçasıdır. Bolca ele geçen çekirdek kalıntılardan Tepe Gawra'nın bir aktarma ve bağlantı noktası olduğu anlaşılmaktadır. Bulunan hammaddeler altın, mermer, granit, sabun taşı bölge halkının kullandığı malzemelerdir¹¹⁷.

Tepe Gawra halkı, kullanıma hazır alet ve hammaddelerin ithalat ve ihracatını da yapmıştır. Elbise yapımı aletleri, çakmaktaşı bıçaklar ve yün işleme aletlerinin sayı itibarıyla Tepe Gawra halkının kullanımından çok fazla sayıda tesbit edildiği anlaşılmaktadır¹¹⁸. Yine mimari kalıntılar içinde bulunan güz başları ve artıkları bu aletlerin burada üretilip ihraç edildiğini göstermektedir¹¹⁹.

¹¹³ Füzuzan Kınal, *a.g.e.*, s. 31.

¹¹⁴ Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.61.

¹¹⁵ E.A. Speiser, "The Joint Excavation at Tepe Gawra", *Bulletin of The American Schools of Oriental Research*, No.47, (Ekim, 1932), Boston, 1932, s. 19; E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, s. 21; Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.84, 129.

¹¹⁶ E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, s. 21.

¹¹⁷ Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.81, 105..

¹¹⁸ Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.68.

¹¹⁹ Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.81.

Tepe Gawra'nın çeşitli katmanlarında bulunan aletlere bakıldığında el sanatlarının yapımında kullanılan aletler ve materyaller, günlük hayatta kullanılan eşyalar, dini, sembolik ve idari malzemeler ve karışık malzemeler olarak tasnif edilmektedir. Bazıları da oyuncak veya oyun aleti olarak sınıflandırılmaktadır. Bunlar, günlük toplumsal hayatın ip uçlarını vermesi bakımından önemlidir.

El sanatları aletleri, tarımsal üretimde kullanılan orak, öğütme taşı gibi aletler, hayvan kılı ve yünü dokumada kullanılan kirmen, iğne, makara, dokuma tezgahı ağırlığı ve tezgah parçaları, bıçaklar, kemik ve ağaç işleme (marangozluk) kullanılan keser, çekiç gibi aletler, çanak çömlek yapımında kullanılan pişirme aletleri, parlaticılar, zımparalar, boya hazırlamada kullanılan paletler, kazıyıcı ve kesiciler, tuğla fırınları ve diğer mimari kalıntılar şeklinde sıralayabileceğimiz buluntular ekonomik hayatın yürütülmesinde en önemli araçlardır¹²⁰.

Obsidiyenin alet olarak işlenmiş olanı ve işlenmemiş olanı da buluntular arasındadır. Ayrıca ağaç kesme ve işleme için kullanılan aletlerin yanında taş ve kemik işleme aletleri mühür baskıları ve oyun malzemeleri de bulunmuştur¹²¹. Bazı tabakalarda (VII. tabaka gibi) bakır eserlerin sayısında azalma olurken, çakmak taşı ve obsidiyen aletlerde artış olduğu görülmektedir¹²². Bu durum madeni eser üretim ve ticareti ya da halkın ekonomik vaziyetinin değişmesi ile alakalı olabilir.

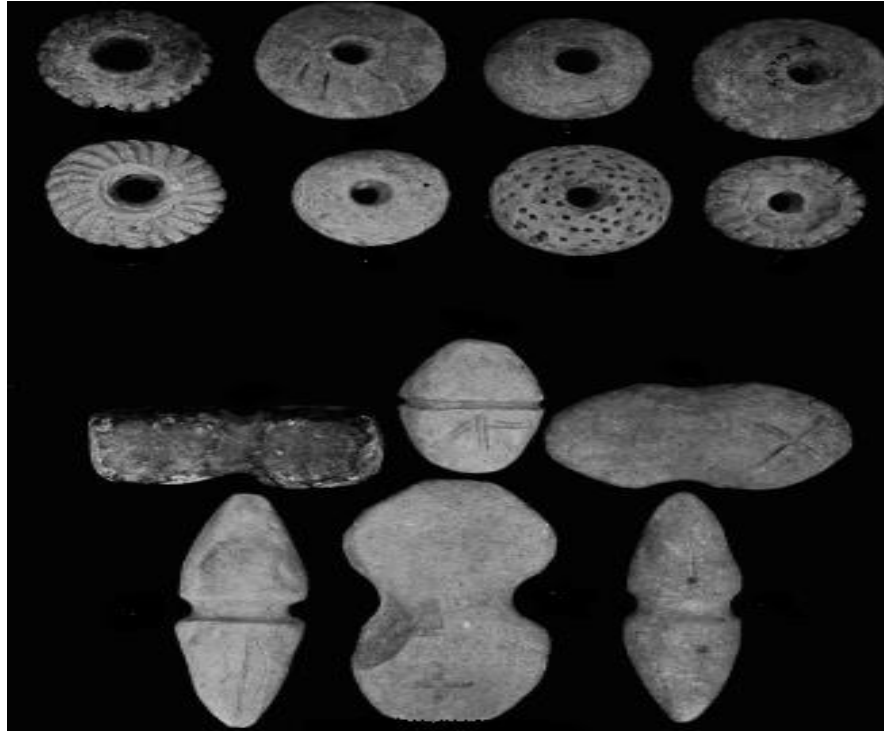
Bıçak, delici ve kesici olarak hazırlanmış aletler ve çekirdek halinde aletler mezarlarda da bulunmuştur.

Tepe Gawra'da kesme aletleri olarak balta, çekiç ve keser en tipik eserlerdir. Balta genellikle ağaçları çeşitli şekillerde işlemek için kullanılmıştır. Zira Kuzey Mezopotamya'da ağaç, bölgesel olarak yakıt, inşaat malzemesi ve süsleme ve dekoratif amaçlı olarak kullanılan bir malzemedir. Ağaç dokuma tezgâhlarının de temel malzemesidir.

¹²⁰ E.A. Speiser, "The Joint Excavation at Tepe Gawra", *Bulletin of The American Schools of Oriental Research*, No.47, (Ekim, 1932), Boston, 1932, s. 19; Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.62, 66, 67, 105, 124, 127, 132.

¹²¹ E.A. Speiser, "The Joint Excavation at Tepe Gawra", *Bulletin of The American Schools of Oriental Research*, No.47, (Ekim, 1932), Boston, 1932, s. 19; Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s. 62, 66, 86.

¹²² E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, s. 21.

Dokuma ve Tekstil Faaliyetlerinde Kullanılan Bazı Aletler
(E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, Philadelphia, 1935)

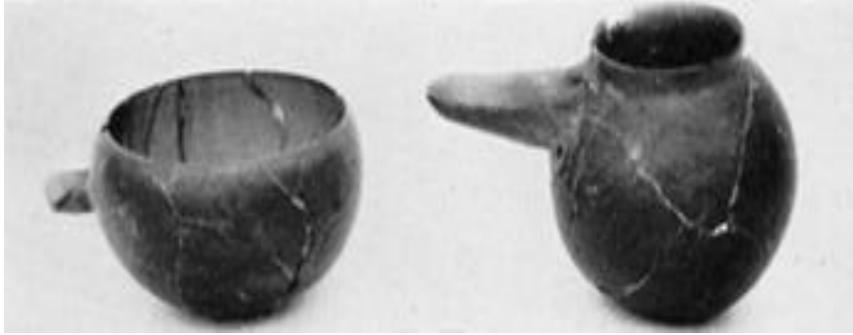
Keserler genellikle ağır sağlam taşlar bazalt taşı, granit ve mermerden yapılmıştır. Çekiçler genellikle bazalttan yapılmıştır. Keserlerden ele geçen bazıları bronz veya az miktarda arsenikli bakırdan yapıldığı görülmektedir.

Üretim aletleri ve mühür yapmak için kullanılan taşlar dağlık kesimlerdeki kaynaklardan getirilmiş taşlardan olabilir. Bazalt volkanik bir malzemedir. Bölgede Dicle Nehri mecrasındaki dağlık kesimlerde mevcuttur.

Dokuma da Tepe Gawra halkının başlıca uğraş alanlarından birisi olmuştur. Bunun için ilk olarak kullanılan malzeme hayvan yünü-kılı eğirmede kullanılan kirmendir. Tepe Gawra'da da bu tür aletler bolca tesbit edilmiştir. Bu küçük alet, yuvarlak başlığı, ortasında bir sopası olan ve yünü ip haline getiren bir alettir. Elbise üretiminde bu işlem gereklidir¹²³.

¹²³ Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.63.

Binalardaki kalıntı ve çöplük alanlarında ele geçen buluntular tekstil faaliyetlerinin varlığını göstermektedir. Buralarda dokuma parçaları ele geçerse de ağırşak, kirmen, kemik iğne ve bıçaklar dokuma faaliyetlerinin en açık delilleridir¹²⁴. Tepe Gawra halkı dokuma ürünlerini öncelikle kendi bölgesel ihtiyaçları için üretmiştir. Belki bazı çok özel ve kaliteli ürünler ihraç amaçlı üretim olabilir¹²⁵.

Tepe Gawra'da Bulunan Obsidiyen Kaplar

(Charles Bache, "Tepe Gawra 1934-1935", *American Journal of Archaeology*, Volume 39, No.2, (Nisan-Haziran, 1935), Boston, 1935, s. 187)

Kurgan veya oda mezar şeklinde yapılmış mezarlarda zengin ölü armağanları ele geçmiştir. Arkeologlar genellikle bu ölü armağanlarına bakarak mezardaki kişinin zenginlik derecesi veya sosyal statüsü ile ilgili yorumlar da yapmaktadırlar¹²⁶.

Değişik ölçü ve şekillerdeki bazı eserlerin farklı kullanım amaçlarına işaret ettiği söylenmektedir. Bunlar dini veya gündelik hayatla alakalı olabilir. Bu tarz eserlerden ele geçenlerin bazılarının kişilerin idari ve dini statü ve kimliklerini tanımlamak veya göstermek için kullanıldığı da düşünülmektedir¹²⁷.

¹²⁴ Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.84.

¹²⁵ Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s. 91, 95.

¹²⁶ Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.89-90, 171.

¹²⁷ Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.65.

Dinî Mimari

Mezopotamya’da mabedler Erken Kalkolitik tabakalarda, kuzeyde Tepe Gawra (XIII)’da, güneyde Ubeyd I’de bulunmuştur. Her iki yerde de mabedler üst üste birçok defa yıkılmış ve yeniden aynı yerde yapılmış olarak görülmektedir. Fakat en alttaki mabed dört duvarla çevrili, orta yerde bir sunağı bulunan tek odadan ibarettir.

Ubeyd devri mabedlerini bize en iyi Tepe Gawra kazıları tanıtmıştır. Tepe Gawra’da Ubeyd tabakalarındaki (XVIII) mabed 17x5 m²dir. Ortadaki “Cella”nın iki tarafında bir çok küçük oda vardır. Bu mabed XIX. Tabadaki mabedin üzerine kurulduğu gibi, XVIII. Tabakadaki mabedde XVII. Tabakaya kadar varlığını korumuştur. XVIII. Tabakada ise güney tholosu denilen 4,25 m çapında büyük yuvarlak bir yapı bulunmuştur. Aynı tabakada bir de kuzeyde, 4,5 m çapında daha büyük bir tholos bulunmuştur. Burada her iki tholosun da mabed bulunmayan XVII. tabakada görünmesi dikkat çekicidir. Demek ki Kuzey Mezopotamya’da hala Halaf mimarisi hakimdi¹²⁸.

Tepe Gawra’da yerleşmenin geneline bakıldığında bazı katmanlarda tapınağın yerleşmenin güneydoğusunda yer aldığı görülmektedir. Tapınağın böyle konumlandırıldığı durumlarda halkın, yöneticinin ve ortak amaçlar için inşa edilen binalar kuzeydoğuda yer almaktadır. Halkın evlerinin kapıları ise aynı yöne bakmamaktadır. Zanaat faaliyetleri yürütüldüğü ve büyük miktarda malzemenin depolanabildiği geniş mekânlar ise yerleşmenin merkezinde yer almaktadır¹²⁹. Planı tesbit edilen bazı mimari kalıntıların ise buluntulardan yola çıkılarak rahipler ya da din adamları tarafından ikâmetgah olarak kullanılan alan olduğu kabul edilmektedir¹³⁰. Bazı katmanlarda dini törenlerin yürütüldüğü alanlar ve ritüel malzemeleri yerleşmenin doğusunda yer almaktadır.

¹²⁸ E.A. Speiser, “The Joint Excavation at Tepe Gawra”, *Bulletin of The American Schools of Oriental Research*, No.47, (Ekim, 1932), Boston, 1932, s. 22; E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, Philadelphia, 1935, s. 15; Füzuan Kınal, *a.g.e.*, s.33-34; James Mellaart, “The Earliest Settlements in Western Asia From The Ninth to The End of The Fifth Millenium B.C”, *The Cambridge Ancient History*, Volume I, Part I, s. 378, 386.

¹²⁹ Charles Bache, “Report On The Joint Excavation of Tepe Gawra in Assyria”, *Bulletin of The American Schools of Oriental Research*, No.61, (Şubat 1936), s. 7; E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, s. 32; Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.74, 96, 103.

¹³⁰ Charles Bache, “From Mr. Bache’s First Report on The Joint Excavations at Tepe Gawra and Tell Billah, 1932-1933”, *Bulletin of The American Schools of Oriental Research*, No.49, (Şubat, 1933), Boston, 1933, s.10.

Tepe Gawra'daki Geç Ubeyd 4 safhasını gösteren XIII. Tabakada bir kültür devri ile karşılaşmıştır. Bir tepenin üzerinde 30 m² bir avluya üç taraftan çeviren üç mabed bulunmuştur. Avlu girişinin tam karşısındakine merkez mabed, soldakine kuzey mabedi, sağ taraftakine ise doğu mabedi denilen bu mimari anıt, Mezopotamya'da abidevi mimarinin ilk örneğini vermiştir. Bunların üçü de Geç Ubeyd devri mabedleri gibi, ortada dikdörtgen bir "cella", onun etrafında küçük odalar ve giriş olmak üzere üç kısımdan ibarettir. Tek fark kapıların, eskilerin aksine, uzun duvarlardan birine açılmış olmasıdır. Mihrap kapının tam karşısındadır. Buraya iki taraftan basamaklarla çıkılmaktadır. Ortadaki merkez mabed, kuzey mabedinden daha karışık bir plan gösteriyordu. Yani bu mabedin "cella"sına bir holden geçilerek girilmektedir. Holün avluya açılan üç kapısı vardı. Bu itibarla merkez mabedinin kuzey mabedinden daha sonra yapıldığı tahmin edilmektedir. Merkez mabedinin dışı kireçle, içi kırmızı boyanmıştır.

Bu mabedlerin üçü de taş temeller üzerine kerpiçten yapılmıştır. Duvarların köşelerinde ilk defa olarak köşe taşları kullanılmıştır. Kerpiçlerin çaplarının farklı olmasından her mabedin ayrı ayrı zamanda inşa edildiği anlaşılmaktadır. En eskisinin doğu mabedi, en yenisi ise merkez mabedi olarak kabul edilmektedir. Zira merkez mabedinde kullanılan tuğlaların çapı, sonraki XII/A tabakasında kullanılan kerpiçler gibi küçük çaplıdır¹³¹. Bazı tabakalarda yapılan tuğla ölçümlerine göre tuğlaların genişliği 47-52 cm arasındadır¹³². Bazılarında ise duvarlar hiç taş kullanılmadan güneşte kurutulmuş kerpiç kullanılarak örülmüştür¹³³.

Tepe Gawra'da mimari düzene bakıldığında, tapınaklar, dini mekânlar, sivil halkın yaşadığı alanlar, özel konutlar, alet üretim alanları ve açık alanlardan oluşmaktadır. Bu düzen içinde:

Tepe Gawra'da bir tapınakta bulunması gereken özellikler şunlardır:

¹³¹ E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, Philadelphia, 1935, s. 2-3; Arthur J. Tobler, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume II, s. 10, 31; Füzuran Kınal, a.g.e., s.33-34; [Michael Roaf](#), *İletişim Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi-Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, (Çeviren: Zülal Kılıç), C. 9, İstanbul, 1996, s.66.

¹³² Arthur J. Tobler, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume II, s. 17.

¹³³ E.A. Speiser, "The Joint Excavation at Tepe Gawra", *Bulletin of The American Schools of Oriental Research*, No.47, (Ekim, 1932), Boston, 1932, s. 21; E.Bartow Muller-Charles Bache, "The Prehistoric Temple of Stratum IX at Tepe Gawra", *Bulletin of The American Schools of Oriental Research*, No.54, (Nisan 1934), Boston, 1934, s.13-18; E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, s. 21

1-Kolayca giriş bölümüne ulaşılabilen üç yönlü bir plan (Sıklıkla bir avlu veya çift kapıyla ulaşılan)¹³⁴.

2-Kalın duvarlar ve geniş odalar.

3-Geniş bir kapıyla girilen antre¹³⁵.

4-Merkezi odada bir kurban sunma platformu

5-Nişler. Bunlar da genellikle ana mekanın arka duvarında ön kapıya bakar vaziyette nişler¹³⁶.

6-Geniş bir kap veya çanak: Genellikle ağzı çift çerçevesi ve bitişik nizamdaki odalardan birinin zeminine gömülüdür.

7-Dikkatlice sıvanmış ve beyaz ya da kırmızıya boyanmış duvarlar¹³⁷.

8-Din adamlarının kullandığı tahmin edilen aletler. Burada ayrıca ateş izleri de bulunan merkezi holde geniş bir podyum vardır¹³⁸.

Bazı katmanlarda tapınağın aşhanesi olarak kullanıldığı tahmin edilen alanlar da tesbit edilmiştir. Nitekim X. Tabakada tapınağın önündeki evde iki fırın tesbit edilmiştir. Bundan dolayı da burasının tapınağın aşhanesi olarak kullanılan mekân diye tanımlanmıştır¹³⁹. Aynı şekilde bir sonraki tabaka olan IX. Tabakada da tapınağın hemen yanında iki odalı bir ev ve etrafı çitle çevrili bir fırın açığa çıkarılmıştır. Burası da muhtemelen tapınağın aşhanesi olarak kullanılmıştır¹⁴⁰.

IX. tabakada tapınak yerleşmeye hakim bir konumdadır. Ritüel alanı olarak kullanılan bütün alanlar tapınak alanında kalmaktadır. Ayrıca bu tabakadaki tapınak alanında birçok alet ve eser de tesbit edilmiştir.

¹³⁴ E.A. Speiser, "New Discoveries at Tepe Gawra and Khafaje", *American Journal of Archaeology*, Volume 41, (Nisan-Haziran, 1937), Boston, 1937, s.190; Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.73.

¹³⁵ Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.93; Arthur J. Tobler, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume II, s.15.

¹³⁶ Arthur J. Tobler, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume II, s.15.

¹³⁷ E.A. Speiser, "The Joint Excavation at Tepe Gawra", *Bulletin of The American Schools of Oriental Research*, No.47, (Ekim, 1932), Boston, 1932, s. 22; E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, Philadelphia, 1935, s. 15; Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.73, 93.

¹³⁸ Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.93; Charles L. Redman, *The Rise of Civilization*, San Francisco, 1978, s. 252.

¹³⁹ Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.84, 120.

¹⁴⁰ Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.84, 123; Arthur J. Tobler, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume II, s. 11,12.

Obsidiyen, altın, bakır, boncuk, siyah boncuktan bir kolye ve bir çekiç, üzeri ceylan motifi oymalı küçük bir küp de açığa çıkarılmıştır. Ayrıca saksı, oyun taşları ve ağırlık taşları da buluntular arasındadır¹⁴¹.

13. tabakada ise daha farklı bir durum söz konusudur. Burada ortadaki bir ana meydanın etrafında iki büyük bir de küçük tapınak veya ibadet mekânı diyebileceğimiz binaları görmekteyiz. Bu tabakada merkezi alanın etrafında Kuzey Tapınağı, Merkezi Tapınak ve daha küçük bir yapı olan Doğu İbadet Yeri olarak nitelendirilen¹⁴² dini mimari örneklerinin yerleştirildiğini görmekteyiz.

Tapınaklarda dini tören ve kurban takdimleri sırasında kullanılan çeşitli kap, kakak ve küçük küpler tesbit edilmiştir¹⁴³.

Tepe Gawra'da bazı binalar tapınak planında yapılırken bazı tapınakların farklı bir plana sahip olması bu binaların temelde tapınak olarak inşa edilmediği şeklinde yorumlanmaktadır¹⁴⁴. Burada iki ihtimal akla gelmektedir. Ya ev olarak inşa edilen binaların bazıları ihtiyaç anında tapınak olarak kullanılmıştır ya da bazı tapınaklar doğrudan ev mimarisinde inşa edilmiştir¹⁴⁵. Yine bazı katmanlarda tapınak özelliği taşımamasına rağmen geniş alanlara sahip olduğu için kullanılan binalar da mevcuttur¹⁴⁶. Yine binaların su sistemi ile ilgili bazı tesbitler de yapılmıştır. Binanın bir tarafından bir kanalla giren su diğer taraftan evine dışına çıkmaktadır¹⁴⁷.

Bu özellikler Tepe Gawra mimari kalıntılarına uygulandığında ilk üç özellik, Mezopotamya'da Ubeyd döneminden tarihi devirlere kadar

¹⁴¹ E.A. Speiser, "Tepe Gawra", *Bulletin of The American of Schools of Oriental Research*, No.43, (Ekim, 1931), s. 20; Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.84, 121; Arthur J. Tobler, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume II, s. 6.

¹⁴² James Mellaart, "The Earliest Settlements in Western Asia From The Ninth to The End of The Fifth Millenium B.C", *The Cambridge Ancient History*, Volume I, Part I, (Edited by I.E.S. Edwards), Cambridge, 2008, s. 381.

¹⁴³ Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.93.

¹⁴⁴ Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.84.

¹⁴⁵ James Mellaart, "The Earliest Settlements in Western Asia From The Ninth to The End of The Fifth Millenium B.C", *The Cambridge Ancient History*, Volume I, Part I, (Edited by I.E.S. Edwards), Cambridge, 2008, s. 386.

¹⁴⁶ Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.84, 132.

¹⁴⁷ E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, Philadelphia, 1935, s. 15.

tapınaklar için iyi bir göstergedir. Tepe Gawra'daki en eski mühür baskıları M.Ö. 4. Binden kalmadır¹⁴⁸.

Nüfus

Tepe Gawra'nın her bir katmanı için çeşitli tahminler yürütülmüş ve buna göre ortalama bir nüfus oranı ortaya çıkarılmıştır. Mesela Kramer'in ev başına tahmini 9,4-10,9 kişidir. Watson'ın tahmini ise ev başına 3,2'dir. Kramer'in XII. Tabaka ile ilgili nüfus tahmin oranına göre kazılan alanda ilgili 76 kişilik, höyüğün tamamı için ise 190 kişilik bir nüfusun yaşadığı kabul edilmişse de bu oran az bulunmaktadır. Watson'ın nüfus tahmin metoduna göre ise kazılan alanda 147 kişi, yerleşmenin tamamında 325 kişi yaşadığı tahmin edilmektedir. XI A/B tabakası ile ilgili nüfus miktarı ise Kramer'in ev başına ölçüğüne göre 227 kişi, Watson'ın hesabına göre ise 384 kişidir.

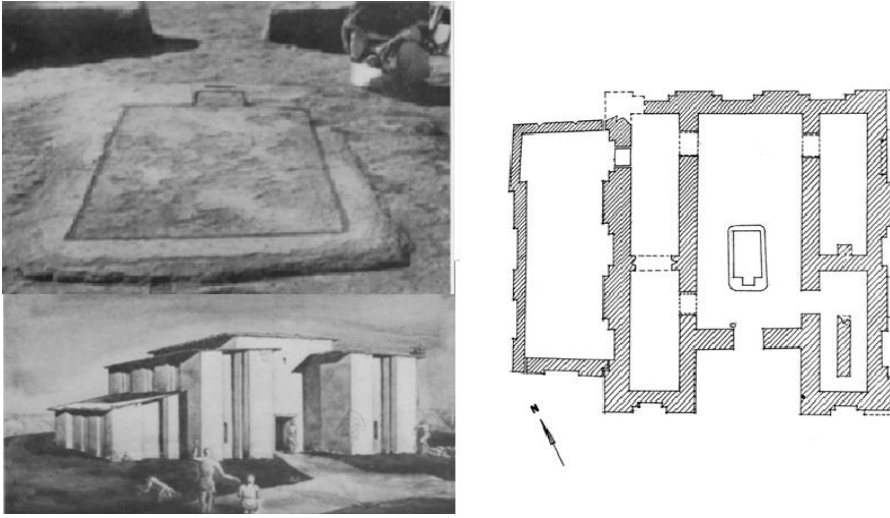
XI. tabakanın nüfusu ile ilgili temel nüfus hesaplama metodlarına göre nüfus 414, başka bir hesaba göre ise 313 olarak hesaplanmıştır. X/A tabakasında hane başına fert tayini yöntemi ile 327 kişi ve 256 kişilik nüfus tahminleri yapılmıştır. X. Tabakada ise bina başına tahmin sistemine göre 185 kişi, oda başına tahmin sistemine göre ise 198 kişinin yaşadığı kabul edilmektedir. Bu rakamlar diğer tabakalara nazaran oldukça düşük görünmektedir. Ancak daha önceki katmanlarda kullanılan höyük yüzeyinin çok daha geniş olduğu düşünülürse bu normal kabul edilebilir. Burada höyüğün katmanlarındaki faaliyetlerin türü de kullanım alanının genişliği ve nüfusu etkileyen bir faktör olarak kabul edilmektedir.

IX. tabakada nüfus 200'ün altında tahmin edilmektedir. Bunda VIII. tabakanın bir yangınla sona ermesinin rolü olabilir. Nitekim bu tabaka için tahmin edilen nüfus 50 kişidir¹⁴⁹.

Burada nüfus tahminleri ile ilgili bilim adamlarının verdiği rakamların Tepe Gawra'da tesbit ettikleri buluntular çerçevesinde ev sayısı, kullanılan mekânın genişliği ve benzeri verilere dayalı olarak ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Ancak bu rakamların ortalama bir oranı alınırsa bu da bir geçerliliği olabilecek bir değerlendirme olabilir.

¹⁴⁸ Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.71.

¹⁴⁹ Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.81, 84, 90, 105, 11, 120, 121, 126, 138.

Tepe Gawra'da Tebsit Edilen Tapınak, Restore Edilirse Ortaya Çıkacak Yapı ve Plan

(E.Bartow Muller-Charles Bache, "The Prehistoric Temple of Stratum IX at Tepe Gawra", *Bulletin of The American Schools of Oriental Research*, No.54 (Nisan 1934), Boston, 1934, s. 13-18)

Mezar Tipleri ve Ölü Gömme Gelenekleri

Tepe Gawra insanların dini inançlarını burada ortaya çıkarılan mezarlardaki ölü gömme geleneklerinden anlamak mümkündür. Her topluluk ölülerini en eski zamanlardan kalma geleneklere göre gömer. Bazıları doğrudan doğruya toprağın içine, bazıları ise küpler veya taştan lahitler içine gömmüşlerdir. Ölülerin yanına konulan kaplar ve ölünün kişisel eşyaları, o kavimlerin öldükten sonra tekrar dirilişe yani "öteki dünya" inancına sahip olduklarını göstermektedir¹⁵⁰.

Tepe Gawra XI. katmanda defin faaliyetleri itibariyle toplumun iki gruba ayrıldığı kaydedilmektedir. Bu gruplar daha iyi ve zengin ölü armağanı veya anıt mezar inşa edilerek gömülenler ve çok az armağanlarla bir çukur ya da küp içine gömülenlerdir¹⁵¹.

¹⁵⁰ Füzünan Kinal, *a.g.e.*, s.31; James Mellaart, "The Earliest Settlements in Western Asia From The Ninth to The End of The Fifth Millenium B.C", *The Cambridge Ancient History*, Volume I, Part I, s. 387.

¹⁵¹ Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.105; James Mellaart, "The Earliest Settlements in Western Asia From The Ninth to The End of The Fifth Millenium B.C", *The Cambridge Ancient History*, Volume I, Part I, s. 387.

Tepe Gawra’da kazılar sonucunda 400’den fazla mezar açılmış ve 6 tip mezar ortaya çıkarılmıştır. Bunlar:

- 1-Açık (dağınık) mezarlar
- 2-Küp Mezarlar
- 3-Yamaç Mezarlar
- 4-Kerpiçle örülerek hazırlanan mezarlar
- 5-Sanduka Mezarlar
- 6-Tuğla ile örülerek hazırlanan mezarlar¹⁵².

Tepe Gawra’da oda mezar tipinin çok yaygın olduğunu söyleyebiliriz. Bu tip mezarlar da kendi içinde yapı malzemesine göre 3 tip olarak sınıflandırılmaktadır: Tuğla ile yapılanlar, taş ve tuğla bir arada kullanılarak yapılanlar ve tamamı taştan yapılan oda mezar veya sanduka mezar tipi¹⁵³.

Tepe Gawra’da bir bebek veya çocuğun gömülü olduğu mezarlar sıkça görülmektedir¹⁵⁴. 8. ve 9. katmanlar arasında hepsi küp içinde 9 adet çocuk cesedi bulunmuştur. Bir kaçında cesedin yanında hepsi aynı türden olan taştan boncuklar bulunmuştur¹⁵⁵. Bir toprak kapta ise çocuk cesedi yerine bir eşeğin dişleri bulunmuştur¹⁵⁶. Çocuk mezarlarının yanında tesbit edilen taş sanduka şeklinde bir mezarda armağansız olarak bir çocuğun kemikleri kötü vaziyette bulunmuştur. 8.ve 9.katmanlar arasındaki mezarlarda ise bir iki boncuk dışında bir şey çıkmamıştır¹⁵⁷.

¹⁵² Charles Bache, “ From Mr. Bache’s First Report on The Joint Excavations at Tepe Gawra and Tell Billah, 1932-1933”, *Bulletin of The American Schools of Oriental Research*, No.49, (Şubat, 1933), Boston, 1933, s.12; Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.200-201; Arthur J. Tobler, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume II, s. 98, 106-111.

¹⁵³ Arthur J. Tobler, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume II, s. 70.

¹⁵⁴ Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.118.

¹⁵⁵ Charles Bache, “ From Mr. Bache’s First Report on The Joint Excavations at Tepe Gawra and Tell Billah, 1932-1933”, *Bulletin of The American Schools of Oriental Research*, No.49, (Şubat, 1933), Boston, 1933, s. 9-10.

¹⁵⁶ Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.118; Arthur J. Tobler, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume II, s. 51-67.

¹⁵⁷ Charles Bache, “ From Mr. Bache’s First Report on The Joint Excavations at Tepe Gawra and Tell Billah, 1932-1933”, *Bulletin of The American Schools of Oriental Research*, No.49, (Şubat, 1933), s. 10; E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, s. 140-142.

Tepe Gawra'da İçinde Kemikleriyle Tesbit Edilen Bir Küp Mezar

(Charles Bache, "From Mr. Bache's First Report on The Joint Excavations at Tepe Gawra and Tell Billah, 1932-1933", *Bulletin of The American Schools of Oriental Research*, No.49, (Şubat, 1933), s. 9.)

Ölü Gömmede Kullanılan Boyalı Bir Küp

(Charles Bache, "Tepe Gawra 1934-1935", *American Journal of Archaeology*, Volume 39, No.2, (Nisan-Haziran, 1935), Boston, 1935, s. 188)

Tepe Gawra kazılarında tesbit edilen bir küp mezarın içinde altın, lapis lazuli gibi egzotik malzemeden yapılmış ölü armağanları tesbit edilmiştir. Bunlara ilave olarak deniz kabuğu, mermer ve obsidiyen aletler de ele geçmiştir¹⁵⁸. Bu arada obsidiyenden yapılmış kaseler oldukça dikkat çekicidir¹⁵⁹. Altın sadece bir tepe mezarda bulunmuştur¹⁶⁰. Mezarlarda ölünün yanında bulunan boncuklar, kolyeler, rozetler, altın, gümüş veya lapis lazuliden yapılmıştır¹⁶¹. Bunlardan mermer ve bakır, Tepe Gawra'nın batı ve kuzeyindeki bugünkü Türkiye sınırına yakın tepelerde bulunmaktadır ve maden işlemede tip ve yöntem benzerliği konusunda da buralarla olan benzerlik üzerinde durulmaktadır¹⁶².

XI-XX. Tabakalar arasında tesbit edilen 89 kişiye ait iskeletlerden 82'si oda mezarlarda bulunmuştur. Diğer 7 iskelet mezarlar dağıldığı ve soyulduğu için bulunamamıştır. Bu dağılmış mezarların her birinde bir kişi bulunduğu tahmin edilmektedir. 3 oda mezarda ise 2 iskelet, 2 oda mezarda ise 3 iskelet bir arada tesbit edilmiştir¹⁶³. İkili gömülerde genellikle anne-çocuk iskeletleri tesbit edilmiştir. Oda mezarlarda tesbit edilen iskeletlerde ölünün veya bedenin çevrildiği yön ile ilgili bir kural olmadığı görülmektedir. Bununla birlikte ekseriyetle cesedin yönünün kuzeybatı ve güneydoğu olduğu görülmektedir. Birden fazla cesedin gömülü olduğu oda mezarlarda cesetler yapının eni boyunca uzatılmıştır. Bu tür mezarlarda ceset güneybatı-kuzeydoğu veya kuzeydoğu-güneybatı yönündedir. Burada ilk yön başın bulunduğu yöndür. Kollar genellikle önde bağlı şekildedir. Bazılarında ise kollar yana bırakılmıştır. Bir kısım mezarlarda ölünün bacakları uzatılmış halde iken bir kısmında toplanmış vaziyettedir. Bebek ve çocuk iskeletleri bütün oda mezarlarda tesbit edilmiştir. İncelenen

¹⁵⁸ E.A. Speiser, "The Joint Excavation at Tepe Gawra", *Bulletin of The American Schools of Oriental Research*, No.47, (Ekim, 1932), Boston, 1932, s. 23; Charles Bache, "Tepe Gawra 1934-1935", *American Journal of Archaeology*, Volume 39, No.2, (Nisan-Haziran, 1935), Boston, 1935, s. 188; Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.81; Michael Roaf, *İletişim Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi-Mezopotamya ve Eski Yakınoğu*, s.66.

¹⁵⁹ Charles Bache, "Tepe Gawra 1934-1935", *American Journal of Archaeology*, Volume 39, No.2, (Nisan-Haziran, 1935), Boston, 1935, s.187.

¹⁶⁰ Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s. 91.

¹⁶¹ Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.65, 68; James Mellaart, "The Earliest Settlements in Western Asia From The Ninth to The End of The Fifth Millenium B.C", *The Cambridge Ancient History*, Volume I, Part I, s. 391.

¹⁶² Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.81.

¹⁶³ Arthur J. Tobler, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume II, s.76.

mezarlardan 44 tanesi bebek ve çocuklara aittir. 25 adedi ise genç veya olgun insanlara aittir¹⁶⁴. Mezarlarda kemikler bazen muntazam, bazen de dağınıktır. Dağınık kemiklerde cesedin yönünü tesbit etmek mümkün olmamaktadır¹⁶⁵. Ancak kemiklerin düzenli olarak tesbit edilebildiği mezarların bazılarında baş güneydoğuda, yüz güneye doğrudur. Bazılarında ise baş güneydoğuda yüz kuzeydedir¹⁶⁶. Bazı mezarlarda gömü sırasında kullanılan hasır veya tekstil ürünleri bulunmuştur.

Oda mezarlarının boyaları ile ilgili yapılan çalışmalarda genellikle yeşil veya mavi, bazen de kırmızı tesbit edilmiştir. Bu tür mezarlara genellikle ölen kişinin hayatta iken kullandığı eşyaların konulduğu görülmektedir. Seramik, taş, kemik veya madeni eser, mühür, boncuk, kolye ve benzeri gibi.

Ayakları Karna Çekik Vaziyette Bir Ceset

(E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, Philadelphia, 1935)

Mezarlarda çeşitli dini semboller, gülle tarzı yuvarlak aletler, topuz başları, bileme taşları, obsidiyen bıçak ve çekirdekler, kemik ve fildişinden taraklar, saç tokaları, spatulalar, mühür ve mühür baskıları, bakır, gümüş, altın, elektrondan çeşitli takı ve süsler, kurt başı şeklinde bir eser

¹⁶⁴ Arthur J. Tobler, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume II, s.76-78.

¹⁶⁵ E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, s. 141-143.

¹⁶⁶ E.A. Speiser, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, s. 143.

bulunmuştur¹⁶⁷. Bu armağanların bolluğunun ve kıymetinin, ölen kişinin statüsü ile alakalı olduğu kaydedilmektedir¹⁶⁸. Hemen hemen her sevide tesbit edilen önemli miktardaki eserler, günlük hayat, kişisel süs eşyaları, oyuncaklar ve yiyecek hazırlama kaplarını ihtiva etmektedir¹⁶⁹. Bazı mezarlarda ise ölü armağanı tesbit edilememiştir¹⁷⁰.

Sonuç

Kuzey Mezopotamya tarihi üzerine araştırma yapmaya karar verdiğimizde kısa bir literatür taraması yaptık. Bu tarama sonucunda gördük ki bölge hakkındaki çalışmalarının, bir iki istisnası dışında, yabancı bilim adamları tarafından yapılmıştır. Bölgede üzerinde araştırmalar ve kazılar yapılan yerlerden birisi olan Tepe Gawra ise Kuzey Mezopotamya'nın kavşak noktasında, diğer eski merkezlere nazaran küçük ama önemli bir konuma sahiptir. İran, Kuzey Suriye ve Anadolu coğrafyalarındaki kültürlerin irtibatlı olduğu, belki ticari ve teknolojik münasebetlerin kurulduğu yerlerden birisidir.

Tepe Gawra'nın bir özelliği de bölgedeki bütün baskın ve gelişmiş kültürlerin izlerinin yanı sıra kendine has diyebileceğimiz bazı vasıflar ortaya koymasıdır. Bir yandan Ubeyd ve Halaf kültürlerinin izleri görülürken diğer taraftan Anadolu, Suriye ve İran bölgelerindeki kültürlerle bağlantılarının ipuçlarını vermektedir. Bu hususlar çevresi ile izole olmayan yakından ilgili bir merkez özelliği taşıırken ekonomik ve sosyal organizasyonu ile yuvarlak planlı mimari yapısı, değişik ölü gömme şekli ve mezar tipleri, tapınak buluntuları ve planı, caddeleri, mimari elemanların konumu, evlerde ve iş yerlerinde kullanılan kap kacak, üretim aletleri, dini ritüel aletleri, beslenme kültürleri ile de kendine has bir yapı arz eden Tepe Gawra, Türkiye sınırlarının hemen yanı başında, Osmanlı topraklarında yer almasına rağmen Türkiye'de nedense bilim adamlarının çok üzerinde durmadığı bir yerdir. 1920'li batılı arkeolog ve araştırmacılar bölgede araştırma ve kazılara başlarken, bölgenin etnik, dini ve kültürel mikro yapısını da inceden inceye işlemeye başlamışlardır. Osmanlı Devleti'nin

¹⁶⁷ Arthur J. Tobler, *Excavations at Tepe Gawra*, Volume II, s. 78-90.

¹⁶⁸ Charles Bache, "From Mr. Bache's First Report on The Joint Excavations at Tepe Gawra and Tell Billah, 1932-1933", *Bulletin of The American Schools of Oriental Research*, No.49, (Şubat, 1933), Boston, 1933, s.12; Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.11.

¹⁶⁹ Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.68.

¹⁷⁰ Mitchell S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, s.102.

dağılması Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasının üzerinden daha 10 yıl bile geçmeden I. Dünya Savaşı öncesi ve sonrası Batılıların bölgede düşündüğü etnik ve siyasi şekillendirme gayretleri ve fikirlerinin sona ermediği hatta bu fikrin bu konularla uğraşmamaları gereken bilim adamlarının bilimsel yayınlarında da çok açık bir şekilde kendisini gösterdiği görülmektedir. Batılılar hemen yanı bu işlerle uğraşırken, bilim adamlarımızın bu bölgedeki eski kültür ve yerleşim merkezlerine yeterli ilgiyi göstermemeleri de anlaşılması güç bir husustur.

Bu çerçevede biz bu araştırmamızda Tepe Gawra'nın genel bir fotoğrafını çizmeye, ekonomik, sosyal, demografik, kültürel, teknolojik ve dini yapısını da ana hatları ile ortaya koymaya çalıştık. Şüphesiz Tepe Gawra çok daha geniş bir çalışma konusu olabilir. Ama biz bu araştırmamızda Tepe Gawra'yı ana hatları ile tanıtmayı hedeflediğimiz için bu kadarı ile yetinmeyi yeğledik.

KAYNAKLAR

AKKERMANS, Peter M.M.G.; "Halaf Mortary Practices: A Survey", *To The Euphrates and Beyond*, (Edited by O.M.Chaex-H.H.Curvers-P.M.M.G.Akkermans), Rotterdam, 1989, s.75-88.

BACHE, Charles; "From Mr. Bache's First Report on The Joint Excavations at Tepe Gawra and Tell Billah, 1932-1933", *Bulletin of The American Schools of Oriental Research*, No.49, (Şubat, 1933), Boston, 1933, s.8-14.

BACHE, Charles; "Report On The Joint Excavation of Tepe Gawra in Assyria", *Bulletin of The American Schools of Oriental Research*, No.61, (Şubat 1936), s. 5-10.

BACHE, Charles; "Tepe Gawra 1934-1935", *American Journal of Archaeology*, Volume 39, No.2, (Nisan-Haziran, 1935), Boston, 1935, s. 185-188.

BACHE, Charles-E.Bartow Muller; "The Prehistoric Temple of Stratum IX at Tepe Gawra", *Bulletin of The American Schools of Oriental Research*, No.54, (Nisan 1934), Boston, 1934, s.13-18.

CRAWFORD, Harriet; *Sumer and The Sumerians*, Tarihsiz.

DAVIDSON, T. E. -Hugh McKerrell; "The Neutron Activation Analysis of Halaf and Ubaid Pottery From Tell Arpachiyah and Tepe Gawra", *Iraq*, Volume 42, No.2, (Güz 1980), London, 1980, s. 155-167.

Johns, C.H.W.; *Ancient Babylonia*, Cambridge, 1913.

KINAL, Füzuran; "Çivi Yazısının Doğuşu Ve Gelişmesi", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, S. 12, Ankara, 1969, s.1-15.

KINAL, Füzuran; *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara, 1983.

KÖROĞLU, Kemalettin; *Eski Mezopotamya Tarihi-Başlangıcından Perslere Kadar*, İstanbul, 2006.

LEVEY, Martin; "The Earliest Stages in The Evolution of Stil", *Institute for Science and International Security*, Vol. 51, No.1, (Mart 1960) Washington, 1960, s.31-36.

MELLAART, James; "The Earliest Settlements in Western Asia From The Ninth to The End of The Fifth Millenium B.C", *The Cambridge Ancient History*, Volume I, Part I, (Edited by I.E.S. Edwards), Cambridge, 2008.

MEMİŞ, Ekrem; *Eskiçağda Mezopotamya*, Bursa, 2007.

OATES, Joan -Augusta McMahon-Philip Karsgaard-Salam Al Quntar-Jason Ur; "Early Mesopotamian Urbanism: A New View From Tha North", *Antiquity*, 81, Harvard University Press, s. 585-600.

Redman, Charles L.; *The Rise of Civilization*, San Francisco, 1978.

ROAF, Michael; *İletişim Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi-Mezopotamya ve Eski Yakınoğu*, (Çeviren: Zülal Kılıç), C. 9, İstanbul, 1996.

ROTHMAN, Mitchell S.; *Tepe Gawra: The Evolution of A Small Prehistoric Center in Northern Iraq*, Pennsylvania, 2002.

SCHMANDT-BESSERAT, Denise; "The Interface Between Writing and Art: The Seals of Tepe Gawra", *Syria*, T.83, 2006, s. 183-193.

SEVİN, Veli; *Yeni Asur Sanatı l-Mimarlık*, Ankara, 1991.

SİEVERTSEN, Uwe; "Frühe Pfeiler-Nischen-architektur aus Tepe Gawra und Telul eth Thalathat", *Iraq*, Vol. 67, London, 2005, s.399-409.

SKEATES, Robin; "Neolithic Stamps: Cultural Patterns, Processes and Potencies", *Cambridge Archaeological Journal*, Cambridge, 2007, s. 183-198.

SMİTH, B.A.Philip, *The Ancient History Of The East*, New York and London,1989.

SPEISER, E.A.; *Excavations at Tepe Gawra*, Volume I, Philadelphia, 1935.

SPEISER, E.A.; " The Excavation of Tepe Gawra: Letter From Dr. Speiser to The President of Tha Dropsie College and The Directors of The American School in Baghdad and The University Museum", *Bulletin of The American Schools of Oriental Research*, No. 44, (Aralık 1931), Boston, 1931, s. 5-8.

SPEISER, E.A.; " The Joint Excavation at Tepe Gawra", *Bulletin of The American Schools of Oriental Research*, No.47, (Ekim, 1932), Boston, 1932, s. 17-23.

SPEISER, E.A.; "New Discoveries at Tepe Gawra and Khafaje", *American Journal of Archaeology*, Volume 41, (Nisan-Haziran, 1937), Boston, 1937, s.190-193.

SPEISER, E.A.; "Preliminary Excavations at Tepe Gawra", *The Annual of The American Schools of Oriental Research*, Vol. 9 (1927-1928), Boston, 1928, s.17-57+59-94.

SPEISER, E.A.; "Tepe Gawra", *Bulletin of The American of Schools of Oriental Research*, No.43, (Ekim, 1931), Boston, 1931, s. 19-21.

SPEISER, E.A.; "The Bearing of The Excavations at Tell Billa and at Tepe Gawra Up On The Ethnic Problems of Ancient Mesopotamia", *American Journal of Archaeology*, Vol. 36, No.1, (Ocak-Mart 1932), Boston, 1932, s.29-35.

SPEISER, E.A.; "The Season's Work At Tepe Gawra", *Bulletin of The American of Schools of Oriental Research*, No. 58, (Nisan 1935), Boston, 1935, s. 4-5.

STEİN, Gil J.; "Aspects of Social Process in The Ubaid Horizon", *Beyond The Ubaid* (Edited by Robert A. Carter-Graham Philip), Chicago, 2006.

The Cambridge Ancient History, Volume I, Part 1, Cambridge, 1970.

TOBLER, Arthur J.; *Excavations at Tepe Gawra*, Volume II, Philadelphia, 1950.

GEÇ ORTAÇAĞ EL-CEZİRE BÖLGESİ ŞEHİRLERİNİN FİZİKİ YAPILARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Abdulhalik BAKIR*

Giriş

el-Cezire bölgesi, bir çok faktörle¹ birlikte, Dicle ve Fırat nehirlerinin de sunmuş olduğu verimli ve bereketli topraklara sahip olması nedeniyle, tarihin en eski çağlarından beri insanların topluca yerleşip uygarlıklar meydana getirdiği bir coğrafya haline gelmiştir. Tarihi süreç içerisinde, buraya yerleşen insanların bitmez tükenmez çabaları sonucunda, bugün hala ününü ve canlılığını kaybetmeyen ve hatta yeraltı ve yerüstü kaynakları yüzünden dünyanın birçok ülkesinin ilgisini çeken birçok büyüklü küçüklü şehirler kurulmuştur. Bunlar, bölgenin uzun tarihi boyunca birçok devlet tarafından ele geçirilmiş ve bu esnada önemli yapıları veya kurumları yıkıma uğramış, daha sonra da onarıma tabi tutularak yeniden inşa edilmiştir². el-Cezire bölgesinin ünlü ve tarihsel özelliği olan büyük şehirlerindeki eski devirlerden sağlam veya yıpranmış olarak günümüze kadar gelen mimari eserlere göz atıldığında, anılan olguyu görmek mümkündür. Ancak tarihin tatlı yadigarları olan bu şehirler ve içlerinde barındırdıkları tarihi eserler iyice incelendiğinde, Fizikî yapı itibarıyla inşa ve onarım bakımından geçirmiş oldukları en parlak dönemin, Selçuklularla birlikte, Atabeyler ve Artuklular dönemleri olduğu görülecektir³. İşte biz de bu bildirimizde,

* Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak. Tarih Böl.-BİLECİK

¹ Bu faktörlerden bazılarını şöyle sırlamak mümkündür: Bölgenin tarihî ipek yolu üzerinde bulunması, zengin yer altı ve yerüstü kaynaklara sahip olması ve dinsel özelliği bakımından birçok peygamber ve evliya bünyesinde barındırması.

² Nusaybin’de dahil el-Cezîre bölgesi uzun tarihi boyunca, Babilliler, Aramîler (Temanitler), Asurlular, Hititler, Persler, Büyük İskender, Selefkiler, Romalılar, Bizanslılar ve Sâsânîler, Müslüman Araplar, Emevîler, Abbasîler, Tolunoğulları, Hamdanîler, Büveyhîler, Fatımîler, Bizanslılar, Selçuklular, Suriye Selçukluları, Anadolu Selçukluları, Artuklular, Harizmliler-Moğollar, Eyyübîler, İlhanlılar, Memlükler, Timurlular, Akkoyunlular, Safevîler, Osmanlılar egemenliği altında kalmıştır. Hayat Erkanal, “Mezopotamya’ya Açılan Kapı: Nusaybin”, *Makalelerle Mardin I Tarih-Coğrafya*, (Haz. İbrahim Özcoşar), İstanbul, 2007, s. 12-13; Salim Cöhce, “İslam Hakimiyeti Dönemine Kadar, Ana Hatlarıyla Nusaybin ve Çevresi”, *Makalelerle Mardin I Tarih-Coğrafya*, (Haz. İbrahim Özcoşar), İstanbul, 2007, s. 81-90; Adnan Çevik, “İlkçağlardan Ortaçağın Sonuna Kadar Midyat ve Yöresi (Tur Abdin)’nin Tarihi Coğrafyası”, *Makalelerle Mardin I Tarih-Coğrafya*, (Haz. İbrahim Özcoşar), İstanbul, 2007, s. 105-130; Ramazan Şeşen, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Cezîre Maddesi, İstanbul, 1993, c. VII, s. 509-511.

³ Anılan dönemlerde bölgedeki mimari eserlerde dahil el-Cezîre’nin bütün yönleriyle ilgili bilgi için bkz. Halife b. Hayât, *Tarihi Halife b. Hayât*, (Çev. Abdulhalik Bakır), Ankara, 2004, s. 171-172; el-İsfahanî, *el-Eğâni*, Beyrut, 1992, c. XIII, s. 89-90; Said ed-Diveci,

özellikle klasik İslam tarih ve coğrafya kaynaklarının sunmuş olduğu bilgiler ışığında, Geç Ortaçağ diyebileceğimiz bir döneme tekabül eden bu devirlerde, el-Cezire bölgesi şehirlerindeki fizikî yapıların bir değerlendirmesini yapmak istiyoruz. Ancak çalışmamızın bir bildiri boyutunda olması hasebiyle söz konusu olan bölgenin bütün şehirlerinin fizikî yapılarını ele almak imkansız olduğundan, onlardan üç tanesini seçmeyi uygun gördük. Bunlar ise Nusaybin, Harran ve Amid (bugünkü Diyarbakır) şehirleridir. Bildirimizin iç başlıklarını şöyle sıralamak mümkündür: Giriş, el-Cezîre Bölgesi Şehirlerinin Fizikî Yapıları (Nusaybin'in fizikî yapısı, Harran'ın fiziki yapısı ve Amid'in (Diyarbakır) fizikî yapısı), Değerlendirme, Sonuç, Bibliyografya.

I. el-Cezîre Bölgesi Şehirlerinin Fizikî Yapıları

A. Nusaybin'in Fizikî Yapısı

el-Makdisî, Nusaybin'i, Musul'dan daha temiz, daha küçük ve daha da geniş bir şehir olarak tanıttıktan sonra, burada çok iyi hamamların, konforlu köşklerin bulunduğunu, çarşısının bir kapıdan diğerine kadar uzandığını, kalesinin taş ve kireçten inşa edildiğini, camisinin ise şehrin ortasında yer aldığını belirtir⁴.

358 (959) yılında Nusaybin'i ziyaret eden İbn Havkal'in şehir hakkındaki açıklamaları ise şöyledir: “Burası el-Cezire bölgesinin en yüce yeri, en güzel şehri idi. Her tarafı meyveler, sular, parklardan meydana gelmekteydi... Aynı zamanda burası büyük bir şehir olup, düzlük bir arazide kurulmuştur; suyunun çıkış kaynağı ise Bâlûsâ olarak adlandırılan bir dağın

Tarihu'l-Mavsil, Musul, 1982, s. 94-96, 204-205; Muhammed Süheyl Takkûş, Tarihu'z-Zenkiyyîn fi'l-Mavsil ve Bilâdi'sh-Şâm, Beyrut, 1999, s. 34, 59, 69-80, 102, 109-114, 147-158, 217-224, 229-231; Ramazan Şeşen, *Salahaddin'den Baybars'a Eyyubiler-Memlukler (1193-1260)*, İstanbul, 2007, s. 32-33, 45-49, 53-55, 130-133, 137-139, 192-193, Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşisi*, Ankara, 2000, s. 112; Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Ankara, 2002, s. 138, Abulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara, 2005, s. 142-151, 354-357, 416-418; Abdulhalik Bakır, “Geç Ortaçağlarda el-Cezîre Bölgesinin Dokuma ve Madencilik Endüstrisindeki Kapasitesini Yükselten faktörler”, *I. Uluslar arası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri 26-28 Mayıs 2006, İstanbul, 2006*, s. 99-115; Muhammed Dayfallah el-Batâiyine, “Arap Kökenli Hıristiyanlar ve İslam Fetihleri İle Olan İlişkileri”, (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 275, 280, 296, 317, 320, 323-325; Abdulhalik Bakır, *Hız. Ali ve Dönemi*, Ankara, 2004, s. 368-376; Mustafa Demirci, “Abbasiler Devrinde Mezopotamya'nın (Cezire) Sosyal Tarihi: VIII. Yüzyılda Cezire'de Köylü Hareketleri”, *Makalelerle Mardin I Tarihi-Coğrafya*, (Haz. İbrahim Özcoşar), İstanbul, 2007, s. 243-256.

⁴ el-Makdisî, *Ahsenü't-Takâsîm fi Ma'rifeti'l-Akâlîm*, Leiden, 1904, s. 140.

yamaçlarındadır. Burası ise şehrin en temiz yeridir; suyu buradan bostanlarına, tarlalarına uzanır ve birçok evlerine girer, böylece köşklerinde bulunan havuzları doldurur...”⁵.

Daha sonra İbn Cübeyr şehri ziyaret eder ve buranın fizikî yapısıyla ilgili şu satırlara yer verir: “Nusaybin eski olmakla meşhur, dışı genç, iç kısmı ise yaşlı, güzel manzaralı, ne büyük ne de küçük yani orta büyüklükte olan ayrıca önünde ve arkasında gözün görebildiği kadar yeşil bir düz ovanın uzandığı tarihi bir şehirdir. Cenâbı Allah, Nusaybin ovasının dört bir yanını devamlı sulayacak olan su kanalları akıttırmıştır. Şehrin etrafını ise sağ ve sol taraftan iç içe birbirine girmiş olan meyvesi olgun ağaçlar sarmaktadır. Şehrin ortasında da bileziklerin bükümü gibi kıvrılarak dilediği biçimde başboş akan bir nehir var. Bahçeler ise nehrin iki yakasına dizilmiş olup, dallanan ve budaklanan gölgesini onun üzerine yaymaktadır... Şehrin iç kısmı ise onu mahveden karmaşık bir çöl konumundadır. Dolayısıyla gözlerin ona bakma isteği yoktur. Zira, gözler, orada bakabileceği ne güzel bir saha ne de temiz havalı geniş bir alan bulabilir. Nusaybin’e akan bu nehir, kaynağı şehre yakın olan bir dağdaki pınar gözesinden çıkmaktadır. Oradan çıkan su, şehrin yerleşim birimlerini ve geniş düz arazilerini yararak Nusaybin’in bir bölümünün ara yerlerine sokulan bir dizi sulama kanallarına ayrılıyor. Dolayısıyla şehrin caddelerine dağılarak binaların bazılarının içine kadar giriyor. Hatta büyük mübarek camisine dek ulaşıyor. Bu gelen kaynak suyundan, camiinin avlusunu yarıp geçen ve iki sarnıç havuza dökülen bir içme yeri oluşmaktadır. Sarnıçlardan bir tanesi avlunun tam ortasında diğeri ise camiinin doğu kapısı yanındadır. İşte böylece sarnıçlara dökülen bu su caminin etrafındaki iki çeşmeye taşıp akmaktadır. Ayrıca adı geçen nehrin üzerinde, şehrin Kible kapısına bitişen bir köprü var ki, sert kaya taşından yapılmıştır. Bununla beraber bir hastane ile iki tane de medrese var. Şehrin yöneticisi ise Musul’un sahibi olan İzzeddin’in kardeşi Muinuddin’dır. Her ikisi de Atabeğin oğludur.”⁶.

Yakut el-Hamevî de Nusaybin’in fizikî yapısıyla ilgili bilgi sunmuş ve şöyle demiştir: “Musul’dan Şam’a giden ticaret kervanlarının yolu üzerinde bulunan el-Cezîre bölgesinde mamur bir şehirdir. Burada ve buranın köylerinde kırk bin bostan vardır. Sincar⁷’la arasında dokuz fersahlık,

⁵ Bkz. İbn Havkal, *Suretü'l-Arz*, Leiden, 1967, s. 210-213.

⁶ Mehmet Öztekin, *İbn Cübeyr Seyahatnamesi (Tercüme ve Tahvil)*, (Basılmamış Yüksek Lisan Tezi), Elazığ, 2001, s. 244-245.

⁷ Bugün Irak’ın kuzeyinde Musul’a bağlı bir kaza olan Sincâr’ın, çok eski bir geçmişi bulunmaktadır. M. ilk yüzyıllarda Romalılar tarafından yönetilen şehir, uzun süre Bizans’la Sasaniler arasındaki savaşlarda yıkıma uğradı. Ancak o dönemlerde zaman zaman da bağımsız kaldı ve burada hüküm süren hükümdarlar adına parlar basıldı. M. X. Yüzyılda

burayla Musul arasında altı günlük ve burayla Düneysir⁸ arasında ise on günlük bir mesafe bulunmaktadır. Şehrin etrafında, Bizanslılarca yapılmış ve ele geçirildiği sırada kral Anuşirvan tarafından tamamlanmış olan bir sur vardır... Nusaybin şehri aynı zamanda bostanlarının ve sularının bolluğu sebebiyle hastalık üreten bir şehirdir...⁹.

el-Kazvinî ise Nusaybin'i şu satırlarla tanıtır: “el-Cezîre bölgesinde, Sincâr'ın yakınında mamur bir şehirdir. Buranın bol suları, ağaçları ve bostanları vardır. Burası aynı zamanda bir surla çevrilmiş olup bir hendeğe sahiptir. Anlatıldığına göre buranın ve köylerinin kırk bin bostanı vardır. Dış kısmı gayet temiz, iç kısmı ise dışının tam tersi görüntüsündedir”¹⁰.

Şeyhü'r-Rebve, Nusaybin'i şöyle tanıtmaktadır: “Burası, el-Hirmâs¹¹ olarak adlandırılan ve Tur Abidîn¹²'den çıkıp da Habur¹³ nehrine dökülen nehrin ikiye böldüğü kasabadır.”¹⁴.

buranın taştan bir suru vardı ve çevresi gelişmiş durumda olup, bol miktarda gelire sahipti. el-Makdisî, buranın becerikli ayakkabıcılarını, turunçlarını, narenciye bahçelerini ve bol miktardaki hurma ağaçlarını övmekte, camisinin şehrin ortasında yer aldığını belirtmektedir. İslam dönemi rivayetlerinin belirttiğine gör, Tufan esnasında Hz. Nuh'un gemisinin Sincâr dağına değmiş, daha sonra da Dicle'nin doğusunda yer alan Cûdi dağına inmiştir. Yakut el-Hamevî, Selçuklu sultanlarından Sencer'in, Sincâr şehrinde doğduğunu kaydetmektedir. XIII. yüzyıl coğrafyacılarından el-Kazvinî ise, buranın hamamlarının çok meşhur olduğunu ve bu hamamların zeminlerinin mozaikle, tavanlarının ise renkli camlarla döşendiğini yazmaktadır. XIV. Yüzyılda buradan geçen İbn Batuta, şehrin şaşalı camii mescidini tanıtır. Son olarak el-Müstevfi, taştan yapılmış anılan şehir surunun 32000 adım olduğunu, devlerine ise dağ göğsünde bulunan merdivenlerle çıkıldığını, ayrıca burada bol miktarda üzüm, zeytin ağaçları ve sumak ağaçları bulunduğunu anlatmaktadır. Bkz. Guy Le Strange, *Büldânu'l-Hilâfeti's-Şarkıyye*, (Çev. Beşir Fransis-Gorgis Avvâd), Beyrut, 1985, s. 128.

⁸ Mardin'den birkaç fersah uzaklıkta bir şehir olan Düneysir'in (bugünkü Koçhisar), XIII yüzyılda büyük çarşıları vardı. Yakut, XII. yüzyılın sonlarına denk gelen gençlik yıllarında burayı ziyaret etmiş ve bir köy olarak tanıtmıştır. Ancak 1184 yılında şehri ziyaret eden İbn Cübeyr, buranın sursuz ve dolayısıyla da ticaret kervanları için tehlikeli bir şehir olduğunu, dışında ise, yeni inşa edilmiş bir medrese ve hamamlar bulunduğunu belirtmektedir. Bkz. Aynı eser, s. 126.

⁹ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, (Thk.Ferid Abdulaziz el-Cündî, Beyrut, (Trz.), c. V, s. 233.

¹⁰ Bkz. el-Kazvinî, *Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, 1998, s. 467.

¹¹ Nusaybin'de bir nehir olup, şehirden altı fersah uzaklıktaki taş ve kurşunla kaplanmış bir gözeden çıkmaktadır. Anlatılanlara göre, buradan şehre doğru az miktarda su akmaktadır; zira Bizanslılar şehir su altında kalmasın diye burayı taş ve kurşunla kapatmışlardır. Abbasî halifesi el-Mütevekkil Nusaybin'e girdikten sonra, buraya uğramış ve kapalı kısmın biraz açılmasını sağlamış, ancak sular aşırı derecede fişkırmaya başlayınca, yeniden eskisi gibi taş ve kurşunla kapatılmasını emretmiştir. Yakut el-Hamevî'nin yaşadığı dönemde, anılan göze şehrin yukarı kısımlarında bulunuyordu, buranın su fazlası ise, önce Habur, sonra es-Sersâr, daha sonra da Dicle nehrine dökülmekteydi. Bkz. Yakut el-Hamevî, c. V, s. 459.

1184 yılında Nusaybin'i ziyaret eden İbn Batuta ise şehrin fizikî yapısıyla ilgili olarak şunları yazmaktadır: "... Burası orta ölçekli eski bir şehir olup, büyük kısmı yıkılmış durumdadır. Şehir, düz bir ovada yer almakta ve burada akan sular ve şehri çepeçevre sarmış olan bostanlar, düzenli ağaçlar ve bol miktarda meyveler bulunmaktadır... Şehri bir surun sardığı gibi bir nehir sarmaktadır; bu nehrin kaynağı ise onun yakınındaki bir dağdaki gözelerdir. Sonra anılan nehir çeşitli kollara ayrılarak buranın bostanlarına yayılır; bu kollardan bir tanesi de şehre girerek caddelerini ve evlerini dolaşır, daha sonra da buradaki ulu camiinin avlusundan geçer veya birinin avlunun ortasında, diğerinin ise bu şehrin doğu kapısının yanında bulunan iki sarnıca dökülür. Bu şehirde ayrıca bir hastane ve iki medrese bulunmaktadır...'15.

el-Müstevfi ise Nusaybin'in fizikî yapısıyla ilgili olarak sadece surunun uzunluğunun 6500 adım olduğunu zikretmekle yetinmiştir16.

B. Harran'ın Fizikî Yapısı

el-Makdisî, Harran17'in, temiz bir şehir, camisinin ise yeni ve renkli olduğunu, şehir etrafını yapısının güzelliği yönünden tıpkı İlyâ18 şehrinin

¹² Nusaybin'deki bir dağ içinde yer alan ve aynı zamanda Cûdi dağına bitişik durumda olan bir kasabadır. Bakz. Yakut el-Hamevî, c. IV, s. 55.

¹³ el-Cezîre bölgesindeki Ra'su Ayn şehri ile Fırat nehri arasında yer alan büyük bir nehirdir. Bu nehrin suları, Ra'su Ayn şehrinde bulunan gözelerden fişkıran sularla el-Hirmâs nehrinin arta kalan sularından meydana gelmektedir. Büyük bir nehir haline geldikten sonra bulunduğu bölgelerin su ihtiyacını karşılar, sonra da Karkisiyâ' şehrine ulaşır ve orada Fırat nehrine dökülür. Bkz. Yakut el-Hamevî, c. II, s. 382.

¹⁴ Şeyhu'-Rebve, *Nuhbetü'd-Dehr fi Acâibi'l-Berr ve'l-Bahr*, Beyrut, 1988, s. 256.

¹⁵ İbn Batuta, *Rihletü İbn Batuta el-Müsemmât Tühfetü'n-Nüzâr fi Garâibi'l-Amsâr ve Acâibi'l-Esfâr*, Kahire, 1938, c. I/1, s. 149-150.

¹⁶ Guy Le Strange, s. 124-125. Nusaybin'in fizikî yapısı dışında kalan diğer yönleri hakkında bilgi için bkz. Chiristopher Martin, "The Battle of Dara July AD 530", *I. Uluslar arası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri 26-28 Mayıs 2006, İstanbul, 2006*, s. 143-144, 148; Claude Cahen, "İzzeddin b.Şeddad'a göre XIII. Asır Ortalarında Cezire", (Çev. Neşet Çağatay), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. IV., TTK Basımevi, Ankara, 1953, s. 95; G. C. Merriam, *Webster's new Geographical Dictionary*, "Nusaybin", Merriam Company, Massachusetts, p. 873; Turhan Kaçar, "Mezopotamya'da Roma-Sâsânî Çatışmaları: Nusaybin'in Düşüşü", *I. Uluslar arası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri 26-28 Mayıs 2006, İstanbul, 2006*, s. 131-137; Adnan Çevik, "Ortaçağ İslam Coğrafyacılarına Göre Nusaybin", *Makalelerle Mardin I Tarih-Coğrafya*, (Haz. İbrahim Özcoşar), İstanbul, 2007, s. 141-155.

¹⁷ Çivi yazılı kaynaklarda Harana, Harran şekillerinde görülen bu ad, Akadca'da "yol, yola çıkma ve kervan" anlamlarını taşıyan "harranu" kelimesine dayanır. Tevrat'ta Hârân biçiminde geçer. Şehir, el-Cezîre olarak adlandırılan Yukarı Mezopotamya'nın Diyâr-ı Mudar bölgesinde, Şanlıurfa'nın 45 km. kadar güneydoğusunda yer almaktadır. Şehir Hz. Ömer

suru gibi, bir surun çevrelediğini ve burada nereden geldiği tespit edilemeyen bir su kanalının bulunduğunu belirtmektedir¹⁹.

Harran'ın fizikî yapısı hakkındaki en geniş bilgiyi İbn Cübeyr'den öğreniyoruz. Bu Endülüslü seyyah, Harran'ı şöyle tanıtmaktadır: "... Ayrıca bu mezkur belde Harran'ın, çok sayıda tanzim edilmiş kalabalık pazarları var ki, ilginç bir düzene göre sıralanmış olup, tamamı ahşap ile çatıya dek yükseltilerek üstten kapatılmıştı. Bu şehrin halkı sürekli uzun gölgeden ayrılmazlardı. Örneğin, sen şehre girerken, sanki büyük sokakları bulunan bir evin ortasından giderek diğer taraftan çıkıyor muşun gibi sanırsın. Her kavşağın bulunduğu yere, pazara giden dört adet sokak yolu yapılmıştır. Ayrıca bu sokakların kesiştiği merkez noktaya da sanki büyük bir gözetleme kulesi gibi beyaz bir mermerden yapılmış olan yüksek bir dev kubbe dikilmişti. Şehrin saygın camii ise pazara bitişik durumdadır. Yalnız bu cami restore edilip yenilenerek gayet güzel bir şekilde getirilen eski bir tarihî yapıdadır... Bu caminin yapısının güzelliği ile birlikte, ona bitişik durumda olan dükkanlarının da son derece güzel olan tertip ve düzeninden dolayı ortaya çıkan şahane görüntüye tanık olduk ki, onun gibi böylesine planlı bir dizgi dekoru büyük şehirlerde dahi az bulunur. Bu şehrin bir medresesi ve bir tane de hastanesi var. Yalnız Harran büyük bir şehirdir. Şehrin surları gayet sağlam bir şekilde birbiri üzerine kenetlenerek dizilmiş olan yontulmuş mermer taşlardan yapılmış olup, son derece güçlüdür. Bu saygın caminin yapısı da aynı şekildedir. Şehrin doğu tarafındaki geniş bir boş alanda ise şehirden bağımsız olarak o ikisinin (şehir ile onu kuşatan sur) arasında çok sağlam bir kalesi bulunmaktadır. Bu kale, aynı şekilde şehir surunun da dışında kalarak, iki yakasına örülen taşlarla yukarıya doğru dikilmiş durumda olup, şehrin etrafını çevreleyen büyük dev bir çukurda yer almaktadır. Böylece, anılan kale, gayet güçlü ve dayanıklı bir konuma getirilmiştir. Kalenin suru ise çok güvenilir sağlamlıktadır. Aynı şekilde yatağı doğu yönünde olan bu şehrin küçük bir ırmağı da vardı ki, o da şehrin suru ile mezarlığı arasında kalmaktadır. Bu küçük ırmak, şehirden biraz uzaktaki bir gözeden çıkıyordu..."²⁰.

döneminde İyâz b. Ganm tarafından fethedildi (640) ve buradaki putperestlere ait Sin tapınağı camiye çevrildi. Burası sırasıyla Emevîler, Abbasîler, Hamdânîler, Nümeyrîler, Selçuklular, tabekler, Eyyübîler, Anadolu Selçukluları, Moğollar, Memlükler, İlhanlılar, Timurîlular, Döğerler, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Osmanlılar tarafından idare edildi. Bkz. Ramazan Şeşen, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Harran Maddesi, İstanbul, 1997, c. XVI, s. 237-239.

¹⁸ Yakut el-Hamevî, el-Makdisî'ye dayanarak Kudüs şehrinin diğer adı olduğunu belirtmektedir. Bkz. Aynı eser, s. 134, dipnot no. 4.

¹⁹ el-Makdisî, s. 141.

²⁰ Bkz. Mehmet Öztekin, s. 252-254.

Yakut el-Hamevî, Harran'la ilgili olarak şunları aktarmaktadır: “Ekûr adasında (el-Cezîre bölgesi), büyük ve meşhur bir şehirdir. O aynı zamanda Diyar-ı Mudar bölgesinin de bir kasabasıdır. Onunla, er-Ruhâ (Urfa) arasında bir günlük, onunla er-Rakka²¹ arasında ise iki günlük bir mesafe vardır. Aslın bu şehir Musul, Şam ve Anadolu yolu üzerindedir...”²².

Şeyhu'r-Rebve, Harran'ı şu satırlarla tanıtmaktadır: “Burada (el-Cezire bölgesi), el-Henâ ve el-Merâ bulunur, bu ikisi ise kıyılarında binaları birbirine dolaşmış köyler yer alır. Burası dünyanın en nezih toprak parçasıdır; kasabası ise Harran olmuştur... Harran'ın 'el-Cülâbî'²³ olarak adlandırılan bir nehri vardır.”²⁴.

²¹ Diyar-ı Mudar'ın en önemli şehirlerindedir. Şehir, kuzeyden Fırat'a doğru akan el-Belîh nehrinin üzerinde yer alır. Aslında burası, eski Yunan şehri Nicephorium olarak bilinen Callinicus'un toprakları üzerinde kurulmuştur. er-Rakka, aynı adı taşıyan diğerlerinden ayırt etmek için “er-Rakkatü's-Sevdâ” (Kara Rakka) olarak adlandırılmıştır. Halifelik, H. II. (M. VIII.) yüzyılda Abbas oğullarına geçtiği esnada, er-Rakka iki nehir (Dicle ve Fırat) arasındaki en önemli şehirlerden biriydi ve Şam topraklarına hakim bir durumdaydı. Bu stratejik konumundan dolayı, Abbâsî halifesi el-Mansûr 155 (722) yılında buradan üç yüz arşın uzaklıkta el-Râfika denilen bir şehir kurdu ve yeni devletin taraftarları olan Horasanlılardan bir ordu kurarak buraya yerleştirdi. Bir rivayete er-Râfika şehri Bağdat gibi yuvarlak bir biçimde inşa edilmiştir. Sonra Harun er-Reşîd buraya saraylar yaptırdı; bunlardan biri de es-Selâm sarayı idi. Bu halife, Bağdat'ta sıcaklar yükseldiğinde, er-Rakka veya er-Râfika'da ikamet ederdi. Ancak bir süre sonra eski er-Rakka yıkılmaya yüz tuttu ve yerine burayla er-Râfika arasındaki açık alanda yeni binalar yapılmaya başlandı. Böylece er-Rakka adı er-Râfika adının önüne geçti; ikincisi ise zamanla esas şehrin bir bölgesi haline geldi ve ismi ortadan kalktı. Ancak İbn Havkal, X. Yüzyılda, er-Rakka ve er-Râfika şehirlerini zikrederek bu her iki şehrin birbirine yapışık gibi olduğunu ve her birinde de birer camii bulunduğunu kaydetmektedir. el-Makdisî ise, özellikle er-Rakka'yı kastederek buranın Diyar-ı Mudar'ın bir kasabası olup, iki kapısı bulunan bir kaleye, güzel çarşılara, bol sayıda köylere, bostanlara ve gelirlere sahip ve aynı zamanda da kaliteli sabun ve zeytin kaynağı olduğunu, şehir camisinin el-Bezzâzin semtinde yer aldığını ve burada güzel hamamlar bulunduğunu belirtmektedir. Aynı yazar diğer bir yerde de, “er-Rakka'daki her büyük evde bir kanepa vardır. şehrin yakınında, er-Rakka el-Muhtarika (Yakılmış er-Rakka) olarak adlandırılan eski bir şehir harabeleri yer almaktadır.” şeklinde bilgi vermektedir. Bkz. Guy Le Strange, s. 132-133.

²² Bkz. Yakut el-Hamevî, c. II, s. 271.

²³ el-Cezire bölgesindeki Harran şehrinde bir nehir olup, oradaki Cüllâb olarak adlandırılan bir köye nispet edilerek bu adı almıştır. Bu nehir, Cüllâb köyünden dört mil uzaklıkta yer alan ve Deb denilen bir köyden çıkarak er-Rakka'daki el-Belîh nehrine dökülür. Bu olay ancak kış aylarında meydana gelir, yaz aylarında ise suyu az olduğundan ekilen arazilere yetmemektedir. el-Cehşiyârî'den gelen bir rivayete göre, İsmail b. Sabîh el-Kâtib, Harun er-Reşîd zamanında, Harranlıların içme suyunu sağlamak amacıyla Cüllâb denilen bir kanal kazdırmıştır. Bu kanalla Harran arasında ise on mil mesafe bulunmaktaydı. Bkz. Yakut el-Hamevî, c. II, s. 173.

²⁴ Şeyhu'r-Rebve, s. 256.

“el-Müstevfî onun (İbn Cübeyr’in) vermiş olduğu bilgiye ek olarak şehirdeki surun çemberinin 1350 adım olduğunu ve güneyinden üç fersah uzaklıkta İbrahim’in mezarı ve etrafında sayılmayacak miktarda nehirlerin suladığı araziler bulunduğunu belirtir.”²⁵.

C. Amid’in (Diyarbakır) Fizikî Yapısı

Geç Ortaçağ coğrafyacılarından İbn Havkal, Amid’i (Diyarbakır)²⁶ tanıtırken, onun Dicle’nin batısında yer alan bir dağ üzerinde, yaklaşık elli insan boyu kadar yükseklikte bulunduğunu, ayrıca etrafında değirmen taşlarının da imal edildiği taşlardan inşa edilmiş siyah bir sura sahip olduğunu anlatır. Anılan coğrafyacı, ayrıca surun aşırı siyahlığından dolayı ona “Meymûn” adı verildiğini ve buradaki taşların, dünyanın hiçbir yerinde eşine rastlanmadığını, değirmen taşı biçiminde kullanılanlarının ise Irak’ta elli dinar veya bulun altında ve hatta bazen üstünde bir meblağa alıcı bulunduğunu, Amid camisinin de aynı taşlardan inşa edildiğini, fakat bu camiinin hacim, uzunluk ve genişlik açısından Ahlat camiinden daha küçük olduğunu kaydeder²⁷.

el-Makdisî, Amid’in, Antakya gibi ilginç bir yapıya ve kapılara, şehirle kale arasında sert siyah taşlarla yapılmış bir alana ve kürsüye benzeyen bir sura sahip olduğunu, evlerinin temellerinin aynı taştan yapıldığını, ayrıca Dicle’nin batısında yer alan pınarları bulunduğunu belirtir. Aynı coğrafyacı, Camiinin şehrin tam ortasında inşa edildiğini, şehrin Su, Dağ, Rum, Tell (Tepe) ve Enes adını taşıyan beş kapıya sahip bulunduğunu, ancak sonuncu kapının diğerlerine oranla küçük olduğunu, bu özelliğinden dolayı da savaş esnasında ona daha fazla ihtiyaç duyulduğunu, kalenin bir kısmının dağ üzerinde yer aldığını anlatır²⁸.

Nasır-ı Hüsrev de, Amid’in fizikî yapısı hakkında değerli bilgiler sunmuştur. Bu seyyah, şehrin, yekpare bir kayanın üzerinde kurulduğunu,

²⁵ Guy Le Strange, s. 134. Harran’ın mimari eserleri ve diğer yönleri için bkz. Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, Ankara, 1993, s. 3-32, 39-44, 47-77, 83-113; Kâzım Sarıkavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, Ankara, 1997, s. 21-136; Necatî Avcı, *Harran ve Bilginleri*, Ankara, 2007, s. 15-138.

²⁶ Şehrin Eski ve Ortaçağdaki siyasî, ekonomik, sosyal ve kültürel yapısı ve bugünkü durumu hakkında bilgi için bkz. Nejat Göyünç, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Diyarbakır Maddesi, İstanbul, 1994, c. IX, s. 464-466.

²⁷ Bkz. Abdulhalik Bakır, *Klasik İslam Kaynaklarında Amid (Diyarbakır) İle İlgili Bazı Kayıtlar ve Bu Kayıtların Değerlendirilmesi*, T. C. Diyarbakır Valiliği 1. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu 20-22 Mayıs 2004 *Bildiriler*, Diyarbakır, 2004, s. 840.

²⁸ Aynı eser, s. 841.

uzunluğunun ve genişliğinin ikişer bin adım olduğunu, çevresini kara taştan bir kale duvarının çepeçevre sardığını, kalenin yüz batmandan bin batmana, hatta daha da ağır taşların kesilerek kireç ve harç kullanılmaksızın birbiri üzerine istif etmek suretiyle yapıldığını anlatır. Aynı seyyaha göre, hisarın yüksekliği yirmi, eni ise on kulaçtı, aynı zamanda her yüz arşında yarım dairesi seksen arşın gelen bir burç vardı ve mazgalı da aynı taştandı. Şehrin içinden kalenin üstüne çıkmak için bir çok yerlerde taş merdivenler vardı. Her burcun üstünde bir vuruşma yeri bulunuyordu. Şehrin dört yanında dünyanın dört yönüne açılmış dört kapısı vardı ve kapıların hiç birinde tahta yoktu, aksine bunların hepsi demirden yapılmıştı. Bu kapılar, Dicle, Rum, Ermen ve Tell (Tepe) olarak adlandırılmaktaydı. Surun dışında bir sur daha vardı ve o da aynı taştan inşa edilmişti, yüksekliği on arşın kadardı. Bütün kale bedenlerinin üzerinde mazgallar bulunuyordu, ayrıca her mazgalın içinde tamamıyla silahlı bir adamın geçebileceği, durabileceği, kolayca savaşılabileceği bir geçit yer alıyordu. Bu dış kalenin de iç kalenin kapılarına karşı demir kapıları vardı. İlk kale kapısından girildiğinde ikinci kale kapısına varabilmek için bir süre iki kale arasındaki aralıktan geçmek gerekirdi. Bu yolun genişliği ise on beş arşındı. Şehirde yer alan Ulu camii de kara taşla kullanılarak çok düzgün ve çok sağlam bir biçimde yapılmıştır. Buranın her direği yekpare taştan meydana geldiği gibi, direklerin üstüne, hepsi taştan olmak üzere kemerler yapılmıştır. Kemerlerin üstünde de öbür direklerden kısa direkler, o büyük kemerlerin üstünde yine bir sıra küçük kemerler vardır. Mescidin bütün damları kubbelerle örtülmüş, her tarafı oyma işleriyle, nakışlarla süslenmiş, boyanmıştır. Mescidin ortasında büyük bir taş, o taşın üstüne de bir adam boyu yüksekliğinde, çevresi iki arşın gelen pek büyük yuvarlak taştan bir havuz yerleştirilmiştir. Havuzun ortasında pirinç bir lüle bulunmakta ve oradaki fiskiyeden berrak su fişkırmaktadır. Cami de bir de güzel bir abdest yeri bulunmaktadır. Bütün binalar ise kara taştan yapılmıştır. Mescidin yakınlarında taştan yapılmış bir kilise bulunmakta ve bu binanın zemini nakışlı mermerle kaplanmış durumdadır. Ayrıca kilisede ibadet edilen kubbeli bir mekanda kafes biçiminde bir demir kapı bulunmaktadır²⁹.

Geç Ortaçağ coğrafyacılardan el-İdrisî, Yakut el-Hamevî ve el-Kazvinî de, bir nebze de olsa, Amid'in fizikî yapısıyla ilgili bilgiler sunmuşlardır. Onlar ise, burayı, Dicle'nin üzerinde, siyah taşlarla yapılmış, kaynakları, su kuyuları, verimli toprakları, değirmenleri, ağaçları, bostanları,

²⁹ Aynı eser, s. 841-842. Ayrıca bkz. Cem Zorlu, İlk Müslüman Coğrafyacılara Göre "Diyarbakır", T. C. Diyarbakır Valiliği 1. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu 20-22 Mayıs 2004 *Bildiriler*, Diyarbakır, 2004, s. 555-558.

meşhur meyveleri, ekinleri bulunan eski ve sağlam bir şehir olarak tanıtmaktadırlar³⁰.

II. Değerlendirme

Evrende ve özellikle de dünyamızda bütün varlıkların (canlı ve cansız) fiziksel yapı ve pozisyonlarının önemli ve ilgi çekici olduğu bilinmektedir. Bütün yaratıkların yaratıcısı Allah, evrendeki her şeyi bir düzen ve güzellik çerçevesinde tasarlamış ve yaratmıştır. Bu noktadan hareketle insanoğlu da doğası gereği, yaşamını ilgilendiren ve yaşarken ihtiyaçlarını karşılayan bütün biçimlendirmelerde bitmeyen tükenmeyen bir çabayla bir düzen, estetik ve güzellik aramıştır. İşte yeryüzünde uygarlıkların beşiği durumunda olan büyüklü ve küçüklü yerleşim merkezleri veya şehirler de, uzun soluklu çetin çabalar ve yoğun çalışmalar sonucunda anılan hedefleri gerçekleştirmek için meydana gelmiştir. Yani kısacası şehirlerin ortaya çıkması ve zaman içerisinde gelişip olgunlaşması, her şeyden önce bir ihtiyaç ve bir düzen arayışı sonucunda gerçekleşmiştir.

Orta Doğu'daki şehirlerin bir kısmı Eskiçağ ve Erken Ortaçağda, diğer bir kısmı da Ortaçağda Müslümanlar tarafından kurulmuştur. Bilindiği gibi bu çalışma çerçevesinde ele aldığımız Nusaybin, Harran ve Amid (Diyarbakır) şehirleri ise, İslam fetihlerinden çok önce inşa edilmişlerdir; dolayısıyla da bu şehirler, araştırma dönemimiz olan Geç Ortaçağlara gelinceye kadar birçok yıkım ve onarım geçirmişlerdir. Ancak biz bu şehirlerin fiziksel yapılarını, Geç Ortaçağ tarih, coğrafya ve seyahatname yazarlarının sunmuş oldukları bilgiler ışığında değerlendirmeye tabi tutacağımızdan, anılan dönemden önceki durumları hakkında herhangi bir yorumda bulunmayı uygun görmüyoruz.

Coğrafyacılarımızın Nusaybin, Harran ve Amid (Diyarbakır) ile ilgili sunmuş oldukları bilgilerin, değişik zamanlara ait izlenimlerden ibaret

³⁰ Aynı eser, s. 842. Amid'in fizikî yapısı dışındaki diğer yönleri için bkz. İbnu'l-Fakîh, *Muhtasar Kitâbu'l-Buldân*, Leiden, 1302, s. 133; el-Vâkîdî, *Fütûhu's-Şâm*, Beyrut, (Trz.), c. II, s. 154-155; İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat Ağarı), İstanbul, 2008, s. 84; İbnu'l-Belhî, "Farsname," (Çev. Abdulhalik Bakır-Ahmet Altungök), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 81; el-Bekrî, *Mu'cem mâ İsta'cem min Esmâi'l-Bilâd ve'l-Mevâzi'*, (Thk. Mustafa es-Sakkâ), Beyrut, 1983, c. I/1, 93; Muhammed Said Rıda, "el-A'lâku'l-Hafîre (Kısmu'l-Cezîre) Adlı Eserin Yazımında İbn Şeddâd", (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara, 2008, s. 383-384, 386, 392, 394, 396, 409-411, 419; Georg Ostogorsky, *Bizans Devleti Tarihi* (Çev. Fikret İşıltan), Ankara, 1999, s. 41-42; Donald R. Hill, "İlerlemiş Arap Teknolojisi ve Avrupa Mekanik Mühendisliğindeki Etkisi", (Çev. Abdulhalik Bakır-Pınar Ülgen), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara, 2008, s. 802.

olması hasebiyle hem benzerlikler hem de farklılıklar taşıması doğal karşılanmalıdır. Seyyah ve coğrafyacılarımızın birer medeniyet ve kültür merkezi olan şehirlerimizi tanıtırken, kendi dünya görüşleri, hayat felsefeleri, duygusal bakışları, siyasî, dinî, iktisadî, sosyal ve hatta kültürel eğilimleri ışığında sunum ve değerlendirmeler yaptıkları gözlenmektedir. Bunu, coğrafyacılarımızın anılan şehirlerdeki konumuz dışında kalan diğer alanlarla ilgili sunmuş oldukları bilgiler yanında, araştırma konumuz olan fizikî yapılar hakkında verdikleri bilgilerden de anlamak mümkündür. Örneğin, coğrafyacılarımızdan birisi, Nusaybin'i küçük, diğeri ne küçük ne de büyük, öbürüsü ise büyük bir şehir olarak tanıtmıştır. Bu çelikli ifadeler coğrafyacıların seyahat ettiği dönem farklılıklarından kaynaklandığı gibi - çeşitli devirlerde şehirler tahribata maruz kalarak küçülebilmekte veya bayındırlık ve refah çalışmaları sonucunda büyüebilmektedir- göz ayarı bir tespitin sonucunda ortaya çıktığı da muhtemeldir. Öte yandan dindar ve mutasavvıf bir kişiliğe sahip olan veya dinsel bir amaçla (hac yapmak için kutsal toprakları ziyaret etmek) seyahat yapan coğrafyacıardan İbn Cübeyr, Nasır-ı Hüsrev ve İbn Battuta dinsel görüşleri etkisinde diğer coğrafyacılarla kıyasla şehir camileri hakkında çok detaylı bilgiler sunmuşlardır.

Coğrafyacılarımızın şehirlerimiz ile ilgili sunmuş oldukları bilgilerden, fizikî yapıyla ilgili bazı öğelerin çok detaylı anlatılması yanında bir şehirde bulunması gereken bazı önemli öğelerin ya bir satırlık bilgiyle geçirildiği ya da çeşitli sebeplerden dolayı hiç gündeme getirilmediği anlaşılmaktadır. Söz gelimi, anılan üç şehrimizde bulunan hükümet konağı da dahil, hiçbir güvenlik ve asayiş kurumu hakkında bilgilere rastlanmamaktadır. Aynı şekilde Nasır-ı Hüsrev ve İbn Havkal dışında hiçbir coğrafyacı anılan şehirlerdeki kilise, manastır ve havralar hakkında bilgi sunmamışlardır. Bunu, el-Makdisî'nin, Nusaybin'i tanıtırken sunmuş olduğu bilgi dışında, şehirlerin önemli sosyo-ekonomik, kültürel ve sağlık kurumları olan hamamlar için de söylemek mümkündür.

Seyyah ve coğrafyacılar tarafından anılan şehirlerdeki görsel yapılar kapsamında en fazla üstünde durulan veya detaylı bir şekilde anlatılan öğeleri şöyle sıralamak mümkündür: Şehir surları, kapıları ve kaleleri, şehir çarşısı, pazar ve dükkanları, şehirlerin su kaynakları, nehirleri, sulama kanalları, havuz ve sarnıçları, şehir bostanları, tarlaları, bahçeleri ve parkları, şehir camileri, mescitleri, kilise ve manastırları şehir binaları, köşkleri, sokakları, caddeleri, köprüleri, hamamları, hastaneleri, medreseleri ve mezarlıkları.

Coğrafyacılarımızın fizikî yapılar hakkında sunmuş oldukları bilgi ve izlenimler ışığında, Geç Ortaçağ dönemi çerçevesinde el-Cezîre bölgesi

şehirlerinden Nusaybin, Harran ve Amid arasında yaşam ve uygarlık seviyesi, refah ve zenginlik ve ölçüsü ve sosyo-kültürel etkinlikler yönünden bir karşılaştırma yapmak gerekirse, Birincinin yani Nusaybin'in, diğerlerinden daha büyük ve gelişmiş olduğunu söyleyebiliriz³¹. Ancak coğrafyacılarımızın bu şehirlerle ilgili sunmuş oldukları fizikî yapılar dışındaki diğer bilgilerden, Nusaybin ile Amid'in çevre ve insan sağlığı yönünden, pek de yaşamaya elverişli olmadıkları anlaşılmaktadır. Zira Nusaybin için, el-Makdisî, "buranın akreplerinden Allah'a sığınırız."³², İbn Cübeyr, "şehrin iç kısmı ise onu mahveden karmaşık bir çöl konumundadır. Dolayısıyla gözlerin ona bakma isteği yoktur. Zira, gözler, orada bakabileceği ne güzel bir saha ne de temiz havalı geniş bir alan bulabilir."³³, Yakut el-Hamevî, "Nusaybin şehri aynı zamanda bostanlarının ve sularının bolluğu sebebiyle hastalık üreten bir şehirdir..."³⁴, el-Kazvinî, "Suyunun ve ağaçlarının çokluğu nedeniyle hastalık yaratan bir havaya sahiptir ve aynı zamanda özellikle yabancılar için zararlı bir yerdir. Bu nedenle de okları çok az miktarda yabancılar dokunmamaktadır. Rivayet edilir ki, bir tüccar Nusaybin'e girmek istemiş, üzerinde de hastalık belirtileri ve yüz sarılığı varmış; bu esnada Nusaybin'in güldürü ustalarından biri kolundan tutarak

³¹ İbn Cübeyr Nusaybin'in uygarlık ve gelişmişlik yönünü şöyle dile getirmektedir: Burası anlattığım gibi İslam'ın ilk dönemlerinden beri gelirlerin bolluğu ve fiyatların ucuzluğu ile tanınırdı ki, bu gelir 100.000 dinarla 330. 000 dinar arasındaydı. Ancak Hamdân oğulları çeşitli zulüm, düşmanlık ve işkence ve cefa politikası uygulayarak hiç görmedikleri vergiler uygulamaya başladılar ve onları topraklarını ve akarlarını sattırmaya zorladılar... Böylece el-Hasan b. Abdullah b. Hamdân, Nusaybin'e saldırdı, ağaçlarını koparttı, ürünlerini dağıttı, nehirlerini köreltti ve Bizans topraklarına kaçan Nusaybinlilerin mallarına el koyarak bazılarını satın aldı, diğerlerinin ise mallarını zorla gasbetti, böylece çok azı dışında hepsini kendine mal etti. Sonra da meyve ürünleri yerine hububat, susam, pamuk, pirinç ektirdi, bunun sonucunda ise buranın geliri eskisine nazaran iki katına çıktı, verimi arttı ve buraları kaçmayıp da şehirde kalan insanlara teslim etti...". Bkz. Mehmet Öztekin, s. 244-245. İbn Havkal ise Nusaybin'in ekonomik kapasitesini ve halkının zenginliğini şu satırlarla dile getirmektedir: "... Burası anlattığım gibi İslam'ın ilk dönemlerinden beri gelirlerin bolluğu ve fiyatların ucuzluğu ile tanınırdı ki, bu gelir 100.000 dinarla 330. 000 dinar arasındaydı³¹. Ancak Hamdân oğulları çeşitli zulüm, düşmanlık ve işkence ve cefa politikası uygulayarak hiç görmedikleri vergiler uygulamaya başladılar ve onları topraklarını ve akarlarını sattırmaya zorladılar... Böylece el-Hasan b. Abdullah b. Hamdân, Nusaybin'e saldırdı, ağaçlarını koparttı, ürünlerini dağıttı, nehirlerini köreltti ve Bizans topraklarına kaçan Nusaybinlilerin mallarına el koyarak bazılarını satın aldı, diğerlerinin ise mallarını zorla gasbetti, böylece çok azı dışında hepsini kendine mal etti. Sonra da meyve ürünleri yerine hububat, susam, pamuk, pirinç ektirdi, bunun sonucunda buranın geliri eskisine nazaran iki katına çıktı, verimi arttı ve buraları kaçmayıp da şehirde kalan insanlara teslim etti...". Bkz. İbn Havkal, s. 210-213.

³² el-Makdisî, s. 140.

³³ Mehmet Öztekin, s. 244.

³⁴ Yakut el-Hamevî, c. V, s. 233.

şöyle demiştir: ‘Nusaybin onu hasta yaptı denilmemesi için kendine iki şahit tutup, Nusaybin’e bu durumda girdiğini açıklamadan şehre girmene engel olacağım.’³⁵ şeklinde ifadeler kullanmaktadırlar. el-Müstevfi ise, buranın havasının zararlı, hastalık yayıcı, akreplerinin ise eziyet edici, gayet zehirli, öldürücü ve hatta sivrisinekler gibi bol miktarda olduğunu belirtmektedir³⁶.

Çevre ve sağlıkla ilgili yukarıdaki olumsuz özelliklerin Amid için de geçerli olduğunu el-Âlûsî’nin “Garâibu’l-İğtirâb adlı eserden naklettiği şu satırlardan anlamak mümkündür: “Eskiçağdan sonra yapılan ve adı Amid olan bir şehir vardır. Hiçbir vücut onun havasından hoşlanmaz, zira havası, insan sağlığını Şizâz’ın (Dabbe oğullarına mensup bir hırsız) şerrinden daha çalıcı ve sinirlere, manaları lafızlara olan nüfuzundan daha nüfuz edicidir. Bu sebepten dolayı, buranın sıtma hastalığı, şehrin her köşesine yayılmıştır. Hastalıklar ise bütün evlerinde yaygın durumdadır. Emzirme çağındaki bir çocuğun üzerine bir yıl geçmez ki, kucaktaki kundağında ‘Ümmü Mildem (humma) onu yakalamasın. Gençler de dahil şehir halkının büyük bir kısmı, sanki mezarlardan çıkmışlarmış gibi, sarı yüzlüdürler. Bir veya iki kişi dışında onlardan gençliğinin tadına varan birisini göremezsin. Beklide zamanın yanlışlığı sonucunda, kadınlardan ancak birinin üzerinde diğer şehirlerin kadınlarındaki gibi güzellik alameti görülür. Zira buradaki bir kadın, daha gülmeden hastalıklar onu ağlatır ve hasta yatağında acılar onu helak eder...’³⁷.

Bütün bu açıklamalardan Nusaybin ve Amid’den küçük hacimli de olsa, Harran’ın sağlık ve çevre açısından daha yaşanılır bir şehir olduğu ortaya çıkmaktadır. Üstelik coğrafyacılarımızın daha önce de değindiğimiz gibi, Harran’la ilgili bilgilerinden, buranın fizikî yapı itibarıyla çok düzenli ve sağlam bir alt yapıya sahip olduğu görülmektedir. Ama kaderin bir cilvesi olmalı ki, bugün bu anılan şehirlerimizden Amid (Diyarbakır) büyük ölçekli bir şehir, Nusaybin ise bir ilçe pozisyonundadır. Buna karşın, Geç Ortaçağlarda her ikisinden daha modern, daha bayındır ve aynı zamanda Orta Doğu’nun, dünyaya nam salmış bir bilim şehri olan Harran’ın kalıntıları üzerinde rüzgarlar esmekte ve baykuşlar ötmektedir.

³⁵ Bkz. el-Kazvinî, s. 467.

³⁶ Guy Le Strange, s. 124-125.

³⁷ Bkz. el-Âlûsî, *Bülûğu’l-Ereb fi Ma’rifeti Ahvâli’l-Arab*, Beyrut, (Trz.), c. I, s. 218. ayrıca bkz. Abdulhalik Bakır, Klasik İslam Kaynaklarında Amid (Diyarbakır) İle İlgili Bazı Kayıtlar ve Bu Kayıtların Değerlendirilmesi, T. C. Diyarbakır Valiliği 1. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu 20-22 Mayıs 2004 *Bildiriler*, s. 846.

Sonuç

Çalışmamızın başından beri Geç Ortaçağ coğrafyacılarımızın izlenimleri çerçevesinde el-Cezîre bölgesinin üç önemli yerleşim merkezi olan Nusaybin, Harran ve Amid'in (Diyarbakır) fizikî yapıları ile ilgili bilgi sunmaya çalıştık. Elbette ki, ele aldığımız bilgiler anılan şehirlerin görsel yapılarını bütün detayı ile tanıtmak için yeterli değildir. Zira çalışmamızın dayanağı olan bilgilerin bir kısmı, gezgin (yani anılan şehirleri gezip gören) coğrafyacılarımız tarafından nakledilirken, diğer bir kısmı da başka kaynaklardan nakledilmek veya o şehirleri gören insanlardan duyulan bilgileri aktarmak suretiyle meydana getirilmiştir. Ayrıca seyyah ve coğrafyacılarımız tarafından anılan şehirlerimizin görsel yapıları hakkında sunulan değerli bilgilerin, diğer alanlarla (Ekonomik, sosyal, kültürel ve dinsel) ilgili bilgilerle karışık olması nedeniyle, çalışmada bir nevi bilgi ayıklama yoluna gidilmiştir. Bütün bu metot ve yöntem eksikliklerine rağmen, Geç Ortaçağ coğrafyacıları tarafından çalışmamızla ilgili nakledilenleri çok değerli bilgiler olarak görüyor ve değerlendiriyoruz. Zira bu bilgiler sayesinde bir nebze de olsa, zihnimizde, Geç Ortaçağ Nusybin'inin, Harran'ının ve Amid'inin görsel yapılarını canlandırma şansına sahibiz.

BİBLİYOGRAFYA

el-ÂLÛSÎ, *Bülûğu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, Beyrut, (Trz.).

AVCI, Necati, *Harran ve Bilginleri*, Ankara, 2007.

BAKIR, Abdulhalik, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, Ankara, 2000.

BAKIR, Abdulhalik, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Ankara, 2002.

BAKIR, Abdulhalik, *Klasik İslam Kaynaklarında Amid (Diyarbakır) İle İlgili Bazı Kayıtlar ve Bu Kayıtların Değerlendirilmesi*, T. C. Diyarbakır Valiliği 1. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu 20-22 Mayıs 2004 *Bildiriler*, Diyarbakır, 2004, s. 837-848.

BAKIR, Abdulhalik, *Hz. Ali ve Dönemi*, Ankara, 2004.

BAKIR, Abulhalik, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara, 2005.

BAKIR, Abdulhalik, "Geç Ortaçağlarda el-Cezîre Bölgesinin Dokuma ve Madencilik Endüstrisindeki Kapasitesini Yükselten faktörler", *I. Uluslar arası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri 26-28 Mayıs 2006, İstanbul, 2006*, s. 99-115.

eL-BATÂYİNE, Muhammed Dayfallah, “Arap Kökenli Hıristiyanlar ve İslam Fetihleriyle Olan İlişkileri”, (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 271-340.

eL-BEKRÎ, *Mu'cem mâ İsta'cem min Esmâi'l-Bilâd ve'l-Mevâzi*, (Thk. Mustafa es-Sakkâ), Beyrut, 1983.

CAHEN, Claude, “İzzeddin b.Şeddad'a göre XIII. Asır Ortalarında Cezire”, (Çev. Neşet Çağatay), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. IV., TTK Basımevi, Ankara, 1953, s. 95.

ÇEVİK, Adnan, “Ortaçağ İslam Coğrafyacılarına Göre Nusaybin”, *Makalelerle Mardin I Tarih-Coğrafya*, (Haz. İbrahim Özcoşar), İstanbul, 2007, s. 141-155.

ÇEVİK, Adnan, “İlkçağlardan Ortaçağın Sonuna Kadar Midyat ve Yöresi (Tur Abdin)'nin Tarihi Coğrafyası”, *Makalelerle Mardin I Tarih-Coğrafya*, (Haz. İbrahim Özcoşar), İstanbul, 2007, s. 105-130.

ÇÖHÇE, Salim, “İslam Hakimiyeti Dönemine Kadar, Ana Hatlarıyla Nusaybin ve Çevresi”, *Makalelerle Mardin I Tarih-Coğrafya*, (Haz. İbrahim Özcoşar), İstanbul, 2007, s. 81-90.

DEMİRCİ, Mustafa, “Abbasiler Devrinde Mezopotamya'nın (Cezire) Sosyal Tarihi: VIII. Yüzyılda Cezire'de Köylü Hareketleri”, *Makalelerle Mardin I Tarih-Coğrafya*, (Haz. İbrahim Özcoşar), İstanbul, 2007, s. 243-256.

ed-DİVECÎ, Said, *Tarihu'l-Mavsil*, Musul, 1982.

ERKANAL, Hayat, “Mezopotamya'ya Açılan Kapı: Nusaybin”, *Makalelerle Mardin I Tarih-Coğrafya*, (Haz. İbrahim Özcoşar), İstanbul, 2007, s. 1-16.

GÖYÜNÇ, Nejat, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Diyarbakır Maddesi, İstanbul, 1994, c. IX, s. 464-466.

HALİFE B. HAYYÂT, *Tarihu Halife b. Hayât*, (Çev. Abdulhalik Bakır), Ankara, 2004.

HİLL, Donald R., “İlerlemiş Arap Teknolojisi ve Avrupa Mekanik Mühendisliğindeki Etkisi”, (Çev. Abdulhalik Bakır-Pınar Ülgen), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara, 2008, s. 797-812.

İBN BATTUTA, *Rihletü İbn Batuta el-Müsemmât Tühfetü'n-Nüzâr fi Garâibi'l-Amsâr ve Acâibi'l-Esfâr*, Kahire, 1938.

İBN HAVKAL, *Suretü'l-Arz*, Leiden, 1967.

İBN HURDAZBİH, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Bağdat, (Trz.).

İBN HURDAZBİH, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat Ağarı), İstanbul, 2008.

İBNU'L-BELHÎ, "Farsname," (Çev. Abdulhalik Bakır-Ahmet Altıngök), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 23-148.

İBNU'L-FAKÎH, *Muhtasar Kitâbu'l-Buldân*, Leiden, 1302.

el-İSFAHANÎ, *el-Eğâni*, Beyrut, 1992.

KAÇAR, Turhan, "Mezopotamya'da Roma-Sâsânî Çatışmaları: Nusaybin'in Düşüşü", *I. Uluslar arası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri 26-28 Mayıs 2006, İstanbul, 2006*, s. 131-137.

el-KAZVİNÎ, *Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, 1998.

KUDAMA B: CA'FER, *el-Harac ve Sinâ'atü'l-Kitâbe*, Bağdat, 1981.

el-MAKDÎSÎ, *Ahsenü't-Takâsîm fî Ma'rifeti'l-Akâlîm*, Leiden, 1904.

MARTIN, Christopher, "The Battle of Dara July AD 530", *I. Uluslar arası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri 26-28 Mayıs 2006, İstanbul, 2006*, s. 142-149.

MERRIAM, G. C., *Webster's new Geographical Dictionary*, "Nusaybin", Merriam Company, Massachusetts, p. 873.

OSTROGORSKY, Ostogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara, 1999.

ÖZTEKİN, Mehmet, *İbn Cübeyr Seyahatnamesi (Tercüme ve Tahlil)*, (Basılmamış Yüksek Lisan Tezi), Elazığ, 2001.

er-REYYÎS; Muhammed Ziyaeddin, *el-Harac fî'd-Devleti'l-İslâmiyye av et-Tarihu'l-Mallî lli'd-Devleti'l-İslamiyye*, Kahire, 1957.

RIDA, Muhammed Said, "el-A'lâku'l-Hatîre (Kısmu'l-Cezîre) Adlı Eserin Yazımında İbn Şeddâd", (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara, 2008, s. 357-424.

SARIKAVAK, Kâzım, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, Ankara, 1997.

STRANGE, Guy Le, *Büldânu'l-Hilâfeti's-Şarkıyye*, (Çev. Beşir Fransis-Gorgis Avvâd), Beyrut, 1985.

ŞEŞEN, Ramazan, *Salahaddin'den Baybars'a Eyyubiler-Memlukler (1193-1260)*, İstanbul, 2007.

ŞEŞEN, Ramazan, *Harran Tarihi*, Ankara, 1993.

ŞEŞEN, Ramazan, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Cezîre Maddesi, İstanbul, 1993, c. VII, s. 509-511.

ŞEŞEN, Ramazan, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Harran Maddesi, İstanbul, 1997, c. XVI, s. 237-239.

ŞEYHU'R-REBVE, *Nuhbetü'd-Dehr fi Acâibi'l-Berr ve'l-Bahr*, Beyrut, 1988.

TAKKÛŞ, Muhammed Süheyl, *Tarihu'z-Zenkiyyîn fi'l-Mavsil ve Bilâdi'sh-Şâm*, Beyrut, 1999.

el-VÂKIDÎ, *Fütûhu'sh-Şâm*, Beyrut, (Trz.).

YAKUT EL-HAMEVÎ, *Mu'cemu'l-Büldân*, (Thk.Ferid Abdulaziz el-Cündî, Beyrut, (Trz.).

ZORLU, Cem, İlk Müslüman Coğrafyacılarına Göre "Diyarbakır", T. C. Diyarbakır Valiliği 1. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu 20-22 Mayıs 2004 *Bildiriler*, Diyarbakır, 2004, s. 849-861.

BİZANS İMPARATORLUĞU'NUN ALTERNATİF İSTİHKÂM ŞEHİRİ: DARA (ANASTASIOPOLIS) KURULUŞU VE GÜNÜMÜZE KADARKİ DURUMU

*The Alternative Fortification City of Byzantine Empire: Dara
(Anastasiapolis) Its Foundation and Situation Until the Modern Times*

Ahmet KÜTÜK

ÖZET

Bugün Güneydoğu Anadolu bölgemizde Nusaybin'e yakın noktada Oğuz köyü olarak bilinen Dara şehri, tarihi çok eskilere dayanan bir yerleşim yeridir. Klasik ortaçağ kaynaklarında Part imparatoru Darius'un Büyük İskender ile yaptığı savaşta yenilerek öldürüldüğü yer olarak Darius'un ismine izafeten Dara adıyla kurulduğu belirtilen bu şehir MS. 363 yılında Bizans imparatoru Jovian'ın imparatorluğun Mezopotamya'daki güçlü şehri Nusaybin'i Perslilere terk etmesi sonrasında sınırda yaşanan bocalama süreci imparatorluk için alternatif bir istihkâm şehri fikrini gündeme getirdi. Dara, VI. Asır başlarından İslam fetihlerine kadar bu önemli görevi yerine getirebilecek bir şehir olarak tanzim edildi. Dara'nın bir istihkâm şehri olarak tanziminden sonra Bizans imparatorluğu Mezopotamya sınırında muvaffakiyetler elde etti. İslam fetihlerinden sonra kent Nusaybin ile aynı kaderi paylaştı ve bir sınır şehri olarak önemini yitirdi. XIII. Asırdan XIX. Asra kadar bölgeye gelen Arap ve batılı seyyahlar kentin bir harabe halinde olduğunu ve Roma-Bizans yapılarını içerisinde barındırdığından söz ederler.

Anahtar Kelimeler: Dara, Nusaybin, Mezopotamya, Bizans İmparatorluğu, Sasaniler, Anastasius, I. Justinian, II. Hüsrev

ABSTRACT

Dara city which today known Oğuz villiage and located in southeastern region of Anatolia close by Nisibis is a settlement based on very old history. In classical medieval sources this city was known as the place which Darius the Persian king murdered during its war with the emperor Alexander the Great. After the cede to Sassanids of Nisibis the vigorous city in Mesopotamia by Byzantine Emperor Jovian in AD 363 the stagger period in Mesopotamia border revived the idea of alternative city for empire. Dara was designed as a city that can fulfill this important task. After the establishment of a fortress in the city of Dara Byzantine Empire has achieved successes in Mesopotamia border. After Islamic conquests the city shared the same fate with Nisibis and lost her important as a border city. From XIII. Century to XIX. Century Arab and Western travelers who came to the region mention that the city was ruined and keep the Roman-Byzantine buildings in it.

Key Words: Dara, Nisibis, Mesopotamia, Byzantine Empire, Sassanids, Anastasius, Justinian I, Khousrau II

Giriş

Dara, Nusaybin'in 18 km kuzeybatısı ve bugünkü Nusaybin Mardin yolunun kuzeyindeki Mezopotamya düzlüğünün kenarındaki Sasani sınırına 5 km mesafeye yerleşir. Kent üç tepe üzerine yerleşir ve Tur Abidin platosunun ana uçurumundan alçak zeminin dar şeridi tarafından kuşatılır. Merkezden (Habur'un kolu olan) Kordis'e 5 km mesafede çıkan Daraçay akar¹. Burası Nusaybin'den 98 stadia ve Yukarı Mezopotamya'daki Sasani bölgesinden yalnızca 28 stadia mesafede bir Bizans ticaret ve istihkâm şehriydi². Şehrin ismi bazı kaynaklarda *Kara Dara* olarak kaydedilir³.

Bizans imparatoru Anastasius tarafından bir ordugâh şehri olarak tahkim edilmekle birlikte Dara'nın kuruluşu bundan çok eskilere uzanır. Daha eski tarihi karanlıktır; kuruluş aşamasında yerinde ancak köy niteliğinde bir küçük yerleşme bulunduğu anlaşılmaktadır⁴. Kent isminin eski Pers krallarından birkaçının ismi olan *Darab*'dan türemiş olduğu açıktır ve eskiye dayandığı kesindir⁵. Evagrius, Agapius ve Ebu'l Ferec gibi kilise tarihçileri, burayı Pers kralı Darius'un Büyük İskender'e karşı yaptığı savaşında maktul düştüğü yer olarak belirtirler⁶. Persli tarihçiler ise, kentin kuruluşunu 286'da Ermenistan kralı olan ve 296'da Pers boyunduruğundan kurtaran Arsaces Tridates'e atfederler⁷. XIX. asır ortalarında kente gelmiş olan seyyah J. S. Buckingham kentin ismiyle ilgili şunları kaydeder: *Kentin ismi Cedrenus'ta Anastasiapolis olarak zikredilir ve diğer birçok yazarda bu isim altında*

¹ Brian Croke-James Crow, "Procopius and Dara", *Journal of Roman Studies*, vol. 73, (1983), s. 149.

² Michael Weiskopf, "Dara", *Encyclopedia Iranica*, vol. VI, New York, 1993, s. 671

³ Bkz. Mesela J. S. Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, London, 1827, s. 237; Nicolas Adontz, *Armenia in Period of Justinian, The Political Conditions Based on the Naxarar System*, (İng. çev. Nina G. Garsoian), Lisbon, 1970, s. 9; William Francis Ainsworth, *Travels And Researches in Asia Minor Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, vol. II, London, 1842, s. 117; G. Percy Badger, *Nestorians And Their Rituals with the Narrative of Mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844*, vol. I, London, 1852, s. 309.

⁴ Weiskopf, "Dara", *Encyc. Ir.*, VI, s. 671; Metin Ahunbay, "Dara-Anastasipolis", *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı-I, (Ankara 28 Mayıs-1 Haziran 1990)*, Ankara, 1991, s. 391.

⁵ J. Baillie Fraser, *Mesopotamia And Assyria, From The Earliest Ages To The Present Time With Illustrations Of Their Natural History*, New York, 1842, s. 198.

⁶ Evagrius, *History of the Church, (431-594)*, (İng. çev. Memoirs of the Authors), London, 1854, s. 376; Agapius, "Kitab Al-Unvan", *Patrologia Orientalis*, vol. VIII, Paris, 1912, s. 423; Gregory Abu'l Ferec (Bar Habreus), *Abu'l-Farac Tarihi*, I, (çev. Ö. R. Doğrul), Ankara, 1999, s. 151.

⁷ Badger, *Nestorians and Their Rituals*, I, s. 309; Ainsworth, *Travels and Researches*, II, s. 117; Oswald Parry, *Six Mounths in a Syrian Monastery*, London, 1895, s. 161; Weiskopf, "Dara", *Encyc. Ir.*, VI, s. 671.

bulunur. Fakat onun orijinal ismi kurucusu burada yaşadığı için Dara'dır⁸. Pers tarihçisi P. M. Sykes'in belirttiğine göre, Tridates, Parthian şehirlerini güçlendirdi ve merkez olarak yeni bir yer seçti. Bu Zapovortenan (Zapaortenon) veya Apoverta adı verilen alanda bulundu. Buranın etrafı verimli bir ova ve dik kayalarla çevriliydi. Bitişğinde kalan ağaçlar, dereler ve nihayet bereketli toprak vardı. Bu şehir sonradan Dareium olarak bilinen Tridates tarafından Dara olarak isimlendirildi⁹.

Miladi VI. asır başlarından itibaren Dara, Bizans imparatoru Anastasius (491-518) tarafından Sasani-Bizans imparatorlukları arasında var olan barış antlaşmasına aykırı olarak 507 yılında Sasani tehlikesine karşı imparatorluğun doğu sınırını koruyucu düzenleme stratejisi içerisinde kurulmuş bir *Garnizon Şehir* olarak görev yapmaya başlamıştır. Şehir, bu dönemden itibaren 363 Barışı'ndan beri Perslilerin elinde bulunan Nusaybin'e alternatif olarak Bizans İmparatorluğu'nun sınır güvenliği adına çok önemli görevleri yüklendi. Yeni garnizon şehir, Roma ve Sasani teritoryumları arasında devamlı el değiştiren Nisibis (Nusaybin) ve platonun güçlü koruyucularından Amida (Diyarbakır) arasındaki önemli bir gediği kapatmakla görevliydi¹⁰. Bu bağlamda Dara, Roma İmparatorluğu'nun doğu sınırını savunan militer karakterdeki şehirlerin ve askeri kастellerin oluşturduğu *Limes* (Sınır Kalesi) zinciri içerisinde yer almaktaydı¹¹.

Dara şehri, Justinian döneminde Mezopotamya üzerinde Bizans komutanlarına bir üs olarak hizmet ettiğinde daha da güçlendirildi ve geliştirildi. Dara, bu yüzden I. Hüsrev ile Bizanslılar arasındaki savaşlarda Sasani ordusunun odak noktalarından biriydi¹². Çağdaş tarihçi Procopius, Dara ile ilgili şu değerli bilgileri günümüze ulaştırıyor. Müellif, Nusaybin'den 28 stadia (yaklaşık 3.21 mil) mesafede bulunan bu yerleşim yeri ile ilgili şu değerli bilgileri verir: *Dara iç ve dış duvar olmak üzere iki duvarla çevrilidir. İç duvar yüksekliği altmış adıma ulaşan ve gerçekten mükemmel büyüklüktedir. Dış duvar ondan daha küçük fakat diğer açılardan ondan daha güçlüdür. İki duvar arasındaki mesafe elli adımdan az değildir*¹³.

⁸ Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 240.

⁹ P. M. Sykes, *History of Persia*, vol. I, London, 1915, s. 334.

¹⁰ Ahunbay, "Dara-Anastasipolis", *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı-I*, s. 391.

¹¹ Ahunbay, "Dara-Anastasipolis", *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı-I*, s. 391.

¹² Weiskopf, "Dara", *Encyc. Ir*, VI, s. 672; Charles Anthon, *A System of Ancient Medieval Geography*, New York, 1855, s. 681.

¹³ Procopius, *History of the Wars*, (İng. çev. H. B. Dewing), vol. II, New York, 1914, s. 377; Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, vol.V, Philedelphia, 1804, s. 101; Badger, *Nestorians and Their Rituals*, I, s. 309; Heraito Southgate,

İmparator Justinian ayrıca batıda barbarlara karşı savaşlarda yıldızı parlayan genç General Belisarius'u 527 yılında doğu güçlerinin komutanı olarak atadı¹⁴. Dönemin tarihi kaynaklarında Dara, 530 yılında Belisarius'un 40 bin kişilik Pers ordusuna karşı yapılan muhteşem savunması vesilesiyle anılır. Sonraki yıl Romalılar ileri karakolların güvenliğini elde ettiler¹⁵. Böylece, Belisarius'un askeri zekâsı Dara'nın stratejik savunma pozisyonu ile birleşmiş ve Bizanslılar uzun süreden beri sınırdaki ezeli rakiplerine karşı elde edemedikleri zaferi kazanarak sınır istihkâm faaliyetlerinin ilk meyvelerini de elde etmişlerdi.

Dara'nın Bizans İstihkâm Şehri Olarak Tanzimi M.S. 507

Klasik Ortaçağ tarihi kaynaklarında Dara'nın Nusaybin'e alternatif bir istihkâm şehri olarak tanziminden sıkça söz edilir. Bizans İmparatorluğu'nun, 363 Barışıyla Nusaybin'i Sasani devletine terk etmesinden sonra bu kenti yeniden ele geçirmek için girişilen yaklaşık bir buçuk asırlık mücadeleden sonra yaşanan tecrübeler, Bizans hudut istihkâmının yetersizliğini ortaya koymuştu. Bu sebeple imparator Anastasius, Sasaniilere karşı yürüttüğü mücadeleye bir dinamizm ve süreklilik kazandırmak amacıyla onların askeri merkezi olarak kullanılan Nusaybin'e yakın ve ona alternatif olabilecek bir şehir inşa etmeye karar vermişti. Tercih edilecek şehrin Nusaybin'e ve Pers sınırına yakın olması gerekiyordu. İki alternatif vardı: Dara ve Ammodis. Sonunda Nusaybin'in 20 km batısında bir tepe üzerinde bulunan Dara uygun görüldü¹⁶. Dara'nın diğer aday şehir Ammodis'e tercih edilmesinin sebebi açıktı: Ordunun su ihtiyacını iyi karşılaması ve doğal savunma pozisyonunun bulunması¹⁷.

Narrative of a Visit to the Syrian (Jacobite) Church of Mesopotamia, State of Christianity in Turkey, New York, 1844, s. 188; Adontz, *Armenia in Period of Justinian*, s. 124-125.

¹⁴ Procopius, *Wars*, I, s. 101.

¹⁵ Parry, *Syrian Monastery*, s. 161; J. B. Bury, *A History of The Late Roman Empire, from Arcadius to Irene (MS. 395-800)*, vol. I, London, 1889, s. 373-377; Lord Mahon, *The Life of Belisarius*, London, 1829, s. 35-37; C.W.C. Oman, *The Byzantine Empire*, New York, 1908, s. 74; W. A. Wigram, *An Introduction to The History of The Assyrian Church, Or The Church of The Sasanid Persian Empire, (100-640 A.D.)*, London, 1910, s. 182; Charles Diehl, "Justinian's Government in the East", *The Cambridge Medieval History*, vol II, Newyork, 1913, s. 28.

¹⁶ Kaynaklarda açıkça belirtildiği üzere burası, Anastasius döneminde sıfırdan inşa edilmiş bir yer olmayıp daha önceden meskûn olan küçük bir yerleşim yeri idi. Yukarıda bahsettiğimiz gibi, ana kaynaklarda genel olarak Dara'nın İran kralı Darius'un maktul düştüğü yer olduğu ve onun ismine izafeten Dara ismini aldığı görüşü benimsenir. İmparator Anastasius'un yaptığı burayı bir istihkâm şehri olarak tahkim etmek olmuştur.

¹⁷ Croke-Crow, "Procopius and Dara", *JRS*, 73, s. 149. Ayrıca bkz. Ahunbay, "Dara-Anastasipolis", *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı-I*, s. 391-392.

Harita 1: VI. Yüzyıl Başlarında Dara Şehrini Roma-Sasani Sınırındaki Konumu (Croke-Crow, "Procopius and Dara", *JRS*, 73, s. 145)

Dönemin tarihçileri bu istihkâm kentinin yeniden kurulması hakkında detaylara kendi kaynaklarında yer vermektedirler. Bu kaynaklar arasında en ayrıntılı bilgiyi şüphesiz Procopius ve Mtylineli Zachariah vermektedir. Zachariah'ın yazdıklarına göre İmparator Anastasius, Roma general ve komutanlarına Perslilere karşı yürütülen savaşta başarı kazanamadıkları için eleştiriler getirmişti. Persliler, Amida'yı ele geçirerek onları çıkarmışlardı. Roma generalleri ise savunmalarında her ne kadar bir düşman olsa da Tanrı'nın sözüne göre hareket eden bir kralla mücadele etmelerinin kendileri için zor olduğunu, onun Romalıları cezalandırmak için Allah tarafından gönderildiğini ve kendileri için Nusaybin'e baskı yapmalarının kolay

olmadığını söylediler. Çünkü hazır makinaları yoktu, ayrıca içinde dinlenip sığınacakları bir yer de yoktu. Kale uzaktaydı ve orduyu alamayacak kadar küçüktü. Bunun yanında bu kalelerin içerisinde ne su ihtiyacını karşılama imkânı, ne de yeterli miktarda sebze vardı. Generaller, imparatorun daha yakın bir yerde ordusunun sığınıp dinleneceği, silah hazırlıkları yapacağı ve Arapların ülkesini, Perslilerin ve Sarencelilerin saldırılarından koruyacak bir şehir inşa edilmesini emrini vermesini istediler¹⁸.

Generallerden bazıları Dara'nın uygun olacağını, diğer bazıları da Ammodis'in uygun olacağını beyan ettiler. O sırada imparator, Amida piskoposu Thomas'a bir mesajla birlikte plan çizen mühendisler gönderdi. İmparator ve devlet büyükleri Dara'nın bir şehir olarak inşa edilmesinde fikir birliği sağladılar. Bu dönemde çalışkan akıllı bir adam olarak Felicissimus komutandı ve açgözlü değildi. Bilakis dürüsttü ve fakirin ve köylülerin arkadaşıydı. Kral Kawad, o sırada Tamoraye ve ülkesinin diğer düşmanlarıyla savaşıyordu. İmparator, piskoposa kiliseye ait köyün (Dara'nın) fiyatı olarak altın verdi ve piskopos onu maliye için aldı. İmparator, onun içindeki bütün köleleri azad etti ve şehrin kilisesinin inşası için birkaç poundluk altın verdi. O, ayrıca piskoposun her ne ihtiyacı olursa cömertçe vereceğine dair yeminle söz verdi¹⁹.

Bu dönemle ilgili bilgi veren diğer önemli bir kaynak da hiç şüphesiz Procopius'tur²⁰. Procopius, imparator Anastasius'un, İranlılarla ile barış antlaşması imzaladıktan sonra Pers ve Romalılar arasındaki sınırdan yaklaşık 28 stadia* (yaklaşık 3.21 mile) mesafede bulunan ve Dara adı verilen yerde kendi adına izafeten bir şehir inşa ettiğini yazar²¹. Yeşua verdiği bilgiye göre ise, 816 Grek yılında (m. 505-506) Bizanslı generaller, sınırdaki müstahkem bir mevkiilerinin olmadığı konusunda imparatora şikâyetinde bulunmuşlar, ne zaman Tela ya da Amid'den bir sefere çıksalar korku içerisinde olduklarını

¹⁸ Zachariah of Mtylene, *The Syriac Chronicle Known as That of Zachariah Mtylene*, (İng. çev. F. J. Hamilton-E. W. Brooks), London, 1899, s. 165.

¹⁹ Zachariah, *Chronicle*, s. 165-166.

²⁰ Bununla birlikte Procopius, Dara'nın Anastasius tarafından ilk inşası hakkında, fazlasıyla bahsettiği Justinian'ın yeniden inşa faaliyetlerine oranla daha az bilgi verir. O, Dara'yı imparatorluğun güvenliği restorasyonunda Justinian'ın başarısı için bir model olarak takdim eder. Dahası imparator Justinian'ı övmek kaygısıyla Anastasius'un yaptığı işleri Justinian'a mal eder. Croke-Crow, "Procopius and Dara", *JRS*, 73, s. 151.

* Procopius'un eserinde sıkça kullandığı bu mesafe ölçü biriminin yaklaşık 211 metre olduğu tahmin edilir. Buna göre 20 stadia yaklaşık 4.2 km'lik bir mesafeye tekabül ediyor. Bu konuda bkz. C. Lillington Martin, "Procopius On Roman, Persian And Gothic Strategy Near Dara & Rome", *Lampeter Working Papers in Clasistics Draft Only*, Leiden, 2008, s. 4.

²¹ Procopius, *Wars*, I, s. 81.

beyan etmişlerdi. Bunun üzerine imparator da sınır boyundaki Dara'ya bir sur yapılmasını emretmiş, bu amaçla Suriye'den işçiler getirilmişti. Bu arada İranlılar, Nusaybin üzerinden saldırılar düzenleyerek bunu engellemeye çalıştırlarsa da inşaatın tamamlanmasına engel olamadılar²².

Edessalı James ise kroniğinde ayrıntıya girmeyerek sadece adı geçen yılda Romalıların beş Roma generalinin Nusaybin'e bir çıkartma harekâtı gerçekleştirdiklerini, fakat başarılı olamadıklarını bu sebepten Roma sınır hududunda Dara'nın inşa edildiğini anlatır²³. Keza Agapius, aynı sade anlatımla Anastasius'un Fars kralı Darius'un öldürüldüğü yer olan Dara'da bir istihkâm mevzii inşa edildiğini ifade eder²⁴.

Evagrius, imparator Anastasius'un Mezopotamya'da Dara adı verilen ve Roma egemenlik sınırlarına yakın bulunan yerde iki imparatorluğun sınır noktası olarak bir şehir kurduğunu, şehrin etrafını güçlü tahkimatlarla çevreleyerek onu hem kiliselerle hem de bazilikalar, ulusal hamamlar ve seçkin şehirlerin diğer süsleriyle süslediğini kaydediyor²⁵. Ebu'l Ferec, imparatorun sınırdaki muvaffakiyetsizlikler sebebiyle dağın kenarında ordunun barınması için bir şehir kurulması yönünde emirler verdiğini ve bu şehrin Darius'un maktul düştüğü yerde yapıldığını ve bu yüzden buraya Dara dendiğini yazar ve ekler: *Şehrin muhteşem binaları 3 yıl içerisinde tamamlandı ve ona Anastasiopolis ismi verildi. Anastasius bir sütun üzerine bir heykel de dikti*²⁶.

Bir küçük köy olarak Dara, Amida piskoposunun kiliseye ait yargılama yetkisinin altındaydı ve Amida papalığının Anastasius dönemindeki görevlisi Thomas yeni şehrin inşasında önemli rol üstlendi. Aynı zamanda seçkin Roma memuru Calliopius kalenin inşası görevinde sorumluydu ve 505'teki savaşın neticesinden sonra oraya ulaştı. Bir çapayla eski yolda yeni şehrin çevre uzunluğunu tasarladı²⁷. Dara'nın tahkim edilişi, istihkâm esnasında görev alan gözlemciler, kent içerisinde inşa edilen mimari unsurlar, hatta işçilerin yevmiyesi dâhil hiçbir ayrıntıyı göz ardı etmeden kaydeden Zachariah, inşa süreci hakkında şu değerli bilgileri günümüze ulaştırıyor:

²² Joshua, *The Chronicle Joshua the Stylite*, (İng. çev. W. Wright), Cambridge, 1882, s. 70; (Türkçe terc. Mar Yeşua, (çev. M. Yanmaz) *Urfa ve Diyarbakır'ın Felaket Çağı*, İstanbul, 1996s. 107.)

²³ James of Edessa, "The Chronological Canon James of Edessa", (İng. çev. E. W. Brooks), *Zeitschrift für Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*, Bd. LIII, 1899, s. 318.

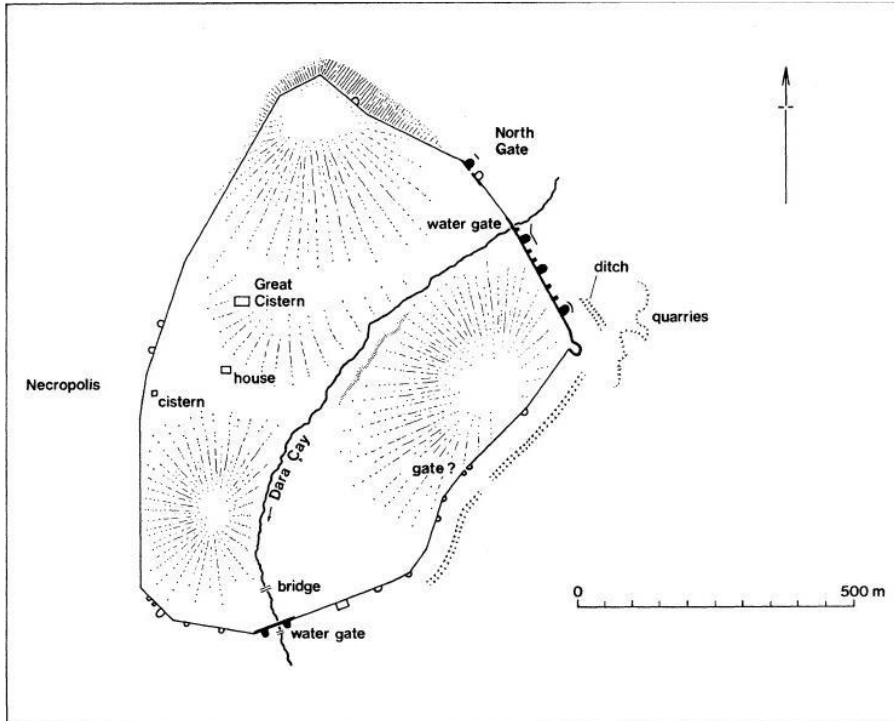
²⁴ Agapius, "Kitab Al-Unvan", *Patr. Or.*, VIII, s. 423.

²⁵ Evagrius, *History of the Church*, s. 376.

²⁶ Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, I, s. 150-151.

²⁷ Croke-Crow, "Procopius and Dara", *JRS*, 73, s. 150.

İmparator, talimatı doğrultusunda şehrin geciktirilmeksizin inşa edilmesini emretti ve sanatkârlardan oraya malzeme yığmak isteyen köylülerden de yararlanılmasını emretti ve oraya birçok taş kesici ve duvarcı gönderdi ve hiç kimsenin kazandığı paradan mahrum edilmemesini emretti, çünkü o şehrin kısa sürede bitirilmesinin önemini kavramıştı. Allah'ın yardımıyla işe başladılar. Orada gözlemci ve vekil piskopos yardımcıları Cyrus, Adon ve Eutycihan ve diyakonlardan Paphnout ve Sergius ve John ve diğer papazlar vardı. Piskopos, bizzat kendisi oraya kişisel ziyarette bulundu ve altın, sanatkâr ve işçilere işçi başına günlük 4 keratin miktar, eğer bir eşeğe de sahipse 8 keratin miktar kısıtlanmaksızın bolca veriliyordu. Sonradan birçoğu zenginleşti ve varlıklı hale geldi. İşin iyi olduğu, paraların verildiği haberi dışarılarda duyulunca Doğu'dan Batı'ya (Pers'ten Bizans'a) işçi ve sanatkârlar akın ettiler²⁸.

Plan 1 : Dara Kent Yerleşim Planı (Croke-Crow, "Procopius and Dara", *JRS*, 73, s. 149)

²⁸ Zachariah, *Chronicle*, s. 165-166.

Procopius'un belirttiği gibi, Persliler inşaata şiddetle karşı çıkmalarına rağmen Eftalit Hunlarının saldırılarıyla meşgul olduklarından dolayı şehrin inşasını engelleyecek bir pozisyonda değillerdi²⁹. Bununla birlikte, inşaata müdahale etmek için bir grup gönderdiler. Romalılar da buna karşılık Barsamanes'in emri altında Dara inşaatının korunması için hazır bulundular. Perslilerin, Hunlarla meşguliyetlerinin sona erdiği ve inşaata son vermeyi kararlaştırdığı zaman ise kentin duvarları savunulacak kadar yükselmişti³⁰. Böylece, birkaç yıl süren inşaattan sonra 507 yılında Dara şehri, yeni adıyla imparatora izafeten *Anastasiupolis* kurulmuş oldu. Zachariah, kentin iki veya üç yıl içerisinde inşa edildiğini ve adeta sınırda türediğini, İran kralı Kawad'ın, inşaat faaliyetlerini öğrendiğinde çalışmayı durdurmak istediğini, fakat başarılı olamadığını ifade ediyor³¹. Ebu'l Ferec de net bir şekilde inşaatın üç yıl sürdüğünü yazıyor³². Buna göre, kentin inşası en erken 504 ya da 505 yılında başlanmış ve en erken 507 yılında tamamlanmış olmalı³³.

Yukarıda verdiğimiz kaynaklardan açıkça anlaşıldığı gibi, Dara istihkâm kentinin inşasını tetikleyen hadise Perslilerin 503 yılındaki Amida kuşatması ve zaptı olmuştu. Persliler bu yıl Ocak ayında Amid'i uzatmalı bir kuşatmadan sonra zapt ettiklerinde Roma İmparatorluğu, Mezopotamya'daki seferleri için kritik bir üssünü kaybetmişti³⁴. Bu istihkâm kenti, Nusaybin'in kaybedilmesiyle doğuda dengeleri kurmak, Nusaybin'e doğru gizli Roma saldırılarını başlatmak ve kuzeybatı üzerinden Diyarbakır ve batıya doğru Antakya üzerine yapılacak gizli Pers saldırılarını caydırmak veya oyalamak için ileri bir karakol olarak planlanmıştı³⁵. Nusaybin'den sadece 15 mil ötede olan Dara, yer ihtiyacını karşılamak üzere bir istila durumunda düşman

²⁹ Procopius, *Wars*, I, s. 81. Dara şehir inşasının tamamlanabilmesinin ardındaki en önemli sebep kuşkusuz o sırada Perslilerin Eftalitlerle (Hunlar) olan meşguliyetleridir. Tarihi hadiseler açıkça gösteriyor ki, Kral Kawad o sırada kuzey sınırında olmasaydı Dara'nın tahkimatı başlamadan sona erecekti. Nitekim Dara'nın inşasından sonra Justinian'ın talimatı doğrultusunda 528 yılında Mindous'ta buna benzer bir kale inşası girişiminde bulunan Belisarius ve imparator tarafından takviye edilen ordusu Persliler karşısında ağır bir mağlubiyete uğratıldılar. Muzaffer Persliler kale inşaatını yerle bir ettiler. Bkz. Mahon, *Life of Belisarius*, s. 33-34.

³⁰ Croke-Crow, "Procopius and Dara", *JRS*, s. 150.

³¹ Zachariah, *Chronicle*, s. 166.

³² Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, I, s. 151.

³³ Croke-Crow, "Procopius and Dara", *JRS*, 73, s. 150.

³⁴ Croke-Crow, "Procopius and Dara", *JRS*, 73, s. 148.

³⁵ Wigram, *Assyrian Church* s. 178; George Rawlinson, *Seven Great Monarchies of the Ancient Eastern World*, III, New York, 1875, s. 438; Martin, "Strategy Near Dara", *Lampeter Working Papers*, s. 3.

ordusunun planını geciktirerek büyük avantajlar sağlıyordu³⁶. Böylece, her iki imparatorluğun bir diğerine göre askeri pozisyonu eşit duruma geldi.

Kentin Pers saldırılarına direnen istihkâmlarının yanında, ordu birliklerinin ihtiyacını karşılama görevini de fazlasıyla gördüğünü ifade etmek gerekir³⁷. Burası sadece bir kale değil, aynı zamanda kiliseleri, banyoları, sütunları büyük ambarları ve sarnıçlarıyla tam manasıyla bir şehirdi³⁸. Zachariah'ın anlatımına göre imparator, oraya ilk piskopos olarak azimli bir adam olan Euthychian'ı atadı ve onu kutsadı. Ayrıca kendisine Amid kilisesinin yargılama yetkisinde alınan haklar ve imtiyazlar verdi³⁹. Roma-Pers sınırına çok yakın bir mevkide inşa edilen bu güçlü kale, Bizans İmparatorluğu'na bir güven sağladığı gibi Pers Devleti açısından sürekli bir kıskançlık konusu olarak kalmıştır⁴⁰. Dara, bu stratejik konumuyla 60 yıldan fazla bir süre onu kuranların ihtiyacını karşılamaya devam etti ve sürekli olarak şikâyetçi olan Persliler tarafından kıskançlıkla provoke edildi⁴¹.

Dara, muhtemelen Anastasius'un halefi Justinian döneminden itibaren Mezopotamya generallerinin ikamet ettiği ve Sasanilere karşı yapılacak olan askeri operasyonları yönettiği duruma getirilmişti⁴². Böylece bu tarihten itibaren Bizanslılar, Sasanilerin istihkâm şehri olan Nusaybin'e karşı gerçekleştirdikleri seferleri Dara üzerinden daha organize bir şekilde gerçekleştireceklerdi. Sınıra bitişik olan Dara kalesi bu özelliği sebebiyle diplomatik krizlere, aralıklı savaşlara ve aynı zamanda 530, 540, 544 ve 573'teki Pers istilalarına sebep olmuştu⁴³. Şehir, Justinian hanedanının Pers savaşları süresince kuşatıldı ve Belisarius'un Perslilere karşı 530'daki ilk zaferinin faaliyet alanıydı. İkinci Pers savaşları sırasında (539-544)

³⁶ Monsieur D'Anville, *Compendium of Ancient Geography*, (İng. çev. J. Horsely), London, 1791, s. 435; Mahon, *Life of Belisarius*, s. 33; W. G. Holmes, *The Age of Justinian and Theodora*, vol. I, London, 1907, s. 178.

³⁷ W. S. W. Vaux, "Daras", *Dictionary of Greek And Roman Geography*, (ed. W. Smith) I, Boston, 1854, s. 753.

³⁸ Rawlinson, *Seven Monarchies*, III, s. 438; Croke-Crow, "Procopius and Dara", *JRS*, 73, s. 150.

³⁹ Zachariah, *Chronicle*, s. 167.

⁴⁰ Sir John Malcolm, *History of Persia, From The Most Early Period to The Present Time*, I, London, 1829, s. 106-107.

⁴¹ Thomas Marga, *The Book of Governors*, (İng. çev. Paul Keagen) vol. II, London, 1893, s. 86-87, not 7; Gibbon, *Roman Empire*, V, s. 101; Southgate, *Church of Mesopotamia*, s. 188; Badger, *Nestorians and Their Rituals*, I, s. 310; Vaux, "Daras" *DGRG*, I, s. 753; Croke-Crow, "Procopius and Dara", *JRS*, 73, s. 150.

⁴² D'Anville, *Ancient Geography*, s. 435; Croke-Crow, "Procopius and Dara", *JRS*, 73, s. 150.

⁴³ Martin, "Strategy Near Dara", *Lampeter Working Papers*, s. 3.

Hüsrev'in Antakya'yı bile zapt ettiğini gördüğümüz 540 seferinde Dara tek başına Pers kuşatmasına dayanabilmişti⁴⁴. Persliler, 530 yılında Dara'da aldıkları ağır mağlubiyeti, Bizans birliklerinin Nusaybin'e çok yakın mevkiye olan bu kentte iyi organize olmalarına bağlayarak gerek 532 yılındaki *Sonsuz Barış*'a gerekse 562'de yapılan *Dara Antlaşması*'na Bizans askeri idaresinin Dara kentinde yapılmaması ve doğu generallerinin bu kentte değil, İstanbul'da ikamet etmesine dair bir madde eklemeye gereği duymuşlardı⁴⁵.

Procopius'un da altını çizdiği gibi, esasen Bizans'ın Dara'yı bir istihkâm şehri ve askeri idare merkezi olarak inşa etmesi iki imparatorluk arasında var olan barışın açık bir şekilde ihlal edilmesi anlamına geliyordu⁴⁶. Procopius, Pers kralı Kawad'ın bu durumu hoş karşılamadığını ve Romalılara haber göndererek Pers sınırında bir şehir inşa etmenin iki imparatorluk arasında imza edilen antlaşmaya aykırı olduğu konusunda uyardığını yazıyor⁴⁷. Kawad, bu ihlallerden şikâyet etmek için bir elçi de göndermişti. Fakat Anastasius'tan tatminkâr bir cevap alamadı⁴⁸. Yukarıda bahsettiğimiz gibi inşa faaliyeti, Amida'nın Persliler tarafından zapt edilmesinden hemen sonra başlamıştı. Dahası, kaynaklarda sınırdaki başarısızlıkların bu duruma bağlı olduğuna dair yer alan ifadeler⁴⁹, Bizans imparatorunu Perslilerle yapılan antlaşmaya aykırı olmasına rağmen bu girişime zorlamıştı.

⁴⁴ Procopius, *Wars*, I, s. 105; Croke-Crow, "Procopius and Dara", *JRS*, 73, s. 150. Dara şehri, sadece 573 yılında ilk kez Pers saldırısına karşı düşmüştü. Roma komutanlarının idaresi şehrin, doğuda nasıl Roma direnişinin sembolü olduğunu gösteriyor. Bu istihkâm şehri inşa edildikten sonra, Perslileri rüşvetle elde etmek ya da barış antlaşması imzalamak için hiçbir teşebbüs yapılmadı, çünkü savunmanın kontrolü kazanılmıştı. Bkz. Croke-Crow, Aynı makale, s. 150.

⁴⁵ Bkz. Procopius, *Wars*, I, s. 203; Menander Protector, *History of Menander the Guardsman* (İng. çev. R. C. Blockley), London, 1985, s. 55-77; Mahon, *Life of Belisarius*, s. 49; Diehl, "Justinian's Government in the East", *CMH*, II, s. 29.

⁴⁶ Procopius, *Wars*, I, s. 81-83; Gibbon, *Roman Empire*, V, s. 101; Rawlinson, *Seven Monarchies*, III, s. 438; Croke-Crow, "Procopius and Dara", *JRS*, 73, s. 150; Richard Fyfe, *The History of Ancient Iran*, München, 1983, s. 323.

⁴⁷ Procopius, *Wars*, I, s. 81. Theodosius ile II. Yazdigerd arasında 441 yılında imzalanan barışa göre, Romalılar ve Persliler birbirlerinin bölgesinde yeni istihkâm inşa etmeyeceklerdi. Dara'nın inşası işte bu maddenin açıkça ihlali anlamına geliyordu. Kawad, Eftalitlerle savaş bitirdikten sonra (yaklaşık 517 yılı) İstanbul'a antlaşmanın çiğnendiğiyle ilgili resmi bir açıklamada bulunmuştu. Anastasius bunu inkâr etmedi, fakat dostluk açıklamasıyla karışık bir tehditle geçiştirmeye çalıştı. Bkz. Procopius, *Wars*, I, s. 81; Rawlinson *Seven Monarchies*, III, s. 404, 438.

⁴⁸ Sykes, *History of Persia*, I, s. 480.

⁴⁹ Zachariah, *Chronicle*, s. 164; Joshua, *Stylite*, s. 70; Ebu'l Ferec, *Abu'l Farac Tarihi*, I, s. 151.

Dara şehri, 540 yılında I. Hüsrev Anuşirvan'ın başarısız bir kuşatma girişimine sahne oldu. Hüsrev şehre batı kanadından saldırdı ve dış duvarı yaktı. Fakat hiçbir Persli aralıktan girmeye cesaret edemedi. O sırada doğu tarafı üzerinden operasyonlara başladı ki burası kazmanın mümkün olduğu tek tarafıydı ve dış duvarın altından bir tünel kazıldı. Romalılar bunu üzerine akıllı bir mühendis olan Theodorus'un tavsiyesiyle düşmanın kazısını ikiye bölmek için çapraz derin bir hendek kazdılar. Persli kazıcılar aniden Roma çukuruna rast geldi ve düştü. Bunlar öldürüldü, kalanlar karanlık geçitten kaçtılar. Bu başarısızlığa sinirlenen Hüsrev, Dara halkından 1000 lbs.gümüş karşılığında kuşatmayı kaldırdı⁵⁰. 562 yılında taraflar arasında imzalanan barış antlaşmasının icra edildiği merkez olarak Dara, bu antlaşma şartları gereğince diğer bir sınır şehri olan ve o sırada Perslilerin elinde bulunan Nusaybin ile birlikte sınırda ticari değiş-tokuşun yapıldığı iki ticaret şehri olarak belirlendi. Antlaşmaya bu iki şehirden başka bir yerde ticari değiş-tokuş yapan tüccarların cezalandırılacağına ve mallarının müsadere edileceğine dair bir madde eklendi. Ayrıca Perslilerin sürekli olarak Dara istihkâm şehrinden şikâyet etmelerinden bıkmış gözüken Bizans tarafı antlaşmaya şu maddeyi ekledi: “*Bundan böyle Persliler Romalılara Dara istihkâmılarıyla ilgili şikâyette bulunmayacak fakat gelecekte hiçbir devlet sınır boyunca yeni bir duvar tahkim etmeyecek, bundan dolayı tartışma çıkmayacak ve antlaşma çiğnenmeyecektir*”⁵¹.

573'te I. Hüsrev Anuşirvan tarafından zaptından sonra Dara Pers kontrolünde kaldı. Görüşmelerle ya da güçle geri kazanılamadı⁵². Ta ki Behram'ın tahtı gasp etmesinden sonra 591'de II. Hüsrev'e verilen desteğe karşılık Romalılara iade edilmesine kadar. Bu yılda Sasani tahtına zorla oturan Behram'ı safdışı bırakmak için Bizans imparatoru Maurice'nin yardımını talep eden II. Hüsrev, Sasani tahtına emniyetle oturduktan sonra Maurice'nin bu yardımına karşılık ona Dara'da dâhil olmak üzere Ermenia

⁵⁰ Bury, *A History of The Late Roman Empire*, s. 426-427; Mahon, *Life of Belisarius*, s. 297; Holmes, Holmes, *Age of Justinian and Theodora*, II, s. 600.

⁵¹ Menander, *History*, Fragment 6.1.

⁵² Evagrius, *History of the Church*, s. 435-436; Efesli John, *The Third Part of Ecclesiastical History of John Bishop of Ephesus*, (İng. çev. R. Payne Simith), Oxford, 1860, s. 379-384; Sebeos, *Sebeos Tarihi*, (İng. çev. R. Bedrosian), New York, 1985, 2. Bölüm; Malcolm, *History of Persia*, I, s. 112; Croke-Crow, “Procopius and Dara”, *JRS*, 73, s. 151. Dara'nın zaptı meselesi 576 yılında imparatorlar arasında barış için yapılan yazışmalarda da gündeme geldi. Efesli John'un yazdığına göre, Bizans imparatoru Caesar (574-578), İran kralına Dara şehrini hemen boşalt, barış yapalım, demişti. Hüsrev, bu mesajı aldığı anda rahatsız oldu ve şöyle yazdı: Dara benim savaş yoluyla aldığım bir yerdir. Fakat siz bizim Ermeni topraklarımızı savaş yoluyla almadınız, hatırlayın. Bana Ermenistan'ı ver, sana Dara'yı vereyim, dedi. Bkz. Efesli John, *Ecclesiastical History*, s. 406.

ve İberia'nın büyük bir kısmını terk etti⁵³. Fakat II. Hüsrev'in, babası gibi sevdiği imparator Maurice'nin bir komplo sonucu öldürülmesi üzerine Sasani-Bizans savaşları yeniden başladı ve II. Hüsrev'in ilk hedefi sınır şehri Dara oldu. 604 yılında Pers ordusu tüm özenli makineleriyle bir kez daha Dara kapısı önündeydi ve 606 yılında şehri 18 aylık bir kuşatmadan sonra ele geçirdiklerinde duvarları yıkmaya giriştiler⁵⁴. Dara, imparator Heraclius'un muzaffer seferleri boyunca 620'lerde bir kez daha el değiştirdi, fakat İyad b. Ganem komutasındaki Arap ordusu 639'da Mezopotamya'daki tüm Roma topraklarıyla birlikte burayı da aldı⁵⁵.

Dara şehri, kuruluşundan XII. yüzyıldaki sükûtuna kadar Nusaybin ile ortak tarihi paylaştı. Şehrin İslam fetihlerinden sonraki durumu hakkında İslam coğrafyacıları bilgi verirler. Bunlardan İbn Hawkal, şehrin çok kısa olarak şehrin suyu ve ekili biçili arazisiyle küçük bir kasaba olduğundan bahseder. İbn Battuta, XIV. yüzyılda Dara'ya geldiğinde şehir harap ve terk edilmişti. Seyyah, harabenin dışında bir köyde konaklamıştır⁵⁶. Muhtemelen İslam döneminde bölgedeki askeri işlevini kaybettikten sonra Dara'daki şehir hayatı sona erdi. Tersine Edessa ve Nusaybin gibi şehirler ortaçağdan günümüze kadar şehir merkezleri olmaya devam etti.

Dara şehrinin Osmanlı'nın son dönemlerindeki durumuyla ilgili bilgileri batılı seyyahların gerçekleştirdikleri Mezopotamya gezilerinden ediniyoruz. Bu dönemde kente uğramış olan tüm seyyahlar kentin harap halde bulunduğu konusunda hemfikirdirler. Bunlardan ilk olarak 1813 yılında kente gelmiş olan J. M. Kinneir, Dara ile ilgili olarak *Duvarlar ve kulelerin dışındaki diğer birçok bina kalıntısı Dara'nın önceki azametini doğrulamaktadır* der. XIX. Asrın ilk çeyreğinde kente uğramış olan J. S. Buckingham buradaki kalıntılar arasında askeri istihkâm duvarları, su sarnıçları birçok yerde kazılan lahit mezarlar halen bulunduğunu kaydeder. H. Southgate kent ve çevresine yaptığı incelemede *Bugünkü kalıntıları, bu yerin (Dara) gücünü ve önemini gösterir, bu şehir zamanında ünlüydü ve hala Romalıların güçlü yerlerinden biri olarak tarih içerisinde yaşar* diye yazmaktadır. Bir diğer seyyah G. P. Badger, buradaki su kemerleri, duvarlar

⁵³ Oman, *The Byzantine Empire*, s. 121; Malcolm, *History of Persia*, I, s. 124; Croke-Crow, "Procopius and Dara", *JRS*, 73, s. 151.

⁵⁴ James of Edessa, "The Chronological Canon", *ZDMG*, s. 323; Thomas Marga, *The Book of Governors*, II, s. 86-87; Sebeos, *Sebeos Tarihi*, Bölüm: 21; Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 239.

⁵⁵ Croke-Crow, "Procopius and Dara", *JRS*, 73, s. 151; Weiskopf, "Dara", *Encyc. Ir*, VI, s. 672.

⁵⁶ İbn Haukal, *Kitabu'l Mesalik ve'l Memalik*, (*The Oriental Geography of İbn Haukal*), (İng. çev. W. Ousley), London, 1800, s. 56.

ve özellikle de mezarları incelemiş ve kalıntılarla ilgili gözlemlerini aktarmıştır. Son olarak O. Parry, Dara kalıntılarıyla ilgili olarak *Bütün bu kalıntılar o kadar dayanıklıdır ki bugün bile mükemmel çalışma tarzındadır*⁵⁷.

Resim 1: Dara Su Sarnıçları (Mayıs-2011)

Resim 2: Dara Sütun Başlıkları (Mardin Müzesi, Mayıs-2011)

Resim 3: Dara Antrepo (Depo-Silo-Zindan) (Mayıs-2011)

Resim 4: Dara Köprü Kalıntıları (Mayıs-2011)

Son günlerde Dara ismi, VI. yüzyıl kalelerini içeren dağınık küçük bir köy (Oğuz Köyü) tarafından korunur⁵⁸. Bugün yaklaşık 2 bin nüfuslu olan bu

⁵⁷ John MacDonald Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia, and Koordistan, in the Years 1813 and 1814*, London 1818, s. 437-442; Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 237-240; Southgate, *Church of Mesopotamia*, s. 187-188; Badger, *Nestorians and Their Rituals*, I, s. 306-310; Parry, *Syrian Monastery*, s. 155-161.

⁵⁸ Croke-Crow, "Procopius and Dara", *JRS*, 73, s. 151; Weiskopf, "Dara", *Encyc. Ir.*, VI, s. 672; Ahunbay, "Dara-Anastasipolis", *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı-I*, s. 391-392.

yerleşme bütünüyle antik kentin üzerinde yer almaktadır. Son çeyrek yüzyılda tahribatın hızı artmıştır. Köyün fiziksel büyüme ihtiyacı ile sit alanı çelişki içerisindedir⁵⁹.

Resim 5: Dara Duvar Kalıntıları (Mayıs-2011) **Resim 6:** Dara Kaya Mezarları (Mayıs-2011)

Hem klasik arkeolojinin odak noktalarından olmaması, hem de bölgenin iklim koşulları Dara Sit alanının bilimsel incelemesini 1986 yılına kadar ertelemiştir. 1986 yılından beri T.C. Kültür Bakanlığı Dara Sit alanını bilimsel çalışmalara açmıştır. Bu şekilde Dara’da ilk kapsamlı çalışmalar başlatılmıştır⁶⁰. Metin Ahunbay başkanlığında yürütülen arkeolojik çalışmalar neticesinde kent ve çevresinde 29 istihkâm duvarı ve diğer mimari unsurlar yanında çok değerli Roma-Bizans dönemi bulgularına da tesadüf edilmiştir⁶¹.

KAYNAKÇA

AGAPIUS (MAHBOUB) DE MENBIDJ, “Kitab al-Unvan”, (Arapça metin ve Fr. çev. A. A. Vasilev), *Patrologia Orientalis*, vol. V, VII, VIII, Paris 1911-1912.

ADONTZ, Nicolas, *Armenia in Period of Justinian, The Political Conditions Based on the Naxarar System*, (İng. çev. Nina G. Garsoian), Lisbon, 1970.

AHUNBAY, Metin, “Dara-Anastasipolis 1990 Yılı Çalışmaları”, *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı-I, (Çanakkale 27-31 Mayıs 1991)*, Ankara, 1992, s. 197-203.

AHUNBAY, Metin, “Dara-Anastasipolis”, *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı-I, (Ankara 28 Mayıs-1 Haziran 1990)*, Ankara, 1991, s. 391-397.

⁵⁹ Ahunbay, “Dara-Anastasipolis”, *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı-I*, s. 392.

⁶⁰ Ahunbay, “Dara-Anastasipolis”, *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı-I*, s. 392.

⁶¹ Geniş bilgi için Bkz. Ahunbay, “Dara-Anastasipolis”, *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı-I*, s. 391-397; amlf. “Dara-Anastasipolis”, *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı-I, (Çanakkale 27-31 Mayıs 1991)*, Ankara, 1992, s. 197-203.

AINSWORTH, William Francis, *Travels and Researches in Asia Minor Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, vol. II, London, 1842.

ANTHON, Charles, *A System of Ancient Medieval Geography*, New York, 1855.

BADGER, George Percy, *Nestorians And Their Rituals with the Narrative of Mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844*, vol. I-II, London, 1852.

BUCKINGHAM, J. S., *Travels in Mesopotamia*, London, 1827.

CROKE, Brian-CROW, James, "Procopius and Dara" *Journal of Roman Studies*, vol. 73 , (1983), s. 143-159.

DIEHL, Charles, "Justinian's Government in the East", *The Cambridge Medieval History*, vol II, Newyork, 1913, s. 25-52.

EBU'L FEREC, İBNU'L İBRİ, Gregory Abu'l Ferec (Bar Habreus), *Abu'l-Farac Tarihi*, (çev. Ö. R. Doğrul), Ankara, 1999.

EFES'Lİ JOHN (JOHN OF EPHESUS), *The Third Part of Ecclesiastical History of John Bishop of Ephesus*, (İng. çev. R. Payne Simith), Oxford, 1860.

EVAGRIUS, *History of the Church, (431-594)*, (İng. çev. Memoirs of the Authors), London, 1854.

FYRE, Richard N., *The History of Ancient Iran*, München, 1983.

GIBBON, Edward, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, vol. I-VIII, Philedelphia, 1804-1805.

IBN HAUKAL, *Kitabu'l Mesalik ve'l Memalik, (The Oriental Geography of İbn Haukal)*, (İng. Çev. W. Ousley), London, 1800.

HOLMES, W. G., *The Age of Justinian and Theodora*, vol. I-II, London, 1907.

JAMES OF EDESSA, "The Chronological Canon James of Edessa", (İng. çev. E. W. Brooks), *Zeitschrift für Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*, Bd. LIII, 1899.

JOSHUA, *The Chronicle Joshua the Stylite*, (İng. çev. W. Wright), Cambridge, 1882. (Türkçesi: MAR YEŞUA, (çev. M. Yanmaz) *Urfâ ve Diyarbakır'ın Felaket Çağı*, İstanbul, 1996)

KINNEIR, John MacDonald, *Journey Through Asia Minor, Armenia, and Koordistan, in the Years 1813 and 1814*, London 1818.

MAHON, Lord, *The Life of Belasarius*, London, 1829.

MALCOLMN, Sir John, *History of Persia, From The Most Early Period to The Present Time*, vol. I-II, London, 1829.

MARTIN, Christopher Lillington “Procopius on Roman, Persian And Gothic Strategy Near Dara & Rome”, *Lampeter Working Papers in Clasistics Draft Only*, Leiden, 2008, s. 1-16.

MENANDER PROTECTOR, *History of Menander the Guardsman* (İng. çev. R. C. Blockley), London, 1985.

MONSIEUR D’ANVILLE, *Compendium of Ancient Geography*, (İng. çev. J. Horsely), London, 1791.

OMAN, C.W.C., *The Byzantine Empire*, New York, 1908.

PARRY, Oswald H., *Six Months in a Syrian Monastery*, London, 1895.

PROCOPIUS, *History of the Wars*, (İng. çev. H. B. Dewing), c. I, New York, 1914.

RAWLINSON, George, *Seven Great Monarchies of the Ancient Eastern World*, vol. I-III, New York, 1875.

SEBEOS, *Sebeos Tarihi*, (İng. Çev. R. Bedrosian), New York, 1985.

SOUTHGATE, Heratio, *Narrative of a Visit to the Syrian (Jacobite) Church of Mesopotamia, State of Christianity in Turkey*, New York, 1844.

SYKES, P. M., *A History of Persia*, vol. I, London, 1915.

THOMAS OF MARGA, *The Book of Governors*, (İng. çev. Paul Keagen) c. II, London, 1893.

VAUX, W. S. W., “Daras”, *Dictionary of Greek And Roman Geography*, (ed. W. Smith), vol. I, Boston, 1854, s. 752-753.

WEISKOPF, Michael, “Dara”, *Encyclopedia Iranica*, c. VI, 1993, s. 671-672.

WIGRAM, W. A., *An Introduction to The History of The Assyrian Church, Or The Church Of The Sasanid Persian Empire, (100-640 A.D.)*, London, 1910.

ZACHARIAH OF MTYLENE, *The Syriac Chronicle Known as That of Zachariah Mtylene*, (İng. çev. F. J. Hamilton-E.W. Brooks), London, 1899

İSLAM VE BİZANS SINIRLARI ARASINDA HADES ŞEHİRİ

Between the Borders of the Byzantine and Islamic City of Hades

İlyas GÖKHAN*

Özet

İslam-Bizans sınırında olan Hades, 637'de Müslümanlar tarafından fethedilmiştir. Malatya- Maraş ve Antep- Elbistan arasındaki stratejik geçitler üzerinde bulunan Hades, 957 yılına kadar İslam egemenliğinde kalmıştır. Hades üzerinde İslam- Bizans mücadelesi yaşanmıştır. Bundan dolayı şehir birkaç kez yıkılmıştır. Abbasiler ve Hamdaniler zamanında yeniden inşa edilen Hades bir İslam şehri haline gelmiştir. Türk ve İslam ülkelerinden gönüllüler ve savaşçılar getirilip yerleştirilmiştir. Burada İslam âlimleri ve şairler de yaşamıştır. Şehrin kültür ve ilmi seviyesi yükselmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hades (Göynük), İslam- Bizans- Abbasi, Seyfüddevle

Abstact

Which is the border of the Islamic-Byzantine Hades, 637'de was conquered by the Muslims. Strategic passages between Malatya and Maras and Gaziantep-Elbistan on Hades, until 957 under the domination of Islam. Hades was experienced on the Islamic-Byzantine struggle. Therefore, the city was destroyed several times. The Abbasids and the reconstructed time Hamdaniler Hades has become an Islamic city. Volunteers and fighters brought the Turkish and Islamic countries are placed. Islamic scholars and poets lived here. Increased the city's cultural and scientific level.

Keywords: Hades (Goynuk), Islamic-Byzantine-Abbasid, Seyfuddevle

Hades, Maraş, Malatya, Adıyaman ve Gaziantep arasında bulunan bir Ortaçağ şehri olup yeri Pazarcık ile Çağlayancerit ilçelerinin arasındaki ovanın kuzeyindeki boğazın ağzında olup, şimdi onun harabelerinin üzerinde Bozlar kasabası bulunmaktadır. Hades üzerinde Müslümanlar tarafından fethedildiği 637 tarihinden Bizans eline geçtiği 957'ye kadar iki taraf arasında mücadeleler olmuştur. Çünkü burası önemli bir geçit olup ticaret ve ordu yollarının güzergâhında bir yerdi. Maraş- Malatya, Maraş- Besni-Sümeysat (Samsat)-Hısn-ı Mansur (Adıyaman), Haleb-Antep- Elbistan-Kayseri yolları Hades üzerinden geçirdi.

İslâm-Bizans çatışmalarına sahne olan Hades, Haleb-Dülük (Antep-Dülük harabeleri)- Elbistan- Kayseri arasındaki askerî ve ticaret yollarının

* Doç. Dr., Nevşehir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak. Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

üzerinde bulunan başta Akçaderbent olmak üzere birçok geçidin kontrol edilmesi açısından da önemli bir mevkideydi. Yine Maraş üzerinden Malatya'ya giden yol buradan geçmekteydi. Hades tarih boyunca Asara, Göynük, el-Hett, Hadesü'l-Hamra, Derbü's-Selam, Adata, Mehdiye, Muhammediye, Saray gibi isimlerle de anılmıştır. Hades'in toprağı kırmızı olduğu için Hadesü'l-Hamra yani Kızıl Hades denmiştir. Burası birkaç defa yakıldığı için Türkçe yanık anlamına gelen Göynük adını da almıştır.

Hız. Ömer'in Hilafeti sırasında Müslümanlar Suriye'nin kuzey taraflarını fethederek Anadolu sınırlarına dayanmışlar ve bu fetihlerin neticesinde 637'de Hades, fethedilir. Emeviler zamanında Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında birkaç kez el değiştiren Hades'e Abbasiler büyük önem vererek yeniden inşa ettiler. Hamdaniler zamanında Bizans tarafından işgal edilen Hades, Selçukluların Anadolu'yu fethi sırasında Türklerin eline geçti. Ancak şehir Moğol istilası sırasında Ermeniler tarafından işgal edildi. Hades'te yaşayan Ermenilerin Haleb- Kayseri kervan yolunu vurmaları üzerine, Sultan Baybars 1273'te buraya bir askeri birlik gönderdi. Bu askeri birlik Hades'i fethederek surları ve kalesini de yıktı. Bunun üzerine burada yaşayan ahalî şehri terk etti.¹

Faruk Sümer, Hades'in yerinin Göynük köyü olduğunu yazsa da bu doğru olmayıp, Bozlar kasabasındaki cami, sur ve su yolu kalıntılarından şehrin burada kurulduğu anlaşılmaktadır. Hades'in Memlukler tarafından yıkılmasından sonra burada yaşayan ahalinin Göynük adı verilen köyü kurduğu düşünülebilir. Burası Dulkadir Beyliği zamanında camisi ve hamamı olan küçük bir kasabaydı. Oranın bu durumu Osmanlı döneminde de devam etmiştir. Günümüzde de bir köy statüsündedir.² Hades şehrinin harabeleri üzerinde 600 yıl sonra, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Atmalı aşireti tarafından Bozlar kasabası kurulur. Böylece Hades'in harabeleri bu kasabanın altında kalır. Bu kasaba eski bir şehrin harabeleri üzerine kurulduğu için Saray adını da alır. Hades'in kalıntıları ile bu kasabanın evleri inşa edildi. Bu kalıntılar yakın zamanda Bozlar Belediyesi'nin bir hafriyatı sırasında ortaya çıkarıldı.

¹ Bedreddin Mahmud el-Aynî, *İkdü'l-Cuman fî Tarihi Ehli'z-Zaman (Asr Selatin el-Memalik)*, (Neşr. M. M. Emin), C.I, Heyetü'l-Mısıriyye, Kahire 1987, s.118-119.

² Refet Yinanç Mesut Elibüyük, *Maraş Tahrir Defteri*, C.I, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1988, s. 242-243; İbrahim Solak, *XVI. Asırda Maraş Kazası (1526-1563)*, Akçağ Yay., Ankara 2004, s.83-84.

Hades üzerinde CI. Huart, Faruk Sümer³, Said Öztürk⁴, Mehmet Özkarcı⁵ ve Hıdır Özcan⁶ adlı araştırmacılar çalışmalar yapmış olup bunlar şehrin Ortaçağ'daki durumu hakkında ayrıntıya girmemişlerdir. Hades'in Hz. Ömer zamanında kurulduğu iddia edilse de CI Huart, buranın Bizanslılar zamanında var olduğunu ve adının da Asara olduğunu yazar.⁷

İslam Coğrafyacılarına Göre Hades

Birçok İslam Coğrafyacısı Hades ile ilgili bilgiler vermektedirler. Bunların başında gelen el-Belâzurî, Hades'in Müslümanlar tarafından fethini ve onların Hıristiyanlarla bölge üzerindeki mücadelesini ayrıntılı bir şekilde ortaya koyarak sonraki müelliflere kaynaklık eder.⁸

İbn Havkal, Hades'in Suriye'nin kuzeyinde Bizans sınırında Sugûr'ul-Cezire denilen bölgede bulunduğunu yazar. Ona göre bu bölgede Hades'ten başka Malatya, Maraş ve Haruniye gibi şehirler vardır.⁹ Müellif Hades'in Maraş yakınlarında mamur bir şehir olduğunu, doğusunda Malatya'nın batısında ise Maraş'ın bulunduğunu ve buraların halkının İslâm hudutlarını korumak için Bizans'a karşı savaştığını belirtir. Hamdaniler döneminde Hades'in durumu hakkında da bilgi veren İbn Havkal kendi zamanında buranın Bizans'ın eline geçtiğini, daha sonra Seyfüddeve tarafından alınsa da kısa süre sonra tekrar düşmanın işgaline uğradığına şahit olduğunu, burada Müslümanların eziyet çektiklerini işittiğini belirtir.¹⁰ Buna benzer bilgileri İbn Rusteh de tekrarlar.¹¹ Bu kaynaklardan alıntılar yapan Y. Ziya Yörükhan, Hades hakkında geniş bilgiler verir¹²

³ Faruk Sümer, "el-Hades (Göynük) Şehri", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, İstanbul Eylül 1993.

⁴ Sait Öztürk, *Maraş Coğrafyası içinde Bilinmeyen Önemli Bir Yerleşim Merkezi Hades (Göynük)*, Edik Dergisi Sayı 43, Kahramanmaraş 1994.

⁵ Mehmet Özkarcı, *Kahramanmaraş Türk Kültür Varlıkları Envanteri II*, TTK Yay., Ankara 2008.

⁶ Özcan Hıdır, "Hades (Göynük) Muhaddisleri", *I. Kahramanmaraş Sempozyumu*, C.I, 6-8 Mayıs 2004 Kahramanmaraş, Maraşder ve Kahramanmaraş Belediyesi Yay., İstanbul 2005.

⁷ Huart CI, "Hades", *İA*, C.V/I, Eskişehir 1997, s.42.

⁸ el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, (Çev.: Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1987, s.270.

⁹ İbn Havkal, *Kitabu Sureti'l-Arz*, (Neşr.: R. Blachère, H:A:R. Gibb, P.Kahle, J.H. Kramers, H. Von Mzik, C.A. Nalliona, A.J.Wensick), Leiden 1939, s.164.

¹⁰ İbn Havkal, s.165.

¹¹ Ebû Ali Ahmed b. Ömer b. Rusteh, *Kitabu'l-Alakati'n-Nefise*, (Neşr.: F. Wüstenfeld), Lugdunı Batavorum, Apud E.J. Brill, 1892, s. 107

¹² Yusuf Ziya Yörükhan, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*, Selenge Yay., İstanbul, 2004, s. 77-78, 84.

Kudame b. Cafer, Hades'in Zibatra'dan¹³ (Doğanşehir) dört fersah mesafede ve burasının düşmanın göğsünden daha tehlikeli bir yer olduğunu belirtir. Yine onun belirttiğine göre Maraş'ın, Hades'ten beş fersah uzaklıkta ve bu iki şehrin tehlikeli sınırlarda olduğunu bunlardan sonra da Bizans hududunun başladığını ifade eder.¹⁴ İstahrî de Maraş, Hârûniye ve Hades gibi yerleri hudut şehirlerinden saymakta ve Malatya'dan Maraş'a kadar olan bölgenin Sugûr olduğunu ifade etmektedir.¹⁵ El-Mukaddesî, Hades'in Şam bölgesinde Haleb'e bağlı Kınnesrin şehrinin beldelerinden biri olduğunu belirtir.¹⁶ İbn Rusteh de Maraş, Hades ve Malatya'dan bahsederek buraların Sugûr şehirlerinden olduğunu yazar.¹⁷

Yakut el-Hamevî, Maraş, Malatya ve Sümeysat (Samsat) arasında bulunan Hades'e Hârûn Reşîd'in büyük önem verdiğini belirtir.¹⁸ Yakut, Hades'in yanından Nehr-i Hûrîs'in (Aksu) aktığını yazar. O, bu nehrin, Hades çevresindeki göllerden suyunu aldığını, daha sonra Maraş yakınından geçerek Ceyhan Nehri'ne karıştığını belirtir.¹⁹

XIII. yüzyıl müelliflerinden olup, Eyyubiler tarafından Alâeddin Keykubad'a elçi olarak gönderilen İbnü'l-Adim, 1236'da Haleb-Antep taraflarından gelerek Hades'e uğramış ve buradan Elbistan üzerinden Kayseri'ye geçmiştir. Dönüş yolunda da Hades'e uğrayan müellif burada bir gece konaklamıştır. İbnü'l-Adim, buranın Sugûr'da bulunan mamur bir şehir olduğunu ve karşısında el-Ubeydib dağının bulunduğunu yazar.²⁰

¹³ Bugünkü Malatya'nın Doğanşehir İlçesi'nin olduğu yerdeki eski kalenin adıdır. Hades'le birlikte Habîb b. Mesleme el-Fıhrî tarafından fethedilmiştir. Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasında birçok kez el değıştiren şehir, Emevi ve Abbâsiler zamanında birkaç kez yeniden inşa edilmiştir. Halife Mu'tasım zamanında Bizanslılar burayı tahrip edip içindeki Müslümanları katletmişlerdir. Halife şehrin yeniden imar edilmesini sağlamıştır. Bk.: İbnü'l-Adim, I, 247-248.

¹⁴ İbnü'l-Ferec Kudâme b. Cafer el-Bağdadî, *Kitabu'l-Harac*, ((Neşr.: M.J. De Goeje), Matbaatü'l-Biril, Leyden, 1889, s. 216.

¹⁵ Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisî el-Istahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, Matbaatu Biril, Beyrut, 1927, s. 63-68.

¹⁶ el-Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, (Neşr.: Muhammed Mahzum), İhyâü't-Tarâsi'l-Arabiyye, Beyrut, 1987, s. 36.

¹⁷ İbn. Rusteh, s. 107.

¹⁸ Yakutü'l-Hamevî, *Mucemü'l-Buldân*, C. V., Dar Sader, Beyrut, (BTY), s. 107.

¹⁹ Aksu nehri Arap kaynaklarında *Nehrü'l-Hûrîs* olarak geçmekte olup Hades yakınlarında bulunan Göynük, Azaplı ve Baş Göl gibi bir kaç küçük gölcükten suyunu almaktadır. Bk, Yakut, V, 320; Huart, "Hades", *İA*, C.V/I, MEB Yay., Eskişehir, 1997, s. 42.

²⁰ İbnü'l-Adim, *Buğyetü't-Taleb Fi Tarih-i Haleb*, C.I, X, (Neşr.: Seyyal Zekkar) Darü'l-Fikr, Dımaşk 1988, s.235

Emeviler devrinde İslâm-Bizans Sugûr'u Fırat'tan Ceyhan'a kadar uzanmaktaydı. Sugûr bölgesi bu dönemde ikiye ayrılmıştı. Buralar el-Cezire ve Kinnesrin valilikleri tarafından korunuyordu. El-Cezire Sugûr'u denilen bölgenin merkezi Malatya idi. Diğerinin merkezi ise Tarsus'tu. Avâsım da denilen Sugûr bölgelerinden Müslümanlar Anadolu içlerine biri yazın(sâfiya) diğeri kışın (şâtiye) olmak üzere iki sefer yaparlardı.²¹ Abbâsiler zamanında Bizanslılar ile İslâm hudutları üç kısma ayrılmıştı: Bunlar sahil, Sugûr ve Avâsım'dır. Sahil denilen bölge şehirleri kuzeyde Tarsus'tan başlayarak Adana, Misis, Anavarza (Ayn-ı Zerbe), Hârûniye ve Payas'ı içine almaktadır. Şam'ın kuzey hududundan sonra ise el-Ceziretü'l-Irak'a nispetle Sugûr-ı Cezire adı verilen hudut şehirleri bulunurdu. Bunların ilki Maraş olup, daha sonrada Hades, Samsat, Malatya gibi şehirle gelirdi. Bu şehirlerin geliri ise 70.000 dinar idi. Bu paranın mühim bir kısmı askerlere bir kısmı da gönüllü olarak orduya katılanlara verilirdi. Bu suretle bu müstahkem şehirler uzun müddet Arapların Rumlara karşı yaptıkları akınların üssü olmuştu.²² M. Halil Yinanç Hoca ise Maraş'ı Şam Sugûr'una yani sahil bölgesine dâhil eder ve Hades'le birlikte üçüncü derecede müstahkem mevkiiler arasında görür.²³

İbn Hurdazbih'in, Bizans ile Araplar arasında hudut kaleleri olarak saydığı yerler içinde Hades de bulunmaktadır. Müellif Hades'in yakınlarındaki Keysun, Samsat, Malatya, Zibatra, Hısn-ı Mansur (Adıyaman), Maraş, Dülük ve Raban şehirlerini de zikretmektedir.²⁴

Hades'in Fethi

Hades, Hz. Ömer zamanında İyaz b. Ganim'in gönderdiği Habib b. Mesleme el-Fihri tarafından 637'de fethedildi. Hades'in bir kalesi olup çevresinde de yerleşim alanı bulunmaktaydı.²⁵ Hades'in fethi sırasında çevresinde bulunan Maraş, Dülük ve Raban (Araban) gibi şehirler de

²¹ Kâzım Yaşar Koprman, *Abbâsiler Zamanında Bizans Sugûrunda Türklük Faaliyetleri, Makaleler*, (Yay. Hazr. S. Yalçın, A. Çetin), Berikan Yay., Ankara 2005, s.335.

²² Besim Atalay, *Maraş Tarihi ve Coğrafyası*, Matbaa-i Amire, İstanbul H.1339, s.27.

²³ M. Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, Anadolu'nun Fethi I*, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1944, s.26.

²⁴ İbn Hurdazbih, Ebû Kasım Abdullah, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (Neşr.M.J.De Goeje), Matbaatü'l-Beril, Leyden 1889, s. 70-72; Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (Terc.: F. Işıltan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1970, s. 40.

²⁵ Belâzurî, 272-273; Yakut, II, 227-278; Mustafa Demirci, "İslâm-Bizans Mücadelesinde Bir Serhat Şehri: Maraş", *I. Kahramanmaraş Sempozyumu*, C. I, (6-8 Mayıs 2004 Kahramanmaraş), Maraş'der ve Kahramanmaraş Belediyesi Yay., İstanbul, 2005, s. 320; Huart, s. 42.

fethedilmişti. Emeviler zamanına kadar buranın Müslümanlar elinde olduğu anlaşılmaktadır.

Emeviler Zamanı

Hilafeti ele geçiren Muaviye Hades'e büyük önem vererek burayı tahkim eder. Zaman zaman Bizans kuvvetlerinin saldırısına uğrayan şehir önlerinde birçok savaş cereyan etmiş, Hades'ten Elbistan tarafına doğru giden geçit ağzında Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında kanlı savaşlar olmuştur. Bu savaşlarda Müslümanlar büyük zayıat vermişlerdir. Bundan dolayı Emeviler Hades geçidine “*Selamet Geçidi*” adını vermişlerdir.²⁶ Muaviye zamanında 667'te Filistin halkından Mâlik b.Abd el-Has'amî Bizans üzerine yaz seferine çıkarak büyük ganimetler elde etmiş, Hades geçitlerine 15 mil mesafede bulunan er-Rahva denilen yerde karargâh kurarak burada ganimetleri paylaşmıştı. Buraya Rahvat'ül-Melik adı verildi. Yine Hades'e yakın Mercu Abdilvahid denilen yer Müslümanların atlarının merasıydı. Hades ve Zibatra'nın fethedilmesinden sonra bu mera tarla haline getirilip ziraata açılmıştır.²⁷ Emeviler Hıristiyanların Suriye'ye inmelerini engellemek için Hades'te askeri birlikler bulundurmışlardır. Emevilerin Hilafetinin sonlarında Abbasilerle devam eden mücadelelerden istifade eden Bizans kuvvetleri, Hades'i alarak şehri tahrip edip, ahalisini de Suriye'ye sürgün ettiler.

Abbasiler Zamanı

Abbasiler hilafeti ele geçirince Sugûr bölgesine Emevilerden daha fazla önem verdiler. İkinci Abbâsi halifesi Ebû Cafer Mansûr (753–775), Şam valisi olan amcası Sâlih b. Ali'yi Sugûr bölgesine göndermiştir. Sâlih b. Ali, kız kardeşleri Ümm-i İsa ve Lübâbe'yi de yanına alarak Hades üzerinden Orta Anadolu'ya girerek Bizanslılara karşı gazâyâ çıkmıştı. Bu dönemde Müslümanlar Maraş ve Hades gibi şehirlerin surlarını tamir ettirip içine asker ve ahali yerleştirmişlerdir.²⁸ Abbâsiler, Tarsus, Adana, Misis, Maraş, Elbistan, Samsat ve Malatya'ya kadar olan hattı tamamen ele geçirmişlerdi. Bizanslıların Orta Anadolu'dan Güneydoğu Anadolu ve Suriye'ye geçiş kapısı olan Elbistan ile Hades arasındaki Derbû'l-Hadid (Demirkapı) denilen

²⁶ Belâzurî, s.273.

²⁷ Belâzurî,275.

²⁸ İbn-i Kesir, *Büyük İslam Tarihi(el-Bidaye ve'n-Nihaye)*, C. X, (Çev.: M. Keskin), Çağrı Yay., İstanbul 1995, s.130, 272; Demirci, s.319.

Akçaderbent Müslümanların eline geçmişti²⁹. Bu geçit ağzında bulunan Hades şehri ise stratejik konumuyla ön plana çıkmaktaydı.

Halife Ebû Cafer Mansûr, Sugûr bölgesine İran, Horasan ve Türkistan'dan ahali getirtip yerleştirdi. Bu gelenlerin ekseriyeti İslâmiyet'i yeni kabul etmiş olan Türklerdi. Memlûk adı verilen bu Türkler, Bizans'a karşı Sugûr bölgesini korumakta ve gâzâ seferlerine çıkmaktaydılar. Halife Ebû Cafer Mansûr, Erzurum ve Malatya taraflarında Bizans'ın tahrip ettiği şehirlerde, 70 bin kişi çalıştırarak Arrafe denilen 5-15 askerinin yaşadığı evler inşa ettirdi. Bölgeye Arapların yanında Türkleri de gönderdi. Bu insanların Erzurum ve Malatya taraflarına yerleştirilmesi neticesinde bölgenin nüfusu 100 bin kişiye ulaşmıştı. Halife el-Cezire bölgesinden getirdiği 4.000 kişinin her birinin maaşına on dinar zam yaptığı gibi yüzer dinar da harçlık vermişti. Ayrıca onlara ev ve toprak dağıtılarak bölgeye yerleşmelerini teşvik etmişti. Bu uygulamalar neticesinde Hades ve yakınında bulunan Maraş, Haruniye, Malatya, Zibatra, Keysûn ve Samsat gibi şehirler iskân edilip Müslüman nüfusla dolduruldu.³⁰

Halife el-Mehdî (775-785) zamanında, 777-778'de Bizans İmparatoru IV. Leon, Mihail el-Patrik komutasında 80 bin kişilik bir orduyu Sugûr bölgesine gönderdi. Bizans ordusu Hades'i geçerek Akabetu Harretin denilen yere gelip bölgedeki Müslümanları yenilgiye uğrattı. Buradan Anzerân köyüne gelen Bizanslılar birçok Müslüman'ı öldürüp burayı ateşe verip Maraş'a ulaşmıştı. Maraş'ta vali olan halife Mehdi'nin büyük amcası İsâ b. Ali, Bizanslıları geri püskürtmeyi başardı. Bu sırada Dâbık'da (Mercidâbık) bulunan ve Bizans'a karşı gazâ ile meşgul olan başka bir Müslüman komutan Sümâme b. el-Velid el-Abbâsî, adamlarından Mülâle b.Hikmet'i Mihail'in üzerine göndermişti. Mülâle ile Bizans komutanının güçleri Hades geçitlerinde karşılaşmışlardı. İki taraf arasındaki şiddetli muharebede Müslümanlar ağır bir hezimete uğradıkları gibi Mülâle de şehit düşmüştü. Bu çatışmadan Müslüman askerlerden çok az bir kısmı kaçarak kurtulabilmişti.³¹

²⁹ Philip K. Hitti, *History of Syria*, Macmillan-Co. Ltd New York . St. Martin's Press, London, 1957, s. 442-443.

³⁰ Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*, C.I, (neşr. Mahmud Deyyub), Darü'l-Kütübül-İlmiye, Beyrut 1997, s.314; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, C.I, (Süryancadan çev. R.A.W.Budge, Türkçe çev. Ö.R.Doğrul), TTK Yay., Ankara 1999, s.208; İbn-i Kesir, X, s.477; Demirci, s.327.

³¹ Halifet b. Hayyât, *Tarihu Halifet b. Hayyât*, (Çev.: A. Bakır), Bizim Büro Basımevi, Ankara 2001,s.520.

777–780 yılları arasında el-Mehdî, İran, Horasan ve Türkistan'dan büyük bir ordu toplayarak oğlu Hârûn ile birlikte Anadolu'ya sefere çıktı. Haleb'e gelen halife buradan ilerleyerek oğlu Hârûn'u başkomutan olarak görevlendirip yanına Hasan b. Kahtaba ve Hasan b. Süleyman el-Bermekî'yi katarak Anadolu içlerine göndermişti. Abu'l-Farac, bu sefer sırasında halifenin Hades'i geçerek Arbisos'a (Efsus=Afşin) kadar ulaştığını ve çadırını Puraman (Hurman) nehri kenarına kurduğunu yazar.³² Bu bölgeyi çok beğenen el-Mehdî burada bir şehir inşa etmek istediye de bunu yapmaya zamanı olmadı.³³ Halife buradan geri dönerken, oğlu Hârûn da bu güçlü ordu ile Anadolu içlerine ilerlemiş ve birçok yeri fethederek büyük ganimetle geri dönmüştü. 785–786 yılında Ma'tuk b. Yahya adlı Müslüman komutan Derbû'r-Rahib yolundan geçerek Rumların üzerine sefere çıkmış ve Hades'e kadar ulaşmıştı.³⁴

Halife Mehdî'nin Hades'te İmar Faaliyetleri

Halife Mehdî, Hasan b. Kahtaba adlı komutanını Maraş tarafına saldıran Bizanslıların üzerine göndermişti. Hasan büyük bir ordu ile Maraş üzerinden Bizans topraklarına girerek onlara büyük zayıat verdirdi. Zaferine müteakip Elbistan üzerinden Hades geçidinden geri döndü. Bu geçit ağzında Hades şehrini gördü. Kendisine Bizans imparatorunun bu geçitten çıkarak İslam topraklarına saldırdığını ve geri çekildiğini söylediler. Hasan, Hades'in olduğu yere gelerek burayı incelemiş, şehrin yerinin değiştirilmesini düşünmüşse de sonra vazgeçmiştir. Hades, Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki savaşlardan tahrip olmuştu. Bu yüzden, Hasan b. Kahtaba, halifenin yanına dönünce ondan yıkık ve harap bir halde bulunan Hades ve Tarsus şehirlerinin yeniden inşa edilmesini istedi. Bu şehirler inşa edilip içine askerler yerleştirilirse Bizans'ın bölgeye saldırıları durdurulabilecekti. Bu tavsiyeler üzerine halife iki şehrin de yeniden inşa edilmesini emretti. Ancak inşaatın Hades'ten başlanmasını istedi. Bu işle de Kınnesrin ve el-Cezire valisi Ali b. Süleyman b. Ali'yi görevlendirdi. Hades'in yeniden inşasına 779'da başlanıp yedi yıl sürdükten sonra 786 yılında tamamlanmıştır. Yeniden inşa edilen şehre halifenin adına nispetle Mehdiye veya Muhammediye adı verildiyse de bu isimler yaygınlaşmayıp eski ad kullanılmaya devam etti. Halife Ali b. Süleyman'a Hades'i inşa etmek için 40.000 dinar para göndermişti. Bu sırada halife el-Mehdî de ölmüştü. Ali b. Süleyman, Hades'i inşa edince 4.000 asker için para ayırmış ve Malatya,

³² Abu'l-Farac, I, s.204.

³³ Yinanç, M. H., "Elbistan", *İA*, C.VI, MEB Yay, Eskişehir 1997, s. 224.

³⁴ Yakut, II, s.227; İbn Kesir, X, s.265.

Samsat, Keysun, Dülük ve Raban şehirlerinden 2.000 kişiyi buraya göç ettirmişti.³⁵

Yeni halife olan el-Hâdî, Ali b. Süleymân'ı azledip yerine el-Cezire ve Kınnesrin valisi olarak Muhammed b. İbrahim b. Muhamed b. Ali'yi tayin etti. Muhammed, Şam, el-Cezire ve Horasan ahalisinden bazılarını 40 dinar maaşla asker yapıp ev ve ikta vererek bu bölgeye gönderdi. Ayrıca buraya gönderilen askerlerin her birine 300 dirhem ihsanda bulundu. Halife, Şam ve Cezire halkının gelirlerinden kesip Muhammed b. İbrahim'e 40.000 dinar göndererek Hades için harcamasını emretti. Abbâsilerin bölgeye iskân ettikleri insan sayısı 25 bine ulaşmıştı. Hades'in yapımının tamamlanmasından bir yıl sonra şiddetli bir kış oldu. Şehrin surları ve evleri sağlam yapılmamıştı. Yağmur ve karın şiddetinden kerpiçten yapılan surlar ve evler delinmeye ve aşınmaya başlamıştı. Bu sırada Bizanslılar da Hades'e saldırınca şehri inşa eden usta ve işçiler de dâhil olmak üzere ahali ve askerler kaçtılar. Hristiyanlar Hades'i işgal edip, içindeki camiye yakıp şehri yıktılar. Müslümanların malları yağma edilip evleri yerle bir edildi.³⁶ Halife el-Hadi bunu öğrenince Hades'i Bizanslılardan kurtarmak için el-Müseyyib b. Züheyr, Rahv b. Hatim ve Hamza b. Malik adlı komutanlar eşliğinde bir ordu gönderdi. Ancak bu ordu sefere çıktığı sırada halife vefat etti.³⁷

Hârûn Reşîd (786–809) halife olduktan sonra bölgede yaşayan Hristiyan halkın, Bizans'ın lehine casusluk yaptığını öğrenince, Keysun³⁸ ile Hades arasındaki bölgede bulunan 15 kiliseyi yıktırdı. Hades yeniden Müslümanlar tarafından fethedildi. Halife, Muhammed b. İbrahim'i Hades'i yeniden inşa etmesi için görevlendirdi. Muhammed, Keysun şehrinin harabelerinden 2000 kağı ile mermer getirerek Hades'i yeniden inşa etti. Hârûn Reşîd, daha sonra Muhammed b. İbrahim'i azletti. Halife Hades'e birçok asker ve insan gönderdi. Bu arada halife, Hristiyanların kiliselerini yağmalatarak onların Müslümanlar gibi giyinmelerini de emretmişti. Bunun nedeni ise bölgede yaşayan Hristiyan ahalinin Bizans'a yardım etmesiydi.³⁹ Hârûn Reşîd zamanında Hades, Maraş ve Dârende şehirleri Bizanslılar ile Müslümanlar arasında çatışma alanı olmuştur.⁴⁰ Halife, Bizans hududundaki şehirleri korunaklı bir bölge haline getirmek için Avâsım adı altında teşkilatlandırmıştır.⁴¹

³⁵ el-Belâzurî, s.273; İbnü'l-Adim, C. I, s.236.

³⁶ el-Belâzurî, s.274; Yakut, II, s.228; Demirci, s.326; Hades, s.42.

³⁷ el-Belâzurî, s.274; İbnü'l-Adim, I, s.236.

³⁸ Keysun: Ortaçağda önemli bir şehir olup günümüzde Besni'nin Çakırhöyük kasabası.

³⁹ el-Belâzurî, s.274–275; Abu'l-Farac, I, s.205; Demirci, s.326–327.

⁴⁰ Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s.39.

⁴¹ Hakkı Dursun Yıldız, *Avâsım, DİA*, C.IV, İstanbul, 1991, s. 111–112.

Hârûn Reşîd halifeliği döneminde her yıl Anadolu içlerine iki sefer yapılmasını emretmişti. Kendisi de iki senede bir bu seferlere iştirak ederdi. Halife 806–807 senesinde Herseme’yi büyük bir ordu ile Anadolu’ya gönderdi. Kendisi de Hades’e geldi. Ermeniye valisi Said b. Müslim b. Kuteybe el-Bâhîlî’yi Maraş valiliğine atadı. Tarsus, Hades ve Malatya valileri azledilerek yerlerine daha güçlü ve halifeye bağlı olanlar getirildi. Halife Sugûr’u ayrı bir vilayet yaparak el-Cezire ve Kınnesrin’den ayırdı. Sugûr valiliğini Sâbit b. Nasr el-Huzâî’ye verdi. Bundan sonra Hades ve Maraş valileri Sugûr valilerine tabi olmaya başladı.⁴²

Halife Mu’tasım (833-842) 838’de Türk askerleriyle birlikte Hades üzerinden Anadolu’ya sefere çıkarak başarı ile geri döndü. 841’de ise komutanlarından Ebû Said Muhammed b. Yusuf’u Maraş ve Malatya üzerine saldıran Bizans kuvvetlerine karşı göndermişti. Ancak onu Bizans güçleri geri püskürttükleri gibi Hades’i de işgal ederek pek çok Müslüman’ı esir alıp götürdüler.⁴³ Bizans güçlerinin geri çekilmesinden sonra Müslümanlar Hades’e geri döndüler.

Bizans imparatoru I.Basileios zamanında (867-886) Hıristiyanlar Sugûr bölgesine doğru yayılmaya devam ettiler. İmparator 872’de Fırat bölgesine ilerleyerek Zibatra (Doğan şehir) ve Samsat’ı aldı. Ancak imparator kuşattığı Malatya kalesi önünde Müslümanlara ağır bir şekilde yenildi.⁴⁴

877’de, bir Bizans ordusu I.Basileios komutasında Kayseri’den hareket ederek Zibatra ve Samsat üzerinden geçerek Keysun ve Raban yoluyla Maraş üzerine bir taarruz planlamıştı. Bizanslılar Kayseri- Sarız yoluyla Göksun üzerinden Maraş’a ve Hades’e yürüyüp buraları tahrip ettiler. Bizans ordusu 881 ve 882’de bir kez daha Maraş ve Hades üzerine saldırı planlamıştı. Bu sırada bölgeye doğudan Ermeniler de gelmiş ve Bizanslılar onları İslâm hudutlarına yerleştirmişlerdi. Bu durum Sugûr’da durumun Bizans lehine dönmesine neden olmuştu.⁴⁵ Bu sırada Bizans 100 bin kişilik bir güçle Sugûr bölgesini tehdit etmekteydi. Müslümanların üzerine yürüyen bu Bizans ordusuna din adamlarının da katıldıkları anlaşılmaktadır. Sugûr şehirlerine yürüyen Bizans ordusunun sayısının zaman zaman 200 bine kadar ulaştığı da iddia edilmektedir.⁴⁶ Bizanslıların Malatya tarafına saldırılarına

⁴² el-Belâzurî, s.188; İbn-i Kesir, X, s.349.

⁴³ Abu’l-Farac, I, s.229; Honigmann, *Maraş*, s.313; Faruk Sümer, s.6.

⁴⁴ Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev.: F. Işıltan), TTK Yay., Ankara 1999, s.221; Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s.52–56.

⁴⁵ Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s.60-62; Honigmann, *Maraş*, s.314.

⁴⁶ Demirci, s.330.

karşı koymak üzere Maraş'ta bulunan Müslüman güçleri 881-882'de oraya gönderilmiştir.⁴⁷

Bizanslıların saldırılarını durdurmak amacıyla Sugûr bölgesine hâkim olan Tolunoğulları bölgeye kuvvet gönderse de Bizanslılar durdurulamamıştı.⁴⁸ 915-916'da Maraş ve Hades Bizanslıların eline geçmişti. Bizanslılar bölgede yaşayan Müslümanları buralardan sürmüşlerdi. Bu arada Hades ve Maraş taraflarında Ermeniler ve Pavlikan⁴⁹ mezhebine mensup olan Hıristiyanlar da faaliyet içindeydiler. Müslümanlar, Bizans ve Ermenilerin Sugûr bölgesindeki saldırılarına 916-17-18'de karşılık vererek Hades'in de içinde bulunduğu Tarsus ve Malatya arasındaki bölgeden onları çıkardılar. Kısa süre sonra Hades yeniden Bizanslıların eline geçti. Seyfûddeve'nin bölgeyi Bizans'tan almasına kadar birçok şehir gibi Hades de yıkık ve harap halde kaldı. Bizanslılar Hades, Dârende, Hurman, Huni ve Elbistan gibi yerleri ellerinde tutmaktaydılar.⁵⁰ 934'te Malatya ve 948'te de Maraş Bizans'ın işgaline uğramıştı.⁵¹

Hamdaniler Döneminde Hades

Musul'dan Haleb'e kadar uzanan bölgeyi ele geçirerek bir devlet kuran Hamdâniler'in Haleb kolunun başında bulunan Seyfûddeve Ali b. Hamdan, Bizanslılar ile Sugûr bölgesinin hâkimiyeti üzerinde çetin mücadelelere girişti. Seyfûddeve, 944'te Hades'i Bizans'tan aldı. 947'de ise Bizanslılar Hades'i geri alarak yakıp yıktılar.⁵² Bizanslılar, Kayseri ve Elbistan üzerinden İslâm ülkesine yani Suriye'ye yaptıkları seferlerde Hades yanında bulunan iki geçidi kullanmaktaydılar. Bu geçitlerden biri Saruz- Göksun-Zeytun- Bertiz üzerinden Hades'e ulaşmaktaydı. Diğeri ise Saruz- Efsus-Elbistan üzerinden Hades'e ulaşmaktaydı. Hamdanî emiri Seyfûddeve ile Bizanslılar arasındaki çatışmalar daha çok bu geçitlerde cereyan etmiştir.⁵³

⁴⁷ İbn-i Kesir, XI, s.88.

⁴⁸ Ebûlfez Elçibey, *Tolunoğulları Devleti*, (Hazr.: F. Gezenferoğlu, Çev.: S. Aklın), Ötüken Yay, İstanbul, 1997, s. 124.

⁴⁹ İranlıların dinine inanan ve Bizanslıların sapık bir inanca sahip insanlar olarak bahsettikleri bir Ermeni cemaatidir.

⁵⁰ Abu'l-Farac, I, s.248; Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s.64-65, 73.

⁵¹ Abu'l-Farac, I, s.258; Honigmann, *Maraş*, s. 414.

⁵² Canard, s.85.

⁵³ Ebû'l-Ferec Yahyâ b. Saîd b. Yahyâ el-Antakî, *Tarihü'l-Antakî*, (Tahk.: Ömer Abdüsselam Tedmurî) Jarrous Pres, Trablus, 1990, s. 77; Abu'l-Farac, I, 258; Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, 83; Fikret Işıltan, "Seyf-üd-devle", *İA*, C. X, MEB Yay., Eskişehir, 1997, s. 538.

Bizans'ın Hades ve Maraş'ı işgali üzerine Seyfûddeve, 950 yılında 30 bin askerle Hades geçitlerini aşarak Efsus (Afşin) üzerinden Zamantı, Harşana ve Şariha'ya kadar ilerledi. O, bu şehirleri alamamasına rağmen pek çok yeri tahrip edip bol ganimetle geri dönerken, 20 Kasım 950'de Bizans valisi Domestikos'un Hades yakınlarında Derbü'l-Kengerün'de kurduğu tuzağa düştü. Burası Zeytun'un yakınında Ceyhan nehrinin batısında Kankrut denilen yerd. Burada yenilerek geri çekilen Seyfûddeve, Engizek dağı yakınlarında bulunan Derbü'l-Cevzat ve el-Enfar geçitlerinden geçerken bir kez daha tuzağa düşmüş ve ağır kayıplar vermişti. Buradan da kurtularak sarp bir tepeye çekilen Seyfûddeve düşmanla bir kez daha karşılaştı. İki taraf arasında sabahtan akşama kadar devam eden savaşta, Seyfûddeve'nin askerleri gecenin karanlığından faydalanarak onu terk ettiler. Yanında bulunan çok az kuvvetle savaş meydanından ayrılarak Hades Gölü (İnekli, Çınarlı Göl) yakınında bir tepeye ulaştı. Burada düşmanla bir kez daha savaşsa da yenilmekten kurtulamadı. Hades'i terk ederek Haleb'e doğru çekilen Seyfûddeve'nin bu çatışmalarda 5 bin askeri şehit düşmüş ve üç bini de esir olmuştu. Seyfûddeve'nin Bizanslılarla 26 Ekim 950'de başlayan ve 15 Kasım- 13 Aralık 950 tarihleri arasında şiddetli şekilde devam eden savaşlardaki ağır yenilgilerinden dolayı Araplar bu olaya gazâü'l-musibe (belalı sefer- felaketli sefer) demişlerdir.⁵⁴

Seyfûddeve'yi takip eden Bizans kuvvetleri bölgedeki birçok kaleyi ele geçirip 952'de Fırat nehrine ulaşmışlardı. Bu yenilgilerden sonra 952-53'te yeniden Sugûr'a giren Seyfûddeve, bu defa Bizanslıları ağır bir yenilgiye uğratarak Hades'i ele geçirdi. Seyfûddeve 18 Ekim 954'te bizzat Hades önlerine gelerek daha önce Bizanslılar tarafından yıkılarak harap hale getirilmiş şehri yeniden inşa etmeye başladı. Buranın yeniden mamur hale getirilmesiyle bizzat ilgilendi.⁵⁵ Hades'i imar ettiği ve mamur hale getirdiği için Seyfûddeve'nin özel şâiri el-Mütenebbî Hades ve onun banisini öven bir kaside kaleme almıştır.⁵⁶

Seyfûddeve, Hades'i yeniden alıp inşa etmeye çalıştığı sırada bunu bir fırsat olarak değerlendiren Bizans valisi Domestikos büyük bir orduyla şehrin önlerine geldi. Müslümanlar şehrin inşasını tamamlamışlardı. Bizans

⁵⁴ İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi (el-Kâmil fi't-Tarih)*, (Çev.: Ahmet Ağırakça), Bahar Yay., İstanbul, 1991, s. 416; Abu'l-Farac, I, s.258; İbn Kesir, XI, s.383; M. H. Yinanç, *Türkiye Tarihi, Anadolu'nun Fethi I*, s.23; Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, 83; Faruk Sümer, s.6-7; Işıltan, s.538.

⁵⁵ Yakut, II, s.228; İbnü'l-Verdi, *Tarihu İbni'l-Verdi*, C. I, Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut, 1996, s.276; Marius Canard, *Sayf al Daula*, Paris Paul Geuthner, Paris1934,s.44.

Sümer, s.7.

⁵⁶ el-Antakî, 84-85; Yakut, II, s.228.

İmparatoru, Domestikos'a Hades'i işgal etmesini emretmişti. Bizans ordusu Bulgar, Rus ve diğer milletlerin de katılımıyla 50.000'ne ulaşmıştı. Bu sırada Haleb'de olan Seyfüddevle'ye 25 Ağustos 955'te Bizanslıların Hades'i kuşattıkları haberi gelmişti. Haberi alan Seyfüddevle bir gün sonra hızla Hades'e doğru yola çıktı. Önce Raban'a geldi. Bu arada Bizanslılar Hades'ten dışarı çıkan Müslüman süvari birliklerini el-İbrani denilen tepede kuşatmışlardı. Ayrıca Bizans ordusu yolları tutarak Seyfüddevle'ye tuzak hazırlamıştı. O da tedbirli davranıp hemen saldırıya geçmeyerek bulunduğu mevziyi değiştirdi. Bu arada Hades halkı Bizans'a teslim olduklarından Seyfüddevle'ye kapılarını kapatmışlardı. Seyfüddevle'nin saldırısı ile Bizans ordusu 30 Ekim 955'te Hades yakınlarında Uheydip (Kamburcuk) tepesinde mağlup edildi. Hades'te yaşayan eski bir kabilede Seyfüddevle'ye yardım etmişti. Zaferin arkasından Hades halkı şehrin kapılarını Seyfüddevle'ye açmıştır. Seyfüddevle şehirden kaçan ahaliyi de geri getirip yerleştirmiştir. Domestikos Caesar Bardas Phokas'ın oğlu Konstantinos Phokas esir alındı. Domestikos'un diğer oğlu Nikkephoros da orduda bulunmaktaydı. Bu çatışmada başta Phokas'ın damadı Samantu ve Lakanto (bu iki yer Zamantı-Pınarbaşı bölgesi) Patriği Theodoros, torunu ve yakınları olmak üzere birçok kişi de esir alınmıştı. İbnü'l-Esir, Seyfüddevle'nin bu çatışmalar sırasında Domestikos'un oğlu Konstantinos'u öldürdüğünü yazmaktadır. Oysa Konstantinos Phokas savaşta esir edilip Haleb'de eceliyle vefat etmişti. Seyfüddevle, onun cesedini kefenletip, Haleb'deki Hristiyanların da katılımıyla defnettirmiştir. Zafere müteakip Hades'in inşasına devam eden Seyfüddevle, Kasım 954'te bu işi tamamlamıştır.⁵⁷

Hades'in inşasını tamamlayan ve içine askerler yerleştiren Seyfüddevle 956 sonbaharında Hades geçitlerini ikinci kez aşarak Elbistan-Afşin üzerinden Sarız'ı (Saros) geçip Kayseri bölgesine doğru ilerlemiştir. Kızılırmak kıyılarına ulaşan Seyfüddevle, Harşana kalesini kuşatmış fakat alamamıştı. O, bu kalenin etrafındaki yerleşim yerini yıkararak, buraya yakın Şariha kalesine kadar ulaşmıştı. Daha önceki seferlerde yaptığı gibi etrafındaki yerleşim yerlerini yıkararak geri dönmüştü. Seyfüddevle bu seferine Hades üzerinden gitmiş dönüşte ise Toros geçitlerini kullanarak Tarsus ve Adana üzerinden Haleb'e ulaşmıştır. Bizanslılar intikam almak için onun elinde bulunan Meyyâfârikin'i yağmalamışlardır.⁵⁸

⁵⁷ el-Antakî, s.83-84; İbnü'l-Esir, VIII, s.439; Yakut, II, s.228; Ebû'l-Fidâ, I, s.437; İbnü'l-Verdî, I, s.275; Canard, s.106; Sümer, s.7; Ostrogorsky, s.263; Işıltan, s.538; Nahuî Ünal Karaarslan, *Hamdâniler, DİA, C. XV*, İstanbul, 1997, s.447.

⁵⁸ İbnü'l-Esir, VIII, s.447-448; Ebû'l-Fidâ, I, s.438-439; İbnü'l-Verdî, I, s.278; Canard, s.126.

Bizanslılar Seyfûddeve ile mücadeleyi bırakmayarak Hades ve Maraş üzerine saldırıya devam ettiler. Bardas Phokas'ın oğlu Nikephoros Phokas, 957 Haziran ayında Hades'i kuşattı. Şehir halkı sulhen teslim oldu. Nikephoros Phokas şehrin surlarını yıktırarak halkını Haleb'e sürgün etti. 958'de İoannes Çimiskes komutasındaki Bizans ordusu şiddetli bir saldırıyla Samsat'ı işgal etti.⁵⁹

Bizans'ın saldırılarına cevap vermek amacıyla Seyfûddeve, 960'ta 30.000 kişilik ordusuyla Hades üzerinden Anadolu'ya üçüncü bir sefere çıktı. Efsus ve Zamantı üzerinden Harşana'ya kadar ilerledi. Dönüş yolunda Bizans'ın bölgedeki komutanı Domestikos'un komutanlarından Maleinos'un ile diğer themaların başında bulunan komutanların tuzağına düştü. Bazı kaynaklar Seyfûddeve'nin Harşana'dan dönüş yolunun Tarsus ve Misis üzerinden olduğunu yazsalar da, Honigmann bunun doğru olmadığını belirterek, onun yine Maraş ve Hades üzerinden Haleb'e çekildiğini yazmaktadır. Seyfûddeve, Zamantı, Sarus, Efsus yolunu takip ederek Ceyhan'ı Zeytun yakınlarında el-Kussuk'tan geçerek, Hades'e 12 mil (27 km) uzaklıkta olan Alişar Dağı kenarından Mahazatü'l-Alevî'yi (Aleviler Geçidi) geçerek ilerlemiştir. Bu bölgede de Hades'e 15 mil uzaklıkta Rahvatü'l-Melik bulunmaktaydı. Seyfûddeve'nin geçtiği bu geçitler Hades'in kuzey batısındadır. Seyfûddeve, bu geçitlerde daha önce olduğu gibi Bizanslıların pususuna düşerek ağır kayıplar vermiş ve yanında kalan 300 kişiyle geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bundan sonra Hamdanî ve Bizans kuvvetleri arasındaki çatışmalar Çukurova ve Güneydoğu Anadolu'da devam etse de Seyfûddeve'nin kesin yenilgisiyle sonuçlanmıştır.⁶⁰

Abbâsi halifeleri Sugûr bölgesinin idaresini Hamdanîlere bırakmışlardı. Böylece Sugûr bölgesinde İslâm hudutlarını Bizanslılara karşı korumaya çalışan Seyfûddeve Maraş ve Hades bölgesine özel bir önem vermiştir. Hades geçitleri tutulduğu ve Maraş elde bulunduğu müddetçe Bizanslılar Suriye'nin kuzeyini yani İslâm topraklarını tehdit edemezlerdi. Bizans'ın elinde bulunan Maraş ve Hades şehirlerini ele geçiren Seyfûddeve b. Hamdan 954'te her iki şehri de imar etmeye karar verdi. Buna mani olmaya çalışan Bizans orduları geri püskürtüldü. Bizanslılar ile Hamdanîler arasında çatışmalar daha çok Maraş ve Hades üzerinde geçmiştir. 960'lı yıllara doğru güçlenen Bizans İmparatorluğu bütün Suriye'yi, Filistin'i bilhassa da Kudüs'ü alma hayallerine kapılmıştı. Buralar ele geçirilirse ilerideki hedef de Mısır'dı. Bu yüzden de Mısır'a hâkim olan İhşidiler, Bizanslılara karşı

⁵⁹ Canard, s.126; Ostrogorsky, s.263.

⁶⁰ Abu'l-Farac, I, s.260; Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s.84-85.

Hamdanîlere destek vermişlerdir. Bir İhşîdi ordusunun Hamdanîlere destek amacıyla Antakya'ya doğru ilerlediğini haber alan Bizanslılar, Seyfûddeve üzerine yaptıkları seferden vazgeçmişlerdir.

Bir ara Bizans'ın eline geçen Maraş'ı kurtarmayı başaran Seyfûddeve daha sonraki çatışmalarda başarısız oldu, Hades ve Maraş Bizanslıların eline geçti ve tahrip edildi. Seyfûddeve, Ocak- Şubat 967'de vefat etti. Cenazesi Meyyâfârikin'e (Silvan) götürülerek defnedildi.⁶¹

Seyfûddeve ile birçok savaşa giren Bizans'ın Kayseri valisi Nikephoros elde ettiği başarılarından dolayı imparatorluk tahtını ele geçirmişti. O başarılarından dolayı kendini öven, Müslümanları küçümseyen ve aşağılayan bir kaside yazdırarak Abbâsi halifesi Muti Lillah'a göndermişti. Bu kasidede İmparator, Müslümanlardan aldığı yerler arasında Hades'i de saymakta ve bütün İslâm beldelerini ele geçireceğini belirtmektedir.⁶² Bizans imparatorunun Abbâsi halifesine yazdığı bu kasideye Endülüslü bir fıkıhçı olan Ebû Muhammed b. Hazm yazdığı bir şiirle cevap vermiştir. Bu şiirde Müslümanların ilk devirlerden beri Bizanslılara karşı başarıları ve Endülüs'ün fethi anlatılmaktadır.⁶³

Hades'te Kültür Faaliyetleri

Müslümanlar dört halife zamanından itibaren ellerine geçirdikleri Hades'e büyük ehemmiyet vermişlerdir. Hades ve çevresinde birçok cami ve mescit yapılmıştır. Bunun yanında askeri garnizonların oluşturulduğu ve hisarların yapıldığı da görülmektedir. Ayrıca şehre Aksu çayının gözünden yaklaşık 15 km uzaklıktan yer altına gömülen kapalı bir arka su getirilmiştir. Bu suyunu Bizanslılar mı yoksa Müslümanların mı inşa ettiği

⁶¹ İbnü'l-Esir, VIII, s.499.

⁶² Bu kaside ile ilgili bk.İbn Kesir, XI, s.418-422.

*Atlarımızı, gemlerini sakız gibi çiğner halde bıraktık
Onlar, Cezire'deki bütün sınırlara
Ve Kınnesrin'deki ordulara, Avâsım'a ve Malatya'ya
Samsat'a, Gerger'e hücum etmeye alışkındırlar.
Denizlerde de sınırdaki yerleri fazlasıyla fethetmişlerdir.
Kızıl topraklı Hades'te askerlerim dolaştı
Caferi'den sonra Keysum'u bütün sınırlarıyla ele geçirdik...*

⁶³ Bu şiirle ilgili bk.İbn-i Kesir, XI, s.422-430.

*Bütün Şam mntakasında amansız bir darbe ve en büyük bir güçle elinizden çekip
almadık mı?*

*Mısır'ı, Kayrevan diyarını, Endülüs'ü kafalarınıza vura vura zorla almadık mı?
Hükümdarınız, Hârûn Reşîd'e; mağluplara özgü vergiyi ve borçlular gibi cizye
vermedi mi?*

bilinmemektedir. Suyolunun kalıntıları hala durmaktadır. Şehirde Müslüman askerler yanında gâzâ amacıyla gelen gönüllülerde bulunmaktaydı. Bu gönüllüler Arap, İranlı ve Türklerden oluşmaktaydı. Bunun yanında bazı âlimler ve şairler de buraya gelip yerleşmişlerdir. Hades'e gelip yerleşen âlimler arasında ünlü muhaddisler bulunmaktaydı.

Hamdâniler zamanında Seyfüddevle'nin özel şairi, Arapların en büyük kaside ve hiciv ustalarından biri olan el-Mütenebbî⁶⁴ Hades'te bulunmuştur. Seyfüddevle, Bizanslılar tarafından tahrip edilen Hades şehrinin imar edilmesi için 954'te buraya gelerek inşaat işlerini yakından takip etmişti. Şâir el-Mütenebbî, Hades'i yeniden inşa ettiği için ona bir kaside yazmıştır.⁶⁵ Seyfüddevle'nin Hades'i imar etmesinden sonra Bizans'ın Anadolu valisi yeniden buraya saldırarak harap etmiştir. Bunun üzerine Seyfüddevle, Bizans valisini yenerek Hades'i fethetmiştir. Onun bu zaferinden dolayı el-Mütenebbî ona bir kaside daha yazmıştır.⁶⁶ El-Mütenebbî gezip gördüğü ve

⁶⁴ *el-Mütenebbî*: Arap dili ve edebiyatının en belirgin şahsiyetlerinden biri olan şair Küfe'de 915-916'da doğmuştur. İyi bir eğitim ve öğretimden gören şair paraya düşkünlüğü ile bilinmektedir. el-Mütenebbî (yalancı peygamber) adıyla anılan şair Semave çölünde peygamberlik iddiasında bulunduğu veya kendisinin şair vahyedilenlerden ilki olduğunu iddia ettiğinden dolayı bu isimle anılmaya başlandığı rivayet edilmektedir. Şair 941-942'de Seyfüddevle'nin hizmetine girerek Hades'e gelmiştir. 957-958'de ise Seyfüddevle'nin yanından ayrılarak Mısır'a gitmiş ve İhşid'in kölesi Ebû'l-Misk Kâfur'un hizmetine girmiştir. 961- 962'de Mısır'ı terk ederek Büveyhiler hizmetine girmiş ve 965'te memleketi Kufe'ye dönerken bir gurup bedevinin saldırısına uğrayarak öldürülmüştür. El-Mütenebbî yanına gittiği emir ve hükümdarları öven kasideler yazarak ihsanlara nail olmuştur. Bir vesileyle anlaşmazlığa düştüğü emir ve hükümdarları hiciv ederek onların yanından ayrılarak başka birinin yanına gitmiştir. Bk. Ebû'l-Fidâ, I, s.443-444; İbni'l-Verdî, I, s.281; İbn-i Kesir, XI, s.436- 441; Abdurrahman Özdemir, el-Mütenebbî'nin Şiirinde Maraş, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 14, Sakarya, 2006, s.160-166.

⁶⁵ Bu şiirle ilgili bk. Yakut, II, s.228; İbnü'l-Adim, I, s.236.

*Toprağı kırmızı olan Hades'in rengini,
Onu bir bulut gibi sulayan iki nehri biliyor musun?
Düşmeden önce, Cafer-i Tayyar kılıcı etti idare
Düşmesinden sonra, soylu kabile etti idare
Bina edip yükselttiler kına kalesini kırmızılar tuttu
Onu bina etti ve yüceltti, başarı başarıyı çağırır,
Hâlbuki onun etrafında ölüm dalgaları etrafını örüyor
Orada yaşam, sanki oldu deliler misali
Orada çok tehlikeli oldu, cesetleri
Rus ve Rumdan onun yıkımı nasıl diler.
Septin onları Ubeydip tepesinin üzerine...
⁶⁶ Bu kaside için bk:İbnü'l-Adim, I, s.235.
Üstünlükle yücelenir ancak üstünlükler sahibi
Böylece böylece olmada, olmaz üstünlükler sahibi
Düşmanlarımızın durumu çok yücedir*

bir müddet yaşadığı Hades için de bir şiir kaleme almıştır.⁶⁷ El-Mütenebbî'nin Maraş'ı yeniden kurduğu için Seyfûddeve'yi övdüğü 44 beyitten oluşan bir de *Maraş kasidesi* bulunmaktadır.⁶⁸ Bizanslıların Hades'e saldırıp mağlup bir şekilde geri çekilmeleri üzerine Ebû'l-Hüseyn b. Küçük en-Nehavî adlı şair de bir şiir yazmıştır.⁶⁹

Hamdanîler zamanında Hades'te yaşayan ikinci önemli şâir ve aynı zamanda bir devlet adamı olan Seyfûddeve'nin amcasının oğlu Ebû'l-Firâs'tır. Hamdanîler zamanında Maraş'a gelen ve burada bir müddet kalan Ebû'l-Firâs'ı, Seyfûddeve Maraş ve Hades'in yeniden inşa etmekle görevlendirdi. O da bu işi başarı ile tamamladı. Ebû'l-Firâs'ın hem bir şâir hem de Menbic şehrinin valisi olarak görev yaptığı, savaşlara katıldığı hatta Bizanslılara esir düştüğü bilinmektedir. Bir divanı olan bu şahısın devrinin büyük şairlerinden biri olarak kabul edildiği görülmektedir. Onun da Seyfûddeve'yi öven şiirleri bulunmaktadır.⁷⁰

Hadesli Muhaddisler ve Âlimler

Bu bölgeye gelip yerleşmiş ya da buralarda yetişen pek çok şair, muhaddis vesaire bilginlere rastlanılmaktadır. Sugûr bölgesine pek çok İslam âlimi gelip yerleşmiştir. Bunlar bir yandan ilimle uğraşıp bölgenin kültür seviyesini yükseltirken diğer yandan da Bizanslılarla yapılan gâzâ savaşlarına katılmışlardır. Hades'e gelip yerleşen bu âlimler el-Hadesî

*Seyfûddeve'nin durumu daha yücedir.
Kınamam hiç kimseyi Rum toprağına bürünse
Her ne kadar olunmazı arzu etse de.....*

⁶⁷ Bu şiir için Bk:İbnü'l-Adim, I, 236.

*Rum'a açılan tüm kapılar ve tepeler
Ve aynı zamanda ona karışmış nehirler
Ona karşı kızgın Melikler ve zaman
Onu bina etti gecenin ortasında komutan
Var olan bütün gücüyle korudu onu,*

⁶⁸ Özdemir, s.160-166.

⁶⁹ Bu şâirin şiiri ile ilgili bk. Yakut, II, s.228.

*Bu adam (Domestikos: Bizans Valisi) Hades üzerine
İslâm'ı yıkmak için geldi
Temelleri delaletin yıkılmasına işaret eden,
Hades ile İslâm'ı yıkmaya kastetti.*

⁷⁰ İbn-i Kesir, XI, s.448.

*Ubeydib gününde yetti bana savaş
Onun gibi Henasırda ikilendi savaş
Ölümün paylaşımıyla bizler doğrultular
Süvari ordusundaki söz sahibi kılıçlar*

mahlasını kullanmışlardır. Bu dönemde Hades şehri muhaddisleri ile şöhret bulmuştur. Bunlardan tespit edilenler şunlardır:

1.Ömer b. Zürrare el-Hadesî. Muhaddis olan bu kişinin birçok hadis ravi etmesinden başka hakkında bilgi sahibi değiliz.⁷¹

2.Küfeli Ebu Muhammed İsa b. Yunus Ebi İshak es-Sebya'i (ö. 802–803): Hades kalesinde yaşamış ve orada muhafızlık yapmıştır. Birçok muhaddise kaynaklık etmiş, pek çok talebe yetiştirmiş olan bu şahıs Hicaz, Bağdad gibi yerleri dolaşmış birçok hadis derlemiş ve el-Hades'te vefat etmiştir. İsa b. Yunus'un bir yandan gazâ ile diğer yandan ilimle meşgul olması onun ilim ve mefkûre hayatını birlikte sürdürdüğünü göstermektedir. Onun ölümünden sonra oğulları Hades'te yaşamaya devam etmişlerdir.⁷²

3.Ebû Velid Ahmed b Cenâb el-Hadesî (ö. 854): Bağdad'ta doğmuş, Misis'te yaşamış ve el-Mîssîsî diye meşhur olmuştur. Bu muhaddis de Hades'e mensup âlimlerden biridir. Birçok muhaddise kaynaklık etmiştir. Güvenilir hadis bilginlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Hadesli bilgin İsa'nın da öğrencisidir.⁷³

4.Ömer b. Bîynhâ el-Hadesî: İsa b. Yunus'un talebelerinden olan bu şahıs Hades'e mensup âlimlerdendir. Bir müddet Bağdad'ta yaşamıştır. O da IX. yüzyılda yaşayan güvenilir muhaddislerden biri olarak kabul edilmektedir.⁷⁴

5.Süveyd b. Said el-Hadesî (ö. 855): Hades'e yakın bir köy ya da mahalle olan Hadese'de yaşayan bu bilgin de İsa b. Yunus'un talebeleri arasında sayılmaktadır. Birçok meşhur muhaddise kaynaklık etmiş. Önceleri sağlıklı bir kişi olan Süveyd daha sonra gözlerini kaybetmiş ve 100 yaşlarında vefat etmiştir.⁷⁵

6. Ali b. Hasan el-Hadesî⁷⁶

7.Ebû'l- Velid Ahmed b. Cenab el-Hadesî

⁷¹ Yakut, II, s.228.

⁷² İbnü'l-Adim, I, s.236; Özcan Hıdır, "Hades (Göynük) Muhaddisleri", *I. Kahramanmaraş Sempozyumu*, C..I, 6-8 Mayıs 2004 Kahramanmaraş), Maraşder ve Kahramanmaraş Belediyesi Yay., İstanbul, 2005, s.21.

⁷³ Yakuti, II, 229; Hıdır, s.22.

⁷⁴ Yakut, II, 228; Hıdır, s.23.

⁷⁵Hıdır, s. 23–24.

⁷⁶ Yakut, II, s.228.

Sonuç

İslam-Bizans sınırında bir uç şehri olan Hades'in, önemli geçitlere sahip olması iki tarafın da buraya hâkim olmak istemesine sebep olmuştur. Bundan dolayı savaş alanı haline gelen Hades ve çevresinde İslam-Hıristiyan mücadelesi 300 yıldan fazla sürmüştür. Şehrin 637'de İslam egemenliğine girmesinden 960'larda Bizanslıların eline geçmesine kadar geçen sürede iki taraf arasında birçok kez el değiştirmiş ve tahrip edilmiştir. Şehir, Abbasiler zamanında iki ve Hamdaniler zamanında da iki defa olmak üzere dört kez yeniden inşa edilmiştir. Hades sadece siyasi olayların ve savaşların cereyan ettiği bir yer olmayıp önemli kültür ve ilmî ortamların yaşandığı bir yer de olmuştur. Buraya pek çok şair ve muhaddisin yolu düşmüştür. Ayrıca İslam memleketlerinin birçok yerinden gelen asker ve gönüllüler şehirde farklı kültür ve geleneklerin yaşanmasına neden olmuştur. Hades şehrinin harabeleri üzerine kurulan Bozlar kasabasının altında durmaktadır. Ancak şehrin tarihi kalıntıları gözle görülür şekilde geçmişteki zenginliğini kanıtlamaktadır. Hiç olmasa bunların korunması gerekmektedir.

KAYNAKLAR

ABU'L-FARAC, Gregory, *Abu'l-Farac Tarihi*, C.I-II, (Süryancadan Çev.: R.A.W.Budge, Türkçe çev. Ö.R.Doğrul), TTK Yay., Ankara 1999.

ATALAY, Besim, *Maraş Tarihi ve Coğrafyası*, Matbai-i Âmire, İstanbul 1339.

AVCI, Casim, *İslâm Bizans İlişkileri*, Klasik Yay., İstanbul 2003.

EL-AYNÎ, Bedreddin Mahmud, *İkdü'l-Cuman fî Tarihi Ehli'z-Zaman (Asr Selatin el-Memalik)*, (Neşr. M. M. Emin), C.I, Heyetü'l-Mısriyye, Kahire 1987

EL-BELÂZURÎ, *Fütühu'l-Buldân*, (Çev.: Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1987.

CANARD, Marius, *Sayf al Daula*, Paris Paul Geuthner, Paris 1934.

DARKOT, Besim, "Maraş (Coğrafya)", *İA*, MEB Yay, Eskişehir 1997, s.310-312.

-----, "Tarsus", *İA*, MEB Yay., Eskişehir 1997, s.19-24.

DEMİRCİ, Mustafa, "İslam-Bizans Mücadelesinde Bir Serhat Şehri", *I. Kahramanmaraş Sempozyumu*, C. 1, K. Maraş Belediyesi Yay., İstanbul 2005.

EBÛ'L-FİDÂ, *el-Muhtasar fî Ahbari'l-Beşer*, C.I, (Neşr.: Mahmud Deyyub), Darü'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut 1997.

ELÇİBEY Ebûlfez, *Tolunoğulları Devleti*, (Yay. Haz.: Fazil Gezenferoğlu, Türkiye Türkçesine Çeviren ve Redaksiyon, Selçuk Aklın), Ötüken Yay., İstanbul 1997.

HUART, CI, "Hades", *İA*, C.VI, MEB Yay.,Eskişehir 1997, s.42.

HALİFET B. HAYYÂT, *Tarihu Halifet b. Hayyât*, (Çev.: A. Bakır), Bizim Büro Basımevi, Ankara 2001.

HIDIR, Özcan, "Hades (Göynük) Muhaddisleri", *I. Kahramanmaraş Sempozyumu 2004*, C. 1, Kahramanmaraş Belediyesi Yay., İstanbul 2005.

HİTTİ, Philip K., *History of Syria*, Macmillan-Co Ltd, New York . St. Martin's press, London 1957.

HONİGMANN, Ernest, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (Terc.: F. Işıltan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay, İstanbul 1970.

-----, "Maraş", *İA*, C.VII, MEB Yay., Eskişehir 1997, s.312-315.

EL-İSTAHİRÎ, Ebû İshak İbrahim b.Muhammed el-Farisî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, Matbaatu Biril, Beyrut 1927.

İBNÜ'L-ADİM, *Bugyetü't-Taleb Fi Tarih-i Haleb*, C.I, X, (Neşr.: Seyyal Zekkar) Darü'l-Fikr, Dımaşk 1988.

İBNÜ'L-ESİR, *İslam Tarihi*, (el-Kâmil fi't-Tarih), C. VIII, (Çev.: Ahmet Ağrakça), Bahar Yay., İstanbul 1991.

İBN HAVKAL, *Kitabu Sureti'l-Arz*, (Neşr.: R. Blachère, H:A:R. Gibb, P.Kahle, J.H. Kramers, H. Von Mzik, C.A. nalliona, A.J.Wensick), Leiden 1939.

İBN HURDADBİH, Ebû Kasım Abdullah, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (Neşr.M.J.De Goeje), Matbaatü'l-Beril, Leyden 1889.

İBN-İ KESİR, *Büyük İslam Tarihi(el-Bidaye ve'n-Nihaye)*, (Çev.: M. Keskin), Çağrı Yay., İstanbul 1995.

İBN RUSTEH, Ebû Ali Ahmed b Ömer, *Kitabu'l-Alakatü'n- Nefise*, (neşr. F. Wüntenfeld), Lugdunı Batavorum, Apud E.J.Brill 1892.

İBNÜ'L-VERDÎ, *Tarihu İbni'l-Verdî*, C. I ,Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut 1996.

KARAARSLAN, Nasuhî Ünal, *Hamdâniler*, *DİA*, C.XV, İstanbul 1997, s. 446-447.

KAZVİNÎ, Zekeriya, *Acâibü'l-Mahlûkât ve Garâibü'l-Mevcudât*, (Neşr.: Faruk Said), Darü'l-Afaki'l-Cedide, Beyrut 1988.

KOPRAMAN Kâzım Yaşar, *Abbâsiler Zamanında Bizans Sugûrunda Türklük Faaliyetleri*, *Makaleler*, (Yay.: Hazr. S. Yalçın, A. Çetin), Berikan Yay., Ankara 2005, s.331-346.

KUDÂME b. Cafer el-Bağdadî, İbnü'l-Ferec, *Kitabu'l-Harac*, ((Neşr.M.J.De Goeje), Matbaatü'l-Beril, Leyden 1889.

EL-MUKADDESÎ, *Ahsenü't-Tekâsım*, (Neşr.: Muhammed Mahzum), İhyaü't-Terasi'l-Arabiye, Beyrut1987.

OSTROGORSKY, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev.: F. Işıltan), TTK Yay., Ankara 1999.

ÖZDEMİR, Abdurrahman, “el-Mütenebbi'nin Şiirinde Maraş”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı, 14, Sakarya 2006, s.159–185.

ÖZKARCI Mehmet, *Türk Kültür Varlıkları Envanteri: Kahramanmaraş*, C. II, TTK Yay., Ankara 2007.

ÖZTÜRK, Sait, *Maraş Coğrafyası içinde Bilinmeyen Önemli Bir Yerleşim Merkezi Hades* (Göynük), Edik Dergisi Sayı 43, Kahramanmaraş 1994, s.95-101.

SOLAK, İbrahim, *XVI. Asırda Maraş Kazası (1526-1563)*, Akçağ Yay., Ankara 2004.

SÜMER, Faruk, *El-Hades (Göynük) Şehri, Türk Dünyası Tarih Dergisi*, İstanbul Eylül 1993, s. 4-8.

EL-YAKUBÎ, Ahmed b. Ebî Yakûb b. Cafer b. Vehb b.Vâzih el- Kâtib, *Kitâbu'l-Buldân*, (Neşr.: F. Wüstenfeld), Lugduni Batavorum, Apud E.J.Brill, 1892.

YAKUT-EL-HAMEVÎ, *Mucemü'l-Buldân*, C. V., Dar Sader, Beyrut trhz.

YILDIZ, Hakkı Dursun, *Avâsım, DİA*, C.IV, İstanbul 1991, s. 111-112.

YİNANÇ, M. H, *Elbistan, İA*, C.VI, MEB Yay, Eskişehir 1997, s.243-230.

-----, *Maraş Emirleri, Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, 1340, V, (82), s. 283-299.

-----, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, Anadolu'nun Fethi I*, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1944.

YİNANÇ, Refet, Mesut Elibüyük, *Maraş Tahrir Defteri*, C.I, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1988.

YÖRÜKAN, Yusuf Ziya, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*, Selenge Yay., İstanbul 2004.

Hades'e Gelen Su Yolu

Hades'e Gelen Su Yolundan Başka Bir Görünüm

Hades'ten Bir Görüntü

Hades'e Açılan Kapılardan Akçaderbend Geçidi

ABBASİ DEVLETİNDE TÜCCARIN SİYASİ ROLÜ VE DEVLETİN ÖZEL MÜLKİYETE MÜDAHALESİ

*The Political Role of Mercants and Intervention of the Government to
Private Property in the Abbasid State*

Taner YILDIRIM*

ÖZET

Uluslararası ticarete büyük bir öneme sahip olan tüccarlar gerek Abbasi toprakları içinde, gerekse dışında, siyasi ve sosyal hayatta da önemli role sahiplerdi. Zira tacirler beynelmilel boyutta gerçekleştirdikleri ticari faaliyetlerin yanı sıra bazen halifeler tarafından barış elçisi olarak görevlendirilmişler bazen de gittikleri yerlerde halifenin gözü kulağı olarak merkez ve vilâyetler arasındaki haberleşmeyi (istihbarat) sağlamışlardır. Ancak dönemin şartlarına göre yüksek bir hayat standardına sahip olan tüccarlar, milyon dinarlar ile ifade edilen servetlerinden dolayı birçok sıkıntı ile karşılaştılar. Öyle ki tüccarların iştah kabartan bu zenginlikleri, idareciler tarafından çeşitli bahaneler ileri sürülerek yapılan müsaderelere onların da dâhil edilmesine neden olmuştur.

Anahtar Sözcükler: Abbasi, Tüccar, İstihbarat, Müsâdere.

ABSTRACT

Merchants, who had a great importance in international commerce, feature in social and politic life both within the territory of Abbasid and outside its boundaries. Because, merchants sometimes provided communication between center and provinces, sometimes appointed as peace envoy by khalif as well as commercial activity in international dimension. However, merchants who had a higher quality of life as far as living conditions of the period, experienced many diffuculties because of their fortune that expressed in millions of denarius. In fact, fortunes of merchants that was extremely attractive were confiscated in a variety of ways by executives.

Key Words: Abbasid, Merchant, Intelligence, Confiscations.

GİRİŞ

Ortaya çıktıkları ilk dönemlerden itibaren, kendi hilafet bölgelerinin ekonomik canlılığını ve devletlerinin temel gücünü oluşturacak olan ticaret yollarını birbirine bağlama gayreti içerisinde olan Abbasiler, doğunun ticarî mallarını dünyanın geneline taşıyacak çok büyük ticarî yollar¹ inşa ederek,

* Arş. Gör. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fak. Tarih Bölümü-Elazığ

¹ Bu yollar ile ilgili bkz; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi: Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal*, c. III, İstanbul, 1988, s. 275; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti-İslam*

bunları hem kara hem de deniz ticaret kabilelerini taşıyacak şekilde tanzim ettiler. Çin'den başlayarak Hindistan'ın kuzeyinden Abbasî devletinin topraklarına kadar gelip, Akdeniz'in doğusuna doğru uzanan bu yollar, ciddi askerî birlikler ile koruma altına alınarak, ticarî güvenliğin sağlanması hususunda en üst düzeyde çaba sarf edildi. Özellikle Abbasî halifelerinin, kervanların gelip geçtiği yollarda kuyular açtırması, yolcuların konaklaması için menzilhaneler (istasyon, sikke, ribat, kubbe... vs.)² yaptırması, akarsular tarafından kesilen ticaret yolları üzerinde köprüler inşa ettirmeleri, sınırlarda gözetleme kulesi ve fenerler³ dikip sahilleri deniz korsanlarının saldırılarından ve gemilerin karaya oturup zarara uğramalarından korumaları vb. çalışmalar sayesinde ticaret hızlı bir ivme yakaladı.

Abbasîler, askerî ve ticarî bakımdan kendileri için birinci derecede önemli olan yollar üzerinde âsâyiş ve emniyetin sağlanabilmesine oldukça özen gösterdiler. Bu yollarda güvenliği sağlayabilmek için, muntazam posta menzilleri vücuda getirmek ve bu menzillerde daima harekete hazır at, katır ve hecin devesi gibi vasıtalar bulundurmak, oldukça önemliydi. Sahil memleketlerinde veyahut akarsuların olduğu bölgelerde ise gemilerden ve sallardan istifade ediliyordu. Ancak en büyük sorun kara yollarının intizam ve emniyeti idi; bunun için büyük bir memur ve hizmetli kadrosuna ihtiyaç vardı. Abbasîler devrinde bütün bu yollar üzerinde askerî faaliyetler eksik olmadığı gibi, bilhassa büyük bir ticaret faaliyeti mevcuttu. Miladî III./IX. ve IV/X. asırlarda Abbasî imparatorluğu içinde muazzam bir gelişme kaydeden iktisadî hayat, yalnız iç ticarete değil, dış ticarete de kendini göstermiş ve bu faaliyetlerin gittikçe artması, yolların intizam ve güvenliği meselesini ortaya çıkarmıştı. Yalnız devlet postası için değil, kalabalık ticaret kervanları için de buna ihtiyaç duyuluyordu⁴. Bu amaçla Bağdat'ta merkezi idareyi teşkil eden divanlar arasında ve merkezin vilayetlerle haberleşmesini yürütmek, memurların ülke içerisinde seyahatlerini sağlamak, postacılık ile ilgili diğer görevleri yerine getirmek, istihbarat ve gizli haberleşmeyi kordine etmek gibi görev sorumluluklarına sahip Dîvânü'l Berid (*Dîvânü'l*

Rönesansı (trc. Salih Şaban), İstanbul, 2000, s. 563; Mehmet Aykaç, *Abbâsi Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)*, Ankara, 1997, s. 60.

² Bu menzilhanelerin sayısı 132-232/750-847 yılları arasında yaklaşık 900'den fazlaydı. Mehmet Aykaç, *Abbâsi Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)*, Ankara, 1997, s. 60; Hurdâzbih, *a.g.e.*, s. 153; Muhyu Hilâl es-Serhan, "er-Rubutu'l-İslamiyye ve Ta'rîfuhâ ve Târihuhâ ve Devruhâ fi'd-Dif' 'ani'l-Dudûd", (çev. Aydın Çelik) *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sa. 144 (Haziran 2003) s. 161-182.

³ Mez, *a.g.e.*, s. 578; Nâsır-ı Husrev, *Sefernâme* (trc. Abdülvehhab Tarzi), İstanbul, 1994, s. 140.

⁴ W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi* (çev. Fuat Köprülü), Ankara, 2004, s. 326-328.

Berid ve 's-sıkek ve 't-turuk)⁵ denilen resmi posta ve istihbarat teşkilatı kuruldu⁶.

Berîd teşkilâtı, merkez ve vilâyetler arasındaki haberleşmeyi temin etmekten başka, hükümete veya saraya ait eşyanın nakli, resmî vazife ile bir yerden başka bir yere gönderilen memurların sevki gibi işler ile de uğraşıyordu. Fakat bunların sorumlu olduğu en önemli vazife, memleketin her tarafındaki büyük memurların (kumandanlar, valiler, kadılar ve malîye memurları) hal ve hareketlerini, hükümdara karşı besledikleri niyetleri sıkı bir gözetim altında bulundurarak, merkeze süratle bildirmektir. Resmî bir teftiş vazifesinden başka, hükümdarın hususî casusluk şebekesi hizmetini de gören bu teşkilâtın, bütün vilâyetlerde ve mühim merkezlerde, ayrı ayrı memurları vardı. Merkezî idarenin itimadını kazanmış kimselerden seçilen bu gurubun büyük nüfus ve salâhiyetleri olduğu için, bilhassa merkezden uzak vilâyetlerde idarî ve malî büyük yolsuzluklar yapan yahut fena niyetler besleyen askerî ve idarî âmirler, bu vaziyeti merkeze bildirmemeleri için, berîd görevlilerini türlü vasıtalarla kandırmağa çalışırlardı. Ancak resmî postadan başka, ticari kervanlar vasıtası ile de hususî mektuplar gönderildiği için, herhangi bir hâdiseyi uzun müddet saklamağa imkân yoktu; fakat bütün bunlara rağmen, posta ve istihbarat görevlilerinin bazen kendi maddî menfaatlerini teminden başka bir şey düşünmeyerek, merkezi yalan haberlerle oyaladıkları da oluyordu⁷.

Bu hususta Abbasî halifesi Ebu Cafer el-Mansûr'un (136-158/754-775) berîd ile ilgili tespiti oldukça ilgi çekicidir. Ebu Cafer; "Devletimin muntazam idaresi için dört becerikli ve temiz idareciye ihtiyacım vardır. Birincisi, her türlü şüpheden uzak, doğruluktan ayrılmayan kadı; ikincisi zayıfın hakkını kuvvetliden alabilme gücüne sahip emniyet âmiri; üçüncüsü, mâliye işlerini düzenli bir şekilde yürüten harâc reisi dedikten sonra susar ve parmağını ağzına götürerek ah çeker. Bunu üç defa tekrarladıktan sonra yanındakiler, "Ya Emirü'l-Mü'minin peki dördüncüsü?" diye sorduklarında halife "bu üç memurun her halini bana doğru olarak haber verecek bir berîd

⁵ Kudâme b. Cafer el-Bağdâdî (337/948), *Kitâbü'l Harâc ve san'atü'l-kitabe*, (nşr. M. J. De Goeje), Leiden 1889, s. 184; İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, Leiden, 1967, s. 153.

⁶ Barthold, *a.g.e.*, s. 276-277; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi* (çev. Salih Tuğ), c. I, İstanbul, 1989, s. 499; İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi*, Ankara, 1980, s. 66; M. Fuad Köprülü, "Berid", *İA*, c. II, İstanbul, 1979, s. 543; Adam Mez, *a.g.e.*, s. 101; Mustafa Dağ, *Erken Dönem İslam Dünyasında Berîd Teşkilatı ve İstihbarat*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2012, s. 53 vd.

⁷ Barthold, *a.g.e.*, s. 326-328.

reisi” diye cevap verir⁸. Yine bu hususta İmâm Ebû Yûsuf ise “*Kitâb’ul-harâc*” adlı eserinde berîd teşkilâtının bozukluğunu, bu iş’te kullanılan memurların namuslu insanlar olmadığını, valiler, kadılar, malîye memurları ile anlaşarak sû-i istimalleri sakladıklarını, bu gibi adamlar tarafından verilecek haberlere inanmanın doğru olmayacağını söylemektedir. Ayrıca bu duruma çare olarak, memurların, her memleketin ve büyük şehrin namuslu ve itibarlı adamları arasından seçilip, hizmetlerine karşılık Beytûlmâl’den uygun bir maaş verilmesi gerektiğini ve resmî bir posta vasıtasından yalnız devlet memurlarının istifade ettirilmesini ve vazifede sû-i istimalleri görülenlerin şiddetle cezalandırılmasını tavsiye etmektedir⁹.

Siyasî arenada berîd teşkilatına önemli destek sağlayan tüccar taifeleri, sosyal yaşama geri döndüklerinde ise bir takım sıkıntılar ile karşılaşıyorlardı. Zira onların dikkat çekici zenginlikleri zaman zaman halifeler veya vezirler tarafından müsâdere edilmelerine neden oluyordu. İslam tarihinde Hulefâ-i Râşidîn devri ile başlayan müsâdere uygulamasına ilk defa maruz kalan kişiler hükümet memurları olan valiler oldu¹⁰. Öyle ki, bu dönemde herhangi bir vali kendi maaşından başka bir yolla -ticaret vs. şeklinde- para kazanacak olursa halife, paylaşma adı verilen “mukâseme” veya “müştâra” işlemi ile valinin kazancının yarısını alır ve devletin genel hazinesi olan Beytûlmâl’e koyardı. Hz. Ömer, Kûfe, Basra ve Bahreyn¹¹ valileri hakkında bu uygulamayı yapmıştır. Hilafet makamı Emevilerin eline geçince onların valileri zorbalıkla hareket edip devlet mallarını tek başlarına ellerine geçirmeye başladılar. Ancak Emevilerin son zamanlarına gelindiğinde halifeler, valileri görevden alacakları zaman “istihrâc” (çıkarma) adını verdikleri sorguya tabi tutarak onların mal ve servetlerinin aslını sorup birçoğuna el koymadan onların yakalarını asla bırakıyorlardı¹².

⁸ Ali b. Muhammed İbnü’l Esir (630/1232), *el-Kâmil fi’t-Târih* (trc. A. Ağırakça), c. VI, İstanbul, 1991, s. 30; Enver er-Rifâi, *el-İslâm fi hadâretihî ve nüzumih*, Dımaşk, 1986, s. 143; Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi* (çev. Nejdet Gök), c. I, İstanbul, 2004, s. 301; Aykaç, *a.g.e.*, s. 52; Nesim Yazıcı, “Klasik İslam Döneminde Haberleşme Kurumu ile İlgili Bazı Mülâhazâlar”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXIX, Ankara, 1987, s. 381; Ziya Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul, 2009, s. 406; İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları*, s. 67; Abdülhalik Bakır, “Emeviler ve Abbasiler Devrinde İstihbarat”, *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, c. I, Sa. 2 (Temmuz 2003), Elazığ, 2003, s. 13.

⁹ Yaküb b. İbrahim Ebû Yûsuf (181/798), *Kitâbu’l-Harâc* (çev. Ali Özek), İstanbul, 1973, s. 285.

¹⁰ Corci Zeydan, *a.g.e.*, s. 519.

¹¹ Ahmet b. Yahya Belâzûri, *Fütûhu’l-Buldân*, (çev. Mustafa Fayda), Ankara, 2002, s. 119 vd.

¹² Corci Zeydan, *a.g.e.*, s. 520.

Emevilerden halifelik makamını devralan Abbasilerin ilk yıllarında ise valilerin büyük bir kısmı halifelerin kardeşlerinden ve amcalarından oluşuyordu. Bu valilerden bazılarının fena hareketleri ve icraatları olsa bile “istihrâc” veya “mukâseme” gibi usullere başvurularak mallarına devlet adına el konulmazdı. Ancak daha sonraki dönemlerde valilikler yakın akraba dışındaki kimselerin eline geçince bu valiler hırs ve tamahkârlığa kapılıp mal biriktirmeye başladılar. Bu nedenle halife Ebu Cafer el-Mansur valileri azledip görevden aldıkça servetlerini müsâdere ediyor ve “Beytü'l-mâli'l-mezâlim” adı ile kurdurduğu hazineye gönderiyordu¹³. El konulan bu mallar burada tek tek sayılıp kayıt altına alınıyordu¹⁴. Genellikle valiler ve devletin diğer bürokratlarının başlarına gelen müsâdereye çoğu zaman servetleriyle göz kamaştıran tüccarlar da maruz kalabiliyorlardı.

I. Tüccarların, Haberleşme (İstihbarat) ve Diplomasideki Rollerini

Abbasîler döneminde bir taraftan İslam dünyası diğer taraftan ise Avrupa ile sürdürülen ticari ilişkiler, Abbasî ticaretini hem ülke sınırları içerisinde hem de dışarıda oldukça önemli bir hale getirdi. Böylece servet sahibi olmak isteyenler için ticaret cazip bir hal aldı. Uluslararası çapta yürütülen ticaret sayesinde farklı milletlere sahip casuslar; tüccar, seyyah satıcı, seyyah, dilenci, doktor kılığına girerek başka ülkelerin durumu hakkında kendi idarecilerine bilgi akışı sağlıyorlardı¹⁵. Örneğin Ebu Müslim el-Horasani, Abbasî davetini yürütürken, Kahtaba b. Şebib el-Ummami'ye yüklü miktarda para vererek bunu davet işlerinde sarf etmesi üzere es-Seffah'ın kardeşi imam İbrahim b. Muhammed'e gönderdi. Ancak Kahtaba, Şam'a vardığında Mervan b. Muhammed'in, İbrahim'i yakaladığını ve onu hapse attırıldığını öğrenince, İbrahim'e ulaşabilmek için tacir kılığına girip, oradakilere İbrahim'e bir emanet getirdiğini söyleyip kandırarak yanına girdi¹⁶. Bunun yanı sıra çoğu zaman halifeler de tacir kılığına girerek insanlar arasına katılıp halkın durumunu bizzat yerinde müşahede ediyorlardı¹⁷.

¹³ Muhammed b. Cerir Taberî (310/922), *Târîhu't-Taberî “Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk”* (thk. Muhammed Ebü'l Fazl İbrahim), c. III, Kahire, 1960, s. 415; İbnü'l Esir, *a.g.e.*, c. VI, s. 30; Corci Zeydan, *a.g.e.*, s. 520.

¹⁴ Adam Mez, *a.g.e.*, s. 100 vd.

¹⁵ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, İstanbul, 2012, s. 92; Hitti, *a.g.e.*, c. I, s. 499; Will Durant, *İslam Medeniyeti* (çev. Orhan Bahaeddin), Ankara, 2004, s. 47.

¹⁶ Hüseyin Ali Mısıri, *Ticâretü'l-'Irak fi'l-'Asri'l-'Abbâsi*, İskenderiyye, 1982, s. 57.

¹⁷ Ebu'l Fadl Beyhakî, *Târîhu'l Beyhaki* (trc. Yahya Hişab-Sadık Neşet), Mısır, ts, s. 555; Mısıri, *a.g.e.*, s. 57.

Casusluk faaliyetleri gerek kadın gerekse erkek casuslar tarafından yürütülüyordu. Bu casusların faaliyetleri daha ziyade Abbasî ve Bizans arasında meydana gelen mücadeleler esnasında daha da yoğunluk kazandı. Casuslar genellikle tacir, doktor ve sürme satıcısı kılığında bilgi topluyorlardı. Halife Me'mûn zamanında Bağdat'ta yaklaşık 1700'e yakın kadın hafîye memuru istihbarat örgütünde hizmet veriyordu¹⁸. Bu casuslar yalnızca ülke sınırları içerisinde değil diğer ülkelerde de faaliyet gösteriyorlardı. Abbasî hilafetinde casusluk faaliyetlerinin en fazla görüldüğü yerler arasında Anadolu toprakları yer almaktaydı. Öyle ki, Abbasîlerin en güçlü ve en büyük rakibi olan Bizans İmparatorluğu'nun toprakların da onlarca casus; tacir veya doktor kılığında faaliyetlerini sürdürüyordu¹⁹. Bununla ilgili olarak İbnü'l Cevzi, Hicrî 288/900 yılında, Rakka'da bulunan tacirlerin, Rumlar'ın büyük sayılar ile Keysum'a²⁰ doğru ilerlediklerini haber vermeleri üzerine yaklaşık 15.000 kişiden müteşekkil bir İslam ordusunun hazırlığa geçtiği bilgisini vermektedir²¹.

Tacirler, başka ülkelerde topladıkları bilgileri halifeye iletmenin yanı sıra bazen de halifeler tarafından başka ülkelerde bulunan krallar ve sultanlara barış elçisi olarak gönderiliyorlardı. Örneğin Hicrî 649/1251 yılında Mukalled b. Ahmed İbnü'l Hurdadî adı ile tanınan meşhur tacir, halife tarafından bir heyetin başında çeşitli hediyeler ile birlikte Horasan'a gönderilerek orada bulunan Moğol sultanı ile görüşmesi istendi. Halife adına Moğol sultanı ile barış müzakeresinde bulunan tacir, Bağdat'a dönüşünde ise Moğol sultanının bir elçisi ile halifenin huzuruna çıktı²².

Hicrî 656/1258 yılında Bağdat'taki tacirler Abbasî hilafetinin Moğol saldırıları karşısında aciz kaldığını görünce menfaatlerini korumak ve kendilerini emniyet altına almak için Moğollar ile irtibata geçip hediyeler göndererek, onların güvenlerini kazanmaya çalıştılar. Hatta bununla yetinmeyen bazı tacirler kendi menfaatlerini ön planda tutup, Abbasîlerin politik ve askerî hususlardaki durumu hakkında Moğollara haber ulaştırmaktaydılar. Bu konuda İbnü'l Futî; "*onlara fermanlar yazıldı ve Bağdat'ın kapısı açıldığında emirler ile birlikte çıktılar ve sonra onlar*

¹⁸ Hitti, *a.g.e.*, c. I, s. 499; Durant, *a.g.e.*, s. 47.

¹⁹ Y. Hell, *El-Hadaratu'l Arabiyye* (trc. İbrahim Adevi), Kahire, 1956, s. 86; Hitti, *a.g.e.*, c. I, s. 499; Durant, *a.g.e.*, s. 47.

²⁰ Bugünkü Adıyaman'ın Samsat ilçesine yakın bir köy olup pazar ve dükkânları ile biliniyordu. Ebu Abdullah Şihâbeddîn Yâkût el-Hamevî (626/1229), *Mucemü'l-Büldân*, c. I-VI, Beyrut, 1957, s. 947.

²¹ İbnü'l Cevzi, *el-Muntazam Fi Tarih*, c. VI, Haydarabad, 1357, s. 65.

²² İbnü'l Futî Ebu'l Fadl Abdurrezzak, *el-Havadisü'l Camia ve'l Tecaribu'l nafia fi'l Mi'eti'l Sabia'* (thk. Mustafa Cevad), Bağdat, 1351, s. 259; Mısıri, *a.g.e.*, s. 58.

yanlarında kendilerini koruyacak muhafızlar ile birlikte geri döndüler ve böylece bu tacirler kendileri ile birlikte yakınlarının da hayatlarını kurtardılar” demektedir²³.

Tacirler diğer devletlere karşı yürütülen diplomasinin yanı sıra iç politikada da oldukça etkinlerdi. Mes’udî bu hususta şu bilgiyi aktarmaktadır; “Emin ve Me’mûn arasında çıkan fitne olaylarında, Me’mûn’un komutanı olan Tahir b. Hüseyin (158-207/775-822) Bağdat’ı kuşattığı zaman, Kerh’ten bir tacir topluluğu, Tahir ile mektuplaşıp, ona Bağdat’ın içerisindeki durumun kötü olduğunu ve Bağdat’tan sağ salim çıkmak istediklerini bildirmişlerdi. Ancak bu tacirlerin geriye kalan diğer bir kısmı ise bu davranışı uygun görmeyip, Tahir b. Hüseyin ile mektuplaşan tacirlere, siz Tahir ile mektuplaşırsanız Emin’in şerrinden kurtulamazsınız diyorlardı”²⁴.

Me’mûn’un kullandığı hafiye ve casusların çoğu tacir ve postacıardan oluşmaktaydı. Bunların vasıtasıyla kendi saltanatı içerisindeki bölgelerden kolayca haber alıyordu. Nitekim Me’mûn’a yakın olan Fadl b. Sehl, Bağdat’ta ikamet eden bazı asker ve sivil casuslarına, şehirde meydana gelen siyasî ve askerî gelişmeleri günü gününe nakletmeleri için emir vermişti. Bu sırada Me’mûn’a yakınlığı ile bilinen Abbas b. Musa Zü’r-Risateyn adında bir muhbir de Bağdat’taki siyasî gelişmeleri naklediyordu. Bu muhbirin sağlamış olduğu istihbarat sayesinde, Horasan halkı Emin’e karşı Me’mûn’u desteklemiştir. Öyle ki, adı geçen casusun, Emin’in veziri Fadl b. Rabî’ yanında kendisi gibi düşünen ve devamlı bir şekilde haber nakleden başka bir casusu bulunuyordu. Emin, Me’mûn’a karşı bir ordu göndermek isteyince, Zü’r-Risateyn, hemen bu casusa haber gönderip, Fadl b. Rabî’e gönderilecek orduya kumandan olarak Ali b. İsa b. Mahân’ı teklif etmesini istedi. Çünkü İbn Mahân, Hârûnürreşîd zamanında Horasan valisi olduktan sonra bölge halkını kötü idare etmiş ve birtakım huzursuzluklara neden olunca halife tarafından görevinden alınmıştı. Bu yüzden Horasanlılar ondan nefret ediyorlardı. Böylece Zü’r-Risateyn Horasan halkını Emin’e karşı koymaya, Me’mûn’un ise yanında yer almalarına zemin hazırlamış oldu. Neticede Zü’r-Risateyn’in çabaları sonucu İbn Mâhan, Emin’in ordularının başında Me’mûn’a karşı sefere çıkınca plan gerçekleşmiş oldu²⁵.

²³ İbnü’l Futi, *a.g.e.*, s. 329; Bedri Muhammed Fehd, *Tarihu’l Irak fi Asri’l Abbasi el-Ahir*, Bağdat, 1973, s. 359.

²⁴ Ali b. Hüseyin el-Mes’udî (346/957), *Mürücu’z-Zeheb ve Me’adinü’l-Cevher fi’t-Tarih*, Kahire, 1938, s. 320. Ayrıca bkz; Taberî, *a.g.e.*, c. VI, s. 562; İbnü’l Esir, *a.g.e.*, c. VI, s. 202 vd.

²⁵ İbnü’l Esir, *a.g.e.*, c. VI, s. 204 vd.

Yine Me'mûn, Tâhirîler devletinin kurucusu Tahir b. Hüseyin'i Horasan'a vali olarak tayin ettiğinde, Tahir bir süre sonra Me'mûn'un adını hutbeden çıkardı. Bunun üzerine oradaki berîd âmili kendisinden bu durumu izah etmesini istedi. Tahir, berîd âmilinin konuyu merkeze bildireceğinden korkarak bir yanlışlık olduğunu ve durumu merkeze bildirmemesini istedi. Ancak berîd âmili kendisi bu haberi Me'mûna rapor etmese dahi Bağdat'a giriş çıkış yapan tacirlerin kendisinden önce bu haberi halifeye ulaştıracaklarını söyledi²⁶. Hicrî 261/874 yılında halife Mu'temid, Ya'kûb es-Saffâra, Horasan, Cürcüstan, Taberistan, Rey ve Fars bölgesinin emniyet görevliliğinin kendisine verildiği haberini tacir gurupları ile bildirmiştir²⁷. Hicrî 290/902 yılında Karmatîler ile Şam'da bulunan İhşidiler arasında çıkan mücadelenin ardından Karmatîler'in galib geldiği ve İhşidiler'in çok sayıda kayıp verdiği haberini yine bir grup tacir, Abbasi veziri Ali b. İsa'ya ulaştırdı²⁸. Miskeveyh (421/1030), tacirlerin vezir Ali b. İsa'ya yazmış oldukları mektupta, Şiraz'da Karmatîler için casusluk yapan bir kişi gördüklerini ve bu kişinin daha sonra vezirin adamları tarafından yakalanarak ona götürüldüğünü bilgisini de vermektedir²⁹.

Hicrî III./IX yüzyılda Irak tacirlerin evleri, devletin baskıcı politikasından kaçan emirler ve vezirler için adeta birer sığınma mekânıydı. Hicrî 296/908 yılında cereyan eden hadiseler arasında halifeden kaçan Abdullah b. Mutez'in, İbnü'l Cassas'ın (mücevher taciri) evine sığınıp saklandığı yer almaktadır. Ancak bu durum İbnü'l Cassas'ın evindeki hizmetçilerden biri tarafından saraya ulaştırılınca, İbnü'l Cassas ile Abdullah b. Mutez, halife el-Muktedir'in (295-320/908-932) huzuruna çıkarıldılar. İbnü'l Cassas, vezir İbnü'l Furât'ın kefilliği ile belli bir miktar para ödeyerek serbest kaldı ancak Abdullah b. Mutez idam cezasına çarptırıldı³⁰. Bununla ilgili bir başka örnekte ise, vezir İbnü'l Furât'ın görevinden azledilmesinin ardından büyük bir kumaş taciri olan İbnü'l Ahvaz Ebu Ümeyye el-Gallabi'nin evinde saklandığı ve sıkıntı bitip tekrar vezirlik makamına geri döndüğünde, İbnü'l Ahvaz'ı mükâfatlandırıp kadılık makamına getirdiği

²⁶ Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi* (çev. Nejdet Gök), c. I, İstanbul, 2004, s. 300; Nazir Hassan Sa'davi, *Nizamu'l Berid fi'l Düvelil İslamiyye*, Kahire, 1953, s. 74-75; Köprülü, "Berid", *İA*, c. II, s. 544; Yazıcı, *a.g.e.*, s. 385.

²⁷ Ali b. Muhammed İbnü'l Esir (630/1232), *el-Kâmil fi't-Târih* (trc. A. Ağrakça), c. VII, İstanbul, 1991, s. 241.

²⁸ Mısri, *a.g.e.*, s. 60.

²⁹ Ebû Ali b. Muhammed İbn Miskeveyh (421/1030), *Tecâribü'l-ümem ve Teâkibü'l-Himem*, (thk. Seyyid K. Hasan), c. I, Beyrut, 2003, s. 181-183.

³⁰ Cevzi, *a.g.e.*, c. VI, s. 81-82; Mısri, *a.g.e.*, 60.

bilgisi bulunmaktadır³¹. Vezir, İbnü'l-Furât kendi mallarını tacirlerin yanında emanete vermeyi adet haline getirmişti. Nitekim halife el-Muktedir'in huzuruna sorgulanmak üzere çıkarıldığında kimde ne kadar alacağının olduğunu bilmiyordu. Ki dönemin tanınan tacirlerinden biri olan İbnü'l Fercaveyh, İbnü'l Furât'ın vezirlik makamına geri dönmesinin ardından ona giderek kendisinde olan bütün alacağını tas tamam geri vermiştir³².

Vezirlerin yanı sıra halifeler de kendi şahsi mallarını tacirlerin yanında emanet olarak bırakabiliyorlardı. Hicrî 329/940 yılında halife el-Muttakî'nin, yüklü miktarda para, mücevher, süs eşyası vs. malları hazineden çıkararak tacirlere emanet ettiği rivayet edilmektedir³³. Halife ve vezirlerin bu şekilde davranmalarının altında yatan asıl sebep ise başlarına bir şey geldiğinde, kendilerinin ve çocuklarının geleceklerini garanti altına almak isteyişleriydi. Mallarını tacirlere emanet olarak bırakan vezirlerin en büyük korkusu ise tacirlerin halifenin huzuruna çıkararak kendilerini ele vermeleriydi. Öyle ki, İbnü'l Cassas adı ile bilinen mücevher taciri, vezirlerin karşısında her zaman kendisini unutkan ve miskin biri olarak gösterip onların güvenini kazanmaktaydı. Çünkü çoğu zaman halife ile baş başa oturup kalkan İbnü'l Cassas vezirleri oldukça korkutuyordu. Bu yüzden unutkan biriymiş gibi davranıp vezirlerin güvenini kazanarak istediği şekilde hareket ediyordu³⁴. Yine Bağdatlı bir diğer tacir Muhammed b. Ali b. Mubarek adlı şahıs da, tıpkı İbnü'l Cassas gibi halifeler ve vezirler nezdinde önemli bir yere sahip olup onların mallarını yanında tutuyordu³⁵.

II. Tüccarların ve Devlet Görevlilerinin Müsâdereye Tabi Tutulması

Uluslararası ilişkilerde yürütmüş oldukları diplomasinin yanı sıra, devletin mali sıkıntı çektiği dönemlerde de tacirler oldukça etkiliydiler. Özellikle iktisadi problemlerin yaşandığı zamanlarda kredi açarak devleti içine girdiği dar boğazdan çıkarıyorlardı. Ayrıca tacirlere ait evler; emirler, vezirler ve diğer devlet adamları için aynı zamanda birer sığınma merkezi konumundaydı. Ancak buna rağmen tacir tabakası mallarına el

³¹ Cevzi, *a.g.e*, c. VI, s. 116; Muhammed Kürd Ali, *el-İslâm ve'l-hadâratü'l-Arabiyye*, c. II, Kahire, 1959.

³² Miskeveyh, *a.g.e*, c. I, s. 44.

³³ Mısrî, *a.g.e*, s. 60.

³⁴ İbnü'l Cevzi, *Ahbaru'l Hamka ve'l Muğaffelin*, Beyrut, ts, s. 52-53.

³⁵ Ebu Şame, Abdurrahman b. İsmail, *Teracim Rical el-Karneyn el-Sadis ve'l Sabia' (el-Zeyl Alel Ravdateyn)* (thk. Muhammed Zaid el-Kevseri), Beyrut, 1974, s. 99, Mısrî, *a.g.e*, s. 61.

konulmasından veya müsâderelerden kendilerini kurtaramıyorlardı. Genellikle emirler, vezirler ve devletin diğer bürokratlarının başlarına gelen müsâdereye çoğu zaman tacirler de aynen maruz kalıyorlardı. Abdülazîz ed-Dûrî'nin tabiriyle bu durum, özel mülkiyete indirilmiş en büyük darbeydi³⁶.

Müsâderelerin arkasında şahsi olduğu kadar siyasi sebepler de etkiliydi. Çünkü devlet çoğu zaman isyan edenlerin mallarını müsâdere ediyordu. Örneğin Hârûnürreşîd Hicrî 173/789 yılında Muhammed b. Suleyman b. Ali'nin³⁷ ölümünün ardından onun mal varlığına el koydu. Hârûnürreşîd'in bu mallara el koymasının nedeni ise Muhammed b. Suleyman'ın kardeşi olan Cafer b. Suleyman'ın, Hârûnürreşîd'e kardeşinin hilafeti ele geçirme niyetinde olduğunu söylemesiydi³⁸.

Hârûnürreşîd, Ali b. İsbâ'yı Horasan'a vali olarak göndermek isteyince, veziri Yahya b. Halid b. Bermek ile istişarede bulundu. Yahya onun tayin edilmesini uygun bulmadı; ancak halife, vezirin muhalefetine rağmen onu vali olarak Horasan'a tayin etti. Ali b. İsbâ, Horasan'a varınca halka binbir çeşit zulüm ve haksızlık ederek büyük servet topladı. Hârûnürreşîd'e at, esir, elbise, misk vs. mallardan oluşan eşî benzeri görülmemiş birçok hediye gönderdi. Halife bunları görünce çok beğendi. O sırada Yahya b. Bermek yanında duruyordu. Hârûnürreşîd, Yahya'ya "bu adamı vali yapmayalım diyordun, sana muhalefette ne kadar bereket varmış görüyormusun? deyince Yahya " efendim, ömür ve ikbaliniz devam etsin! Her ne kadar düşünce ve görüşümün doğru çıkmasını istersem de, müminlerin emirinin görüş açısından daha âlim, ileri görüş ve zekâca daha isabetli olmasını candan isterim... Ancak işte bir mahzur olmamak şartıyla... Emin olunuz ki, bu vali ülkenin ileri gelenleri ve halka zulüm ve haksızlık yapmasa, malların çoğunu baskı ve zulümle almasaydı size bu hediyeleri gönderemezdi. Halka bu şekilde davranılmasına razı olursanız, hemen bu saatte bu hediye iki katını bir Kerh tacirinden alabilirim" cevabını verdi. Hârûnürreşîd tarafından "nasıl alabilirsin?" sorusuna Yahya "biraz önce Avn adındaki tacir bize bir sepet mücevherat gönderdi. Pazarlığa girdik. 7 milyon dirhem verdik. Kabul etmedi. Şimdi arzu ederseniz kâhyamı ona göndereyim. Mücevherata bir daha bakılması için gönderilmesini emrederim. Getirdiğinde ise elinden

³⁶ Abdulaziz Dûrî, *Târîhu'l-'Irâk el-İktisâdî fi'l-karni'r-râbi'i'l-hicrî*, Bağdat, 1948, s. 275.

³⁷ Muhammed b. Suleyman b. Ali b. Abdullah b. el-Abbâsî, Mehdi döneminde hicrî 160/776 yılında Basra'ya vali olarak tayin edilmiş daha sonra hicrî 173/789 yılında vefat etmiştir. Muhammed b. Suleyman'ın ev, emlak vs. gelirlerinden başka serveti 50 milyon dirheme ulaşmıştı. Bu valinin günlük geliri 100 bin dirhemdi. Mısıri, *a.g.e.*, s. 61; Corci Zeydan, *a.g.e.*, s. 521.

³⁸ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, c. VI, s. 86-87.

alıp adamı kapı dışarı edelim. “öyle bir şey getirmedi” diye inkâr edelim. İşte bu şekilde birden 7 milyon dirhem kazanmış oluruz. Onun gibi diğer iki tacire de öyle yaparız, elinizdeki hediyelerden daha çok elimize para ve eşya geçer,” cevabında bulundu³⁹.

Vezir Yahya b. Halid b. Bermek’in söylemiş olduğu bu sözler dönemin analizini yapabilmek açısından oldukça önemlidir. Zira bu söylenenler devlet ricalinin istediği zaman hesapsız para toplayabilmek adına ne derece güçlü olduklarını açıkça gözler önüne sermektedir. Taberî, Horasan valisi Ali b. İsmâ’nın zorbalıkla halktan gasp edip yığıldığı servetini 80 milyon dirhem olarak kaydederken⁴⁰, Hârûnürreşîd’in onun mallarını neden müsâdere etmekten başka çare bulamadığını açıkça ortaya koymaktadır⁴¹.

Mu’tasım döneminde de (218-227/833-842) müsâdereye başvurulduğu bilinmektedir. Mu’tasım, ordunun başında Bizans’la harbetmek için savaşa gittiğinde yönetimi devrettiği vezir Fazl b. Mervân bu durumu fırsat bilerek büyük miktarda parayı zimmetine geçirdi. Halife, vezirinin bu yolsuzluklarını tespit edip, önce ondan ödünç para istedi. Vezir, üç ayrı zamandaki isteklere, 100.000, 50.000 ve 30.000 dinârla karşılık verdi. Buna canı sıkılan Mu’tasım, oğlu Vâsık’a hitâben: “Bak şu Nabati oğlu Nabati’ye, bizim malımızı toptan gasbetti, parça parça bize tasadduk ediyor” diyerek birkaç gün sonra vezirin tüm mallarını müsâdere etti⁴². Mutasım, vezirini görevden alıp hapse attığında, yapılan aramalar sonucunda konağında 1 milyon dinar kıymetinde nakit para ile 1 milyon dinar değerinde altın eşya ve kap kaçak ele geçirildi⁴³.

Müsâdere divanı ile ilgili olarak kaynaklarda pek fazla tafsilatlı bir bilgi yoktur. Ancak halifelerin müsâdere yoluna gitmelerinin altında yatan asıl sebep yukarıda da zikrettiğimiz üzere; devletin giderlerini karşılamakta, askerin erzak ve diğer ihtiyaçlarını teminde sıkıntıya düşüldüğünde, özellikle de devletin mali yönden kriz içinde olduğu dönemlerde gerekli parayı bulmak için başvuruluyordu⁴⁴. Hulefâ-i Râşidîn zamanında başlayan müsâdere işlemi⁴⁵, Emevîler döneminde de devam etti ve Abbasîler

³⁹ Corci Zeydan, *a.g.e.*, s. 521.

⁴⁰ Taberî, *a.g.e.*, c. III, s. 713.

⁴¹ Corci Zeydan, *a.g.e.*, s. 523.

⁴² Aykaç, *a.g.e.*, s. 68.

⁴³ Corci Zeydan, *a.g.e.*, s. 524-525.

⁴⁴ Hüsâmüddin Sâmerrâî, *el-Mü’essesâtü’l-idâriyye fi’l-deleti’l-Abbâsiyye, hilâle’l-fetre 247-334/861-945*, Dimaşk, 1971, s. 287; Mısıri, *a.g.e.*, s. 61; Aykaç, *a.g.e.*, s. 69.

⁴⁵ Hz. Ömer mal fitnesi karşısında ki tutumlarından emin olmak ve ileride çıkabilecek karışıklık veya suiistimal durumunda doğru tespitler yapabilmek için, yönetici olarak görevlendirdiği kimselerden yazılı mal beyannamesi istiyordu. Görevlendirdiği kimselerin

döneminde “dîvânü’l-müsâdere” adıyla büyük bir kurum haline geldi. Halife Mansûr zamanında (136-158/754-775) “beytü mâli’l-mezâlim” adıyla kurulan divân müsâdere divanının başlangıcı sayılmaktadır⁴⁶. Bu divanda görülen dava neticesinde müsâdere edilen mallar, sahiplerinin adları yazılarak muhafaza ediliyordu⁴⁷. Nitekim halife Mansûr ömrünün son günlerinde oğlu Mehdî’den, bu malları sevgisini kazanması için sahiplerine iade etmesini vasiyet etmiştir⁴⁸.

Devletin asıl gelir kaynağı olan vergilerin toplanması işiyle meşgul olan haraç kâtipleri, zimmetlerine para geçirmekte hiçte zorlanmıyorlardı. Bu memurlar gerek Emeviler gerekse sonraki dönemlerde kendilerini zengin etmekten biran bile geri durmadılar. Ancak işi çığırından çıkarıp devletin başına bela kesilmeleri Abbasîlerin gerileme ve duraklama devrine rastladı⁴⁹. Halife Vâsık (227-232/842-847) tıpkı babası Mu’tasım gibi haksız kazanç yoluyla mal biriktiren bu kâtiplerin ve vezirlerin mallarına el koyuyordu. Taberî’nin belirttiğine göre Vâsık, kâtiplerinden Ahmed b. İsrâil’den 80.000 dînar, Süleyman b. Vehb ve Hasan b. Vehb’den 414.000 dînar, Ahmed b. el-Hâsib’den 1.000.000 dînar, İbrâhim b. Rabah’tan 100.000 dînar, Necâh b. Selem’den 60.000 dînar, Vezir Muhammed’in babası Abdülmelik’ten 140.000 dînar olmak üzere toplam 1.794.000 dînar müsâdere yaptı⁵⁰. Halife Mütevekkil (232-247/847-861) ile başlayan Abbasiler’in ikinci döneminde de yaygın bir şekilde müsâdere yoluna gidildi⁵¹.

Halife el-Muvaffak Hicrî 273/887 yılında Amr b. Leys es-Saffâr ile savaşa girdiği zaman⁵² orduyu kalkındırmak için oğlu Ebû’l-Abbâs’tan (el-Mu’tezid), veziri olan Saad b. Muhalled’in (Muvaffak’ın Hristiyan veziri), oğullarının ve kardeşi Abdun’un mallarına el koymasını emretti. Bağdat, Samerra ve Vasıt gibi şehirlerde büyük mal varlığına sahip olan Saad b. Muhalled’in ailesi, mallarının birçoğunun müsâdere edilmesinin ardından dahi yanlarında milyon dînarlar ile ifade edilen servete sahiplerdi. Bu malların içinde, nakit paranın yanı sıra paha biçilemeyen çeşitli takılar,

mal varlığında aşırı bir artış gördüğünde tamamına veya bir kısmına el koyuyor, müsâdere ediyordu. Bkz; Muhammed İbn Sa’d (230/845), *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, c. III, Beyrut, 1985, s. 307; Mehmet Erdoğan, *İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, İstanbul, 1980, s. 193-194; Aykaç, *a.g.e.*, s. 67.

⁴⁶ Aykaç, *a.g.e.*, s. 68.

⁴⁷ Adam Mez, *a.g.e.*, s. 100, 147; Aykaç, *a.g.e.*, s. 68.

⁴⁸ Aykaç, *a.g.e.*, s. 68; Celal Yeniçeri, *İslam’da Devlet Bütçesi*, İstanbul, 1984, s. 118.

⁴⁹ Corci Zeydan, *a.g.e.*, s. 527.

⁵⁰ Taberî, *a.g.e.*, c. XI, s. 10; Aykaç, *a.g.e.*, s. 68-69.

⁵¹ Sâmerraî, *a.g.e.*, s. 287; Aykaç, *a.g.e.*, s. 69.

⁵² İbnü’l Esir, *a.g.e.*, c. VII, s. 357.

mücevherler, mefruşat ürünleri, binek hayvanları ve 4000'e yakın köle bulunuyordu. Halife, Saad'ın mallarını müsâdere etmekle yetinmeyip daha sonra onu hapse attırdı. Halifenin Saad b. Muhalled'e bu şekilde davranmasının nedeni ise onun devletin ihtiyacı hâsıl olduğu zaman yardımdan kaçınmasıydı⁵³.

Yapılan müsâdereler sadece siyasi sebeplere bağlı değildi. Bazen de halifelerin, vezirlerin veya devlet görevlilerinin tacirlerin mal varlıklarına tamahkârlıkları müsâdereye neden oluyordu. Örneğin halife el-Mu'tezid döneminde (279-289/892-902) Bağdat'ın Sahibu'l Şurtası (emniyet müdürü), adamlarına Bağdat'ın zengin tacirlerinden birinin dükkânını açtırarak 1000 dînarlık bir mücevhere el koydu. Ancak tacirin bu durumu halife Mu'tezid'e bildirmek istemesi sonucu, araçlar devreye girip onu bu davadan vazgeçirttiler ve mücevheri de kendisine teslim ettiler. Ancak halife daha sonra bu olaydan haberdar olunca emniyet müdürüne ağır tehditlerde bulunmuştur⁵⁴.

Müsâderelere daha sonraki halifeler döneminde de aynen devam edildi. Öyle ki Muktedir dönemine (295-320/908-932) gelindiğinde müsâdereler zirveye ulaştı⁵⁵. Muktedir döneminde müsâderelerin zirveye ulaşmasında etkili olan en önemli husus ise bu halifenin eğlence düşkünlüğü ve müsrifliği idi. Muktedir'in vezirlerinden Ali b. İsâ⁵⁶, halifenin müsrifliğinden dolayı, hazineden çıkan paranın hazineye giren paradan daha çok olduğunu söylemektedir⁵⁷.

Bu durum hilafet makamının yaptığı harcamalar için müsâderelere başvurmada oldukça etkiliydi. Müsâdere usulü hilafet makamı için sıradan bir uygulama haline gelmiş ve bunun için müsâdere divanı oluşturulmuştu. Müsâderelerden elde edilen paralar o kadar büyük meblağlara ulaşıyordu ki halife Muktedir'in müsâderelerden günlük olarak almış olduğu para yaklaşık 1500 dînar, validesi 133 dînar ve oğulları el-Abbas ve Harun'a ise her gün 166 dînar veriliyordu⁵⁸. Muktedir'in müsâderelerden topladığı paraların toplamı 40 milyon dinara ulaşıyordu.

⁵³ Mısıri, *a.g.e.*, s. 62.

⁵⁴ İbnü'l Cevzi, *Muntazam*, c. V, s. 127-128.

⁵⁵ Corci Zeydan, *a.g.e.*, s. 525.

⁵⁶ Halife Muktedir'in ilk veziri İbnü'l Furât'tı ve üç kez vezirlik yaptı. İbnü'l Furât'ın ardından kötü bir üne sahip olan Hakanî vezirlik makamına geçti. Onun ardından da Ali b. İsâ vezir oldu. Faziletli ve namuslu bir kişi olan bu vezir, memleket işlerini ıslahla uğraşmışsa da anarşi, kargaşa ve yolsuzluk devletin damarlarına kadar işlemiş olduğundan, fazla bir iş yapmaya gücü yetmedi. Corci Zeydan, *a.g.e.*, s. 525.

⁵⁷ Miskeveyh, *a.g.e.*, c. I, s. 29.

⁵⁸ Miskeveyh, *a.g.e.*, c. I, s. 42.

Öyle ki onun döneminde vezirlik yapıp da derdest edilmemiş, hapse atılmamış, öldürülüp malı mülkü hazineye gönderilmemiş kimse yok gibidir. Bu dönemde sadece vezirlerin değil, kadıların ve hizmetçilerin dahi malları müsâdere ediliyordu⁵⁹.

Halife el-Muktedir'den daha fazla müsâdereye düşkün olan bir diğer kişi ise Muktedir'in veziri İbnü'l-Furât idi. İbnü'l-Furât daha önceki vezir ve bürokratların mallarına dahi el koyup müsâdere etti. Bunlarla yetinmeyen İbnü'l-Furât, tacir ve cehbez⁶⁰ denilen elit tabakaya da sürekli baskı yapıyordu. İbnü'l Esir, Hicrî 312/924 yılında halk'ın İbnü'l Furât'a karşı tepkisini şu sözlerle açıklamaktadır: “Bağdat çok karıştı, müsâdere mağdurları ve İbnü'l Furât'ın yaptıklarına maruz kalan insanlar toplanıp, küçük Karmatî Ebû Tâhir insanları Mekke yolunda, büyük Karmatî İbnü'l-Furât ise Müslümanları Bağdat'ta katletti diyorlardı”⁶¹.

⁵⁹ Corci Zeydan, *a.g.e.*, s. 525.

⁶⁰ Farsça kökenli bir kelime olan “cehbez” veya “cihbiz” Arapçaya sonradan girmiş olup, “efendi, sahip, müdür; iyiyi kötüden, doğruyu eğriden ayıran kimse; âdil, tenkitçi ve tahlilci” gibi manalara gelmektedir. İslam dünyasında sarraf, muhasip, vergi memuru, haznedâr ve vergi dairesi müdürlerine de “cehbez” adı verilirdi. Ancak zamanla devlet maliyesinde başta para ayarı olmak üzere, maliyenin değişik kademelerinde istihdam edilen kimselere “cehbez” denmeye başlanmıştır. İslam dünyasında fetihlerle gelen zenginlik, ülke içindeki güvenlikten kaynaklanan ticarî hareketlilik ve halkın yaşam standartlarının yükselmesiyle başlayan tüketim ekonomisine paralel olarak canlanan piyasayla beraber, Abbasiler döneminden itibaren cehbezlerden kaynaklarda daha sık söz edilmeye başlanmıştır. Ticaretin genişlemesiyle faaliyetlerini artıran sarraflar, borç para vermeye, emanet para kabul etmeye ve halkla darphane arasında aracı olmaya başlamışlardı. Bir yandan ticarî zaruretler, diğer yandan da devletin nakit paraya olan ihtiyacı, bunları bir banka gibi faaliyet göstermeye sevk etmiş, artık bunlar sıradan bir sarraf değil, “cehbez” olarak anılmaya başlamışlardır. Abbasiler döneminde gayr-ı Müslim tebaadan Hıristiyan cehbezler daha fazla idi. Yahudi cehbezler ise özellikle IX. Asırdan itibaren etkin olmaya başlamışlardır. Zira Sevâd topraklarından elde edilen gelirin yarısından fazla düşmesine rağmen artan savurganlık, Karmatîlere karşı düzenlenen seferlerin ağır maliyeti ve ilk zamanlarda ordunun maaşını finanse eden ganimet mallarının; fetihlerin azalmasıyla birlikte ortadan kalkması gibi nedenler devleti maddi anlamda sıkıntıya sokmuştu. Özellikle IX. Asırdan itibaren ordunun idamesi için düzenli ödemeleri yapmak zorlaşınca devlet, önemli harcamaları için acil paraya ihtiyaç duymaya başlamıştı. İşte devletin krizde olduğu bu dönemlerde vezirler, gösterdikleri bir takım rehin ve ipoteklerle Yahudi cehbezlerin mali imkânlarına müracaat etmeye başlamışlardı. Artık bundan sonraki dönemlerde Yahudi cehbezlerin Bağdat merkezli olmak üzere, Basra, Fustât, İsfahan, Tüster, Ahvâz gibi ticarî hareketliliğin etkin olduğu şehirlerde şubeler açarak faaliyet gösterdiklerini görmekteyiz. Abbasiler döneminde adları sıkça geçen cehbezlerden Yusuf b. Fihnas (ö. 928'den önce) ve Hârûn b. İmrân'ın (Aharon b. Amran), saray işleriyle dahi ilgilendiklerini görmekteyiz. Bkz; Nuh Arslantaş, *İslam Toplumunda Yahudiler (Abbâsî ve Fâtımî Dönemi Yahudilerinde Hukukî, Dinî ve Sosyal Hayat)*, İstanbul, 2008, s. 241; Celal Yeniçeri, “Cehbez” *DİA*, İstanbul, 1993, c. VII, s. 222.

⁶¹ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, c. VIII, s. 125.

İbnü'l-Furât müsâdere divanının başına oğlu Muhsin'i tayin etti. Çünkü müsâdere dîvanının sorumluluğu (sâhibü dîvâni'l-müsâderin) tabîi olarak vezirlerin yakınlarına ve güvendikleri kimselere veriliyordu. Vezirlerin görevden alınmasıyla bu kimseler de yine tabîi olarak görevden alınmış olurdu. Bazen bu kişilerin mallarının da müsâdere edildiği olurdu⁶². Vezir İbnü'l Furât'ın mücevher taciri Abdullah b. Cassas ile aralarında cereyan eden oldukça ilginç hikâyeler bulunmaktadır. İbnü'l Cevzi "Ahbarul Hamka ve'l Müğeffelin" adlı eserinde (597/1200) vezir İbnü'l Furât'ın, tacir İbnü'l Cassas'ın mallarına göz diktiği ve kasıtlı olarak onun resmi işlerini geciktirip mallarına el koyduğunu ve halife'ye bu tacir ile ilgili asılsız iddialar ortaya attığını zikretmektedir⁶³. Vezir İbnü'l Furât'ın kendisine yaptığı baskılar nedeniyle rahatsız olan İbnü'l Cassas, vezirin evine gidip, eğer kendisiyle uğraşmaya devam ederse halifenin huzuruna çıkıp iki milyon dinar sunacağını ve böylece kendisini görevinden azlettirecek mahvedeceğini belirtti. Bunun üzerine korkan İbnü'l Furât, İbnü'l Cassas ile uzlaşmaya ve bir daha kesinlikle onun işlerine karışmayacağına dair söz verdi. İbnü'l Cevzi, Cassas'ın bu yaşananların ardından ticaretini istediği yerde rahat bir şekilde sürdürdüğünü kaydetmektedir⁶⁴.

Tüm bunlardan anlaşılıyor ki, tacirler maddi güçleri sayesinde o devirde devlet politikasında oldukça etkinlerdi. Ancak bununla birlikte İbnü'l Cassas, halife Muktedir döneminde yine de büyük sıkıntılar çekti⁶⁵. Bu sıkıntılar ise maruz kaldığı müsâderelerden kaynaklanıyordu. Çünkü Hicrî 302/914 yılında İbnü'l Cassas Bağdat'ta yakalanarak yaklaşık 20 milyon dinar değerindeki mallarına ve paralarına el konuldu⁶⁶. İbnü'l Cassas'ın el konulan malları arasında paranın yanı sıra, mücevherat, çeşitli mefruşatlar, elbiseler ve gayrimenkuller yer alıyordu⁶⁷.

Tarihçiler, İbnü'l Cassas'dan müsâdere edilen mallar hususunda farklı rakamlar vermektedirler. Bazı tarihçiler müsâdere edilen malların değerini dört milyon⁶⁸ bazıları ise on altı milyon dinar⁶⁹ olarak zikretmektedirler. Ancak İbnü'l Cassas müsâdereye maruz kalmasına rağmen yine de tüm mallarına el konulmamıştı. İbnü'l Cevzi, Cassas'ın Bağdat'ın içinde ve

⁶² Aykaç, a.g.e, s. 70.

⁶³ İbnü'l Cevzi, *Ahbaru'l Hamka*, s. 53.

⁶⁴ Cevzi, a.g.e, s. 55-56.

⁶⁵ Mes'udî, *Mürûc*, c. IV, s. 169.

⁶⁶ Corci Zeydan, a.g.e, s. 534.

⁶⁷ Mes'udî, a.g.e, c. IV, s. 238; Mısrî, a.g.e, s. 66.

⁶⁸ Kalkaşandi Ebu'l Abbas Ahmed, *Measiru'l Enaka Fi Mealimil Hilafe* (thk. Abdulsettar Ferrac), c. I, Kuveyt, 1964, s. 278.

⁶⁹ Mes'udî, a.g.e, c. IV, s. 238; İbnü'l Cevzi, a.g.e, c. VI, s. 212.

dışında 700.000 dînar değerindeki mal varlığının yanı sıra, 300.000 dînar değerindeki cariyelerine, kölelerine, binek hayvanlarına ve bazı özel eşyalarına (mücevherat, süs eşyası, kumaş) el konulmadığını ifade etmektedir⁷⁰.

Aç gözlülük ve müsâdere yapmakla bilinen bir diğer kişi ise, Halife el-Muktedir'in (295-320/908-932) veziri Ebu'l Abbas Ahmet el-Husaybî idi. Eğlenceye oldukça düşkün olan bu vezir, kendi işlerini tamamen yardımcılara ve kâtiplerine devretmişti. Bu durum ise zamanla fitneye neden oldu. Müsâdere ettiği mallar sayesinde gittikçe güçlenen vezir, kısa süre sonra tacirlerin, kâtiplerin ve hatta işçilerin mallarını dahi haksız şekilde müsâdereye başladı. Öyle ki halka yaşattığı bu sıkıntıdan dolayı, insanlar arasında; "Bu eşeğin, müsâdere yapmaktan başka elinden bir şey gelmez" denilerek vezirin yaptıkları bir nevi hafife alınıyordu⁷¹.

Müsâdereler sadece el-Muktedir dönemine münhasır kalmayıp sonraki dönemlerde de aynen devam ettirildi. Öyle ki, Halife el-Müstekfî Billâh (333-334/944-945) döneminde, Hüsnîl Şiraziyye ve daha sonraki dönemlerde ise Kahramanatu'l-Müstekfî adı ile bilinen ve el-Müstekfî'nin halife olmasını sağlayan kadın, halifenin güvenini kazanıp bütün saray idaresini üzerine aldı⁷².

Bu kişi, halife el-Muttakî Lillâh'ın tacir taifelerinin yanında bıraktığı bütün mallarına el koydu. Bu işte ona halifenin kâtibi ve sağ kolu olan Ebû Süleyman yardımcı oluyordu. Hiçbir tacir bu kadının zulmünden kaçamıyordu. Öyle ki istediği tacirin evine baskın düzenleyip istediği malı veya beğendiği süs eşyasını alıp beraberinde götürüyordu. Bunun üzerine Bağdat'taki Kerh tacirleri, Deylem reislerinden İbn Şirzad'a başvurarak durumu ona bildirdiler. Bu şikayetleri arasında Kahramanatu'l Müstekfî'nin sadece bir tacirden 30.0000 dînarlık eşya aldığını belirttiler. İbn Şirzad bu konu ile alakalı onlara yardımcı olacağına dair söz verdi. Ardından Emîrü'l-ümerâ Tüzün'e⁷³ gitti. Ancak o bu konuyu Tüzün'e daha açmadan Tüzün

⁷⁰ İbnü'l Cevzi, *a.g.e.*, c. VI, s. 213-214.

⁷¹ Mısıri, *a.g.e.*, s. 67; Şeyh Muhammed Husarî, *Tarihu'l Umemil İslamiyye*, Kahire, 1970, s. 347.

⁷² İbnü'l Esir, *a.g.e.*, c. VIII, s. 359.

⁷³ Emîrü'l-ümerâlık görevi ilk defa halife Radi Billâh tarafından Hicrî 324/936 tarihinde kurulan bir müessese olup ilk emirü'l-ümerâ Türk asıllı İbn Râik el-Hazarî olmuştur. Bağdat'ta kurulan farklı hanedanlıklar halife tarafından aldıkları yetki belgesi ile bu görevde bulunmuşlardır. İbn Râik ve ondan sonra gelen diğer üç Türk emirü'l-ümerâlar Beckem, Tüzün ve en son İbn Şirzad sıra ile bu görevde bulunmuş ve on sene gibi bir müddette hilafet merkezini yönetmişlerdir. Hicri 331/943 yılında Bağdat'a gelen Tüzün'e, halife el-Muttakî

ona halifeye giderek gönderdiği eşyalar için teşekkür etmesini istedi. Bunun üzerine İbn Şirzad, bu hediyelerin Kahramanatu'l Müstekfi tarafından tacirlerden zorla alındığını ve bu yüzden tacirlerin kendisinden yardım istediğini belirtti. Bunun üzerine Tüzün, İbn Şirzad'a bu hediyeleri alarak geri halifeye iade etmesini istedi. Tüzün, ayrıca İbn Şirzad'a bu durumu halifeye izah etmesini de söyledi⁷⁴. İbn Şirzad'ın anlattıkları üzerine halife, bu malları tacirlere geri verdi⁷⁵. Bu olayın ardından İbn Şirzad, Ebû Suleyman'ı Tüzün'ün yardımıyla görevinden azlettirdi. Ancak tüm bunlara rağmen İbn Şirzad, belli bir zaman sonra kendisine birtakım yetkiler verilince o da tıpkı diğerleri gibi müsâdere yapmaya başladı. İbn Şirzad'ın müsâdere yapmasında daha ziyade ordu harcamaları ve asker maaşlarının ödenememesi etkili oldu. İbn Şirzad'ın yaptığı müsâderelerde işçiler, kâtipler, tacirler ve neredeyse Bağdat'ın tüm ahalisi ve sakinleri nasiplerini aldılar. Öyle ki çoğu zaman ailelerin geçimi için saklanan ürünler dahi müsâdere ediliyordu. Tüm bu yaşananlar üzerine Bağdat'ta vergiler çoğaldı ve müsâdereler sıklıkla gerçekleşti. Bu yüzden Bağdat'ın çoğu tacir ve zengin kimseleri bu şehri terk ettiler. Ardından burada fitne ve çapulculuk faaliyetleri hızla yayılmaya başladı⁷⁶.

SONUÇ

Has ve Avam tabakasının bir araya gelerek şekillendirdiği Abbasî toplumunda, halife, saray halkı ve devlet ricali has tabakayı oluştururken, ahali, askerler, esnaflar ve tacirler ise avam tabakasını oluşturmaktaydı. Her ne kadar bazı zengin tacirler, kendilerini has tabakaya intisap ettirmeye çalışmışlarsa da gerçekte bunlar avam tabakasına mensuplardı. Ancak bu tacirler gerek Abbasi toprakları içerisinde, gerekse dışında, siyasî ve sosyal hayatta önemli bir role sahiplerdi. Öyle ki Halifeler tarafından başka ülkelerde bulunan krallara ve sultanlara barış elçileri olarak gönderilmelerinin yanı sıra, gittikleri yerlerde merkez ve vilâyetler arasındaki haberleşmeyi (istihbarat) sağlayarak bir nevi halifenin hususî casusluk şebekesi hizmetini de görüyorlardı. Yine aynı dönem içerisinde tacirlerin vezirleri dahi bulunduğu makamdan indirebilme gücüne sahip oldukları bilinmektedir. Zira tacir toplulukları içerisinde servetleri milyon dinarlar ile ifade edilen nüfuz sahibi bazı tacirler, yönetime baş kaldıracak derecede güçlüydüler. Özellikle İslam dünyasının başkenti Bağdat'ta,

Lillah tarafından hil'atler giydirilerek Emîru'l-ümerâ unvanı verilmiştir. Bkz; İbnü'l Esir, *a.g.e*, c. VIII, s. 338; İbnü'l Abri, Ebul Ferec, *Tarihu Muhtasarul Duvel*, Beyrut, 1890, s. 165.

⁷⁴ Miskeveyh, *a.g.e*, c. II, s. 75; Mısri, *a.g.e*, s. 68.

⁷⁵ Mısri, *a.g.e*, s. 68.

⁷⁶ Mısri, *a.g.e*, s. 68-69.

dönemin şartlarına göre yüksek bir hayat standardına sahip olan bu tacirler, oldukça müreffeh bir yaşam sürüyorlardı. Ancak bu tacir taifelerinin bu denli refah ve konfor içinde yaşantıları, gerek yönetim, gerekse toplum üzerinde menfi bir etki oluşturmuştur. Neticede orta tabakanın zengin kimselere özenerek onlar gibi yaşama arzuları, toplumda çeşitli infiallere neden oldu ve halk arasında faizcilik, tefecilik vb. gibi birtakım uygulamalarda artış görüldü. Yönetim nezdinde ise güvenlik ve benzeri sebeplerden dolayı devletin düştüğü mali sıkıntılar bahane edilerek, halife ve vezirler tarafından tacirlerin iştah kabartan malları müsâdere edilmeye başlandı.

Hulefâ-yi Râşidin döneminde başlayan ve ardından devam ettirilen müsâdere işlemi, Abbâsî hilafetine gelindiğinde müsâdere divanı kurularak resmi bir kurum haline getirilmiştir. Nitekim Abbâsî halifesi Ebu Cafer el-Mansur'un döneminde (136-158/754-775) müsâdere edilen mallar tek tek yazılarak kayıt altına alınıyordu. Mansur'dan sonra gelen halifelerin döneminde de çeşitli bahanelerle yaygın bir şekilde müsâdereye başvuruldu. Servet ve gelirlerin kontrolünü ele alan vezirlerin gittikçe zenginleşmesi, halifelerin Beytülmal hazinesinin ihtiyaçlarını karşılamak için onların mallarına göz dikmesine neden oldu. Halifeler özellikle vezirlere karşı gerçekleştirdikleri müsâdere işleminde, vezirlerin mallarını Beytülmal hazinesine ait gelirlerden gasp edilip çalınmış paralar olarak kabul ettiklerinden bu işlemi zulüm ve haksızlık olarak görmüyorlardı⁷⁷.

Nitekim Abbâsî devletinin Türk komutanların baskıları altına girmesiyle devletin mali yapısı genel hazine olan Beytülmal'in kontrolünden çıkarak, valiler, vezirler, kâtipler, mabeynciler gibi halife tarafından görevlendirilen veya halife ile halk arasında aracılık yapan devlet adamlarının eline geçti. Halife bu tarihten sonra sözü edilen memurların servetlerini zapt ve müsâdere etmeksizin idareyi sürdürmeye imkân bulamadı. Neticede bu durum devleti kısa sürede zayıflatıp yoksullaştırdıktan sonra tamamen yıkıma götürdü. Abdülaziz ed-Dûrî'nin ifadesi ile müsâdereler özel mülkiyete indirilmiş en büyük darbeydi. Ancak müsâderelerde pek çok olumsuzluklar var olsa da bir takım olumlu yansımaları da oldu. Ki bu sayede büyük servetlerin bazı şahısların elinde toplanması önlendi ve böylece iktisadi dengesizlik bir ölçüde ortadan kaldırıldı. Ayrıca devlet hazinesine giren para; maaş ve hizmetlere yansyarak devlet için önemli bir gelir kapısı oldu⁷⁸.

⁷⁷ Corci Zeydan, *a.g.e.*, s. 524.

⁷⁸ Dûrî, *a.g.e.*, s. 279.

BİBLİYOGRAFYA

- İBNÜ'L ABRÎ, Ebul Ferec; *Tarihu Muhtasarul Duvel*, Beyrut, 1890.
- ARSLANTAŞ, Nuh; *İslam Toplumunda Yahudiler (Abbâsi ve Fâtûmî Dönemi Yahudilerinde Hukukî, Dinî ve Sosyal Hayat)*, İstanbul, 2008.
- AYKAÇ, Mehmet; *Abbâsi Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)*, Ankara, 1997.
- BAĞDÂDÎ, Kudâme b. Cafer (337/948); *Kitâbü'l Harâc ve san'atü'l-kitabe*, (nşr. M. J. De Goeje), Leiden 1889.
- BAKIR, Abdülhalik; "Emeviler ve Abbasiler Devrinde İstihbarat", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, c. I, Sa. 2 (Temmuz 2003), Elazığ, 2003.
- BARTHOLD, W. ; *İslam Medeniyeti Tarihi* (çev. Fuat Köprülü), Ankara, 2004.
- BELÂZURÎ, Ahmet b. Yahya; *Fütûhu'l-Buldân*, (çev. Mustafa Fayda), Ankara, 2002.
- BEYHAKÎ, Ebu'l Fadl; *Tarihu'l Beyhaki* (trc. Yahya Hişab-Sadık Neşet), Mısır, ts.
- İBNÜ'L CEVZÎ, *el-Muntazam fi Tarih*, c. VI, Haydarabad, 1357.
- İBNÜ'L CEVZÎ, *Ahbaru'l Hamka ve'l Muğaffelin*, Beyrut, ts.
- DAĞ, Mustafa; *Erken Dönem İslam Dünyasında Berid Teşkilatı ve İstihbarat*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2012.
- DURANT, Will; *İslam Medeniyeti* (çev. Orhan Bahaeddin), Ankara, 2004.
- DÜRÎ, Abdulaziz; *Târîhu'l-'Irâk el-İktisâdî fi'l-karni'r-râbi'i'l-hicrî*, Bağdat, 1948.
- ERDOĞAN, Mehmet; *İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, İstanbul, 1980.
- İBNÜ'L ESİR, Ali b. Muhammed (630/1232); *el-Kâmil fi't-Tarih* (trc. A. Ağırakça), c. I-XII, İstanbul, 1991.
- FEHD, Bedri Muhammed; *Tarihu'l Irak fi Asri'l Abbasî el-Ahir*, Bağdat, 1973.
- İBNÜ'L FUTÎ, Ebu'l Fadl Abdurrezzak; *el-Havadisü'l Camia ve't-Tecaribu'l nafla fi'l Mi'eti'l Sabia'* (thk. Mustafa Cevad), Bağdat, 1351.
- HAMEVÎ, Ebu Abdullah Şihâbeddin Yâkût (626/1229); *Mucemü'l-Buldân*, c. I-VI, Beyrut, 1957.
- HAREKÂT, İbrahim, "Berid", *DİA*, c. V, İstanbul, 1992.
- HASAN, İbrahim Hasan; *İslâm Tarihi: Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal*, c. III, İstanbul, 1988.

- HELL, Y.; *El-Hadaratu'l Arabiyye* (trc. İbrahim Adevi), Kahire, 1956.
- HİTTİ, Philip K. ; *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi* (çev. Salih Tuğ), c. I, İstanbul, 1989.
- İBN HURDÂZBİH, Ubeydullah b. Abdullah (300/913); *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, Leiden, 1967.
- İBN HURDÂZBİH, Ubeydullah b. Abdullah; *Yollar ve Ülkeler Kitabı* (çev. Murat Ağarı), İstanbul, 2008.
- HUSREV, Nâsır-ı; *Sefernâme*, (trc. Abdülvehhab Tarzî), İstanbul, 1994.
- KALKAŞANDÎ, Ebu'l Abbas Ahmed (821/1418); *Measiru'l Enaka Fi Mealimil Hilafe*, c. I, (thk. Abdulsettar Ferrac), Kuveyt, 1964.
- KALLEK, Cengiz; "Casus", *DİA*, İstanbul, 1993.
- KAZICI, Ziya; *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul, 2009.
- KAYAOĞLU, İsmet; *İslam Kurumları Tarihi*, Ankara, 1980.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad; "Berid", *İA*, c. II, İstanbul, 1979.
- MES'ÛDÎ, Ali b. Hüseyin (346/957); *Mürûcu'z-Zeheb ve Me'adinü'l-Cevher fi't-Tarih*, Kahire, 1938.
- MEZ, Adam; *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti-İslam Rönesansı*, (trc. Salih Şaban), İstanbul, 2000.
- MISRÎ, Hüseyin Ali; *Ticâretü'l-'Irak fi'l-'Asri'l-'Abbâsî*, İskenderiyye, 1982.
- MİSKEVEYH, Ebû Ali b. Muhammed (421/1030); *Tecâribü'l-ümem ve Teâkibü'l-Himem*, (thk. Seyyid K. Hasan), c. I, Beyrut, 2003.
- MUHAMMED KÛRD ALÎ, *el-İslâm ve'l-hadâratü'l-Arabiyye*, c. I-II, Kahire, 1959.
- NİZÂMÜLMÜLK, *Siyasetnâme*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.
- RİFÂÎ, Enver; *el-İslâm fi hadâretihî ve nüzumih*, Dımaşk, 1986.
- İBN SA'D, Muhammed (230/845); *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, c. III, Beyrut, 1985.
- SA'DAVÎ, Nazir Hassan; *Nizamu'l Berid fi'l Düvelil İslamiyye*, Kahire, 1953.
- SÂMERRAÎ, Hüsâ müddin; *el-Mü'essesâtü'l-idâriyye fi'd-deleti'l-'Abbasiyye, hilâle'l-fetre 247-334/861-945*, Dımaşk, 1971.
- SERHAN, Muhyu Hilâl; "er-Rubutu'l-İslamiyye ve Ta'rîfuhâ ve Târihuhâ ve Devruhâ fi'd-Dif' 'ani'l-Dudûd", (çev. Aydın Çelik) *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sa. 144 (Haziran 2003) s. 161-182.

EBU ŞAME, Abdurrahman b. İsmail; *Teracim Rical el-Karneyn el-Sadis ve'l Sabia' (el-Zeyl Alel Ravdateyn)* (thk. Muhammed Zaid el-Kevseri), Beyrut, 1974.

TABERÎ, Muhammed b. Cerîr (310/922); *Târîhu't-Taberî "Tarîhu'l-Umem ve'l-Mulûk"* (thk. Muhammed Ebü'l Fazl İbrahim), c. I-XI, Kahire, 1960.

YAZICI, Nesim; "Klasik İslam Döneminde Haberleşme Kurumu ile İlgili Bazı Mülahazâlar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXIX, Ankara, 1987.

YENİÇERİ, Celal; *İslam'da Devlet Bütçesi*, İstanbul, 1984.

YENİÇERİ, Celal; "Cehbez" *DİA*, c. VII, İstanbul, 1993.

EBÛ YÛSUF, Yakûb b. İbrahim (181/798); *Kitâbu'l-Harâc* (çev. Ali Özek), İstanbul, 1973.

ZEYDAN, Corci; *İslam Uygarlıkları Tarihi* (çev. Nejdet Gök), c. I, İstanbul, 2004.

İNGİLİZLERİN MİSİR'DA UYGULADIĞI İDARİ VE EKONOMİK POLİTİKA (1882–1936)

Administrative and Economical Politics Applied By English In Egypt (1882–1936)

Turgay MURAT

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin giderek güç kaybettiği 19. yüzyılın sonlarından itibaren sömürgeci güçler de boş durmayarak, kendi stratejileri için önemli gördükleri Osmanlı topraklarını işgal etmişlerdir. Bu toprakların en önemlilerinden biri de Osmanlı'nın Mısır toprağıdır. Bu çalışmada, Mısır'ın İngilizler tarafından işgalinin ardından bölgede uyguladığı idari ve ekonomik politikaları anlatmaya çalıştık.

İngiltere 1882'de Mısır'ı resmen işgal etmiş ve I. Dünya Savaşı ile birlikte tamamen bir İngiliz toprağı haline getirmiştir. Bunu da yaparken diğer Ortadoğu milletlerinde olduğu gibi Mısırlıları da bağımsızlık vaatleriyle kandırmışlardır. İncelediğimiz bu dönem içerisinde İngiltere için Mısır'ın içinde bulunduğu durumdan ziyade kendi sömürgeleri için Süveyş Kanalı'nın oldukça önemli olmasıdır. Bunu da tatbik için sürekli olarak Mısır işçilerine müdahalede bulunarak, ekonomik ve politik bir nüfuz oluşturmuşlardır. Bu dönem içerisinde, oldukça kötü bir durumda olan Mısır ekonomisini kendisine borçlandırarak düzelteren İngiltere, idari mekanizmada ise konsoloslukları aracılığıyla sürekli bir bölünme oluşturmuşlardır. Bunu da Mısır yöneticilerini, milliyetçilere karşı kullanarak yapmışlardır. Mısır yöneticilerine Kral unvanı vererek, sürekli desteklemiştir. Ancak Mısır'daki milliyetçi isyanlar giderek İngilizlerin Mısır üzerindeki nüfuzunun azalmasına yol açmış ve bu durum Mısır'a bağımsızlık verilmesine kadar devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Mısır, İngiltere, Bağımsızlık, Milliyetçilik.

ABSTRACT

From the late 19th century on, when Ottoman Empire lost its power gradually, colonists powers immediately occupied the strategically important Ottoman areas. One of the important areas was Egypt areas of Ottoman Empire. In this study we tried to explain the administrative and economical politics applied in Egypt by the English after Egypt was occupied by the English.

England officially occupied Egypt in 1882 and it became totally English areas through the First World War. While doing this, they deceived the Egyptians by promising independence as they did in the other Middle East nations. In this period Suez Channel was more important for them than the position of Egypt. To realize this, they continuously intervened Egypt's domestic affairs and gained economic and

politic influence. During this period, England arranged the bad economy of Egypt by granting a loan to them and they caused a division in administrative mechanism through its consulates. They managed this by using the administrators against the nationalists. They supported the administrators by giving them the tittle of King. However, the nationalists rebels in Egypt caused the influence of English to reduce on Egypt and this situation continued until the decision of independence was given.

Key Words: Ottoman Empire, Egypt, England, Independence, Nationalism.

GİRİŞ

Yavuz Sultan Selim, 24 Ağustos 1516'da Mercidabık ve 22 Ocak 1517'de yaptığı Ridaniye savaşları ile Memlük Devleti'ne son vermiş ve böylece, Suriye, Filistin ve Mısır'ın kapılarını Osmanlı Devleti'ne açmıştır¹. Osmanlı Devleti, Mısır'da Memlük yönetimine son vermemiş ve Mısır'da Osmanlı idaresi kurulmuştur. Mısır toprağı, Osmanlı Sultanı'nın mülkü haline getirilmiş, ancak fiili yönetim, Memlük beylerine verilmiştir. Memlük beyleri yerel yöneticiler olarak toprağın işlenmesinden vergi toplanmasına, Sultan'a bağlılık payının ödenmesine kadar pek çok sorumluluk üstlenmişlerdir. Böylece siyasi güç konumunu sürdürmüşlerdir. Mısır'da Memlük sistemi, Osmanlı yönetim sistemi ile bir arada bulunmaya devam etmiş ve idari yapı ihtiyaç duyulduğunda kanunnameler eliyle düzenlenmiştir. Mısır, Yavuz Sultan Selim devrinden 1798'e kadar başka bir yabancı istila görmemiştir. Bu tarihten sonra Osmanlı Devleti'nin toprakları giderek İngiliz ve Fransız emperyalizminin askeri, kültürel, ekonomik ve siyasal etkilerine maruz kalmıştır. Nitekim 1797-1799 yılları arasında Napolyon Bonapart Mısır seferine çıkmıştır. Fransa'nın Mısır'ı işgal girişimi İngiltere ile Osmanlı Devleti ve Rusya arasında bir ittifak kurulmasına neden olmuştur². İngiliz-Osmanlı ortak kuvvetleri Fransızları mağlup ederek, bölgede denetim yeniden Osmanlılara geçmiştir³.

Fransızların çekilmesiyle bölgede bir boşluk oluşmuştur. Çünkü Memlüklerin iktidarına son verilmiş, fakat yerine başka biri gelmemiştir. Kısa bir düzensizlik devresinden sonra Osmanlı Devleti'nin, Fransızların kalıntılarını temizlemesi için gönderdiği küçük bir ordunun subaylarından olan Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Mısır'da otoriteyi kurmuş ve Sultan

¹ Halis Çevik, *Uluslararası Politikada Ortadoğu*, Konya, 2005, s.34.

² Zeynep Güler, *Süveyş'in Batısında Arap Milliyetçiliği (Mısır ve Nasırcılık)*, İstanbul, 2004, s.25 – 26.

³ Afaf Lutfi Al-Sayyid Marsod, *Mısır Tarihi (Arapların Fethinden Bugüne)*, (Çev: Gül Çağalı Güven), İstanbul, 2007, s.51.

tarafından Mısır Paşalığı'na atanmıştır. Bundan sonra Kavalalı ve ailesi 145 yıl süreyle Mısır'ı yönetmişlerdir⁴.

Mehmet Ali Paşa, Mısır valisi olduktan sonra silahlı kuvvetleri baştan aşağı yenilemiştir. İdari yapıyı değiştirerek, Mısır'a bürokrasi sistemini getirmiştir. Mehmet Ali Paşa'nın siyasal hedefi, Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlığını kazanarak ailesi adına Mısır'da bir hanedanlık kurmaktır. Bu amaçla ordu ve donanmasını güçlendirdi. Bu konuda Avrupa'yı örnek aldı⁵. Mehmet Ali Paşa, Mısır'da elde ettiği bu başarıyı askeri alanda giriştiği reformlara borçludur. İtalyan ve Fransız uzmanlardan yardım görmüş ve Avrupa usulünde yetişmiş, Mısırlı askerlerden oluşan bir ordu ve donanma kurmuştur. Mehmet Ali Paşa, 1831 – 1840 yıllarında Mısır'da iktidarını kökleştirdi. Kendisi ve oğulları için Osmanlı Devleti'nden giderek artan taleplerde bulundu. İngiltere, Rusya, Avusturya ve Prusya ile anlaşarak, Osmanlı Devleti'nin atadığı delegelerle birlikte Mehmet Ali Paşa'ya Mısır'ın verasetten Akka'dan itibaren Suriye'nin de yaşamı boyunca verilmesi amacıyla Londra Konferansı düzenlenmiştir. Ancak Mehmet Ali Paşa, bu koşulları kabul etmemiş ve yapılan savaşlar sonucunda Mehmet Ali Paşa, Suriye'yi iade ederek, Mısır'ın kendisine bırakılmasını kabul etmek zorunda kalmıştır. 1841 Fermanı ile Mısır, Osmanlı Devleti'ne bağlı, ona gelirlerinin dörtte birini vergi olarak ödeyen, ordusu sınırlandırılmış, ancak birçok açıdan bağımsız hareket edebilen bir eyalet haline gelmiştir. Mehmet Ali Paşa'nın ölümünden sonra Abbas Paşa, Said Paşa ve İsmail Paşa sırasıyla Mısır'a vali olmuşlardır. Bütün bu dönem boyunca Mısır'da Osmanlı Devleti ve Avrupalı Devletler ile ilişkiler açısından üç önemli olaydan söz edilebilir: Mısır'a 1841 fermanı ile verilmiş olan imtiyazların genişletilmesi, Süveyş Kanalı'nın açılması ve yabancı devletlerden borç para alınması. Mısır'ın Osmanlı Devleti'nden aldığı imtiyazların genişletilmesi ve Süveyş Kanalı'nın açılması, Mısır'ın ekonomik gücünün artmasına ve Osmanlı merkezinden kazanılan bağımsızlığın büyümesine yol açmıştır⁶.

Böylece Mısır ayrı bir devlet gibi hareket etmeye başlamıştır ki bunun en önemli örneğini Mısır'a Hıdivlik verilmesinde görmekteyiz. Bu unvanın verilmesinin de en önemli sebebi Girit isyanıdır. 1866'da Girit isyanı başlayınca İsmail Paşa Osmanlı'ya yardım teklifinde bulunmuş ve bu yardım karşılığında da Girit valiliğini istemiştir. Ancak İngiltere ve Fransa bunu

⁴ Peter Mansfield, *Mısır İhtilali ve Nasır*, (Çev: Ergün Tuncalı), İstanbul, 1967, s.12.

⁵ William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, (Çev: Mehmet Harmancı), İstanbul, 2008, s. 77.

⁶ Zeynep Güler, *a.g.e.*, s.29 – 40.

kabul etmeyince İsmail Paşa bu defa kendisine “ Azizi Mısır” unvanının verilmesini istemiştir. Bu unvan da Osmanlı tarafından kabul edilmemiştir. Ancak Osmanlı Devleti, zor durumdaydı. İsmail Paşa'nın yardımından vazgeçemezdi. Bunun üzerine Babiâli, padişah manasını da ihtiva ettiği için İsmail Paşa'yı, “Hidiv” ünvanını kabul etmeye ikna etmiştir. Buna göre, Hidiv İsmail Paşa Mısır'ın iç idaresi ile ilgili hususlarda yani mahalli, mali ve iktisadi işler için özel kanunlar yapmak hakkına sahip oluyordu. Bundan başka yabancı devletlerle de görüşmeler yapmak yetkisine de sahip olmuştur⁷.

Süveyş Kanalı'nın açılmasını izleyen yıllarda Hidiv İsmail Paşa, bağımsız bir hükümdar gibi davranarak, Mısır'ı bağımsız bir ülke gibi yönetmeye çalışmıştır. Bu yaklaşım, İngiltere ve Fransa gibi Avrupa devletleri tarafından olumlu karşılanmıştır. Hidiv İsmail Paşa'nın Osmanlı Devleti'ne vermek zorunda olduğu vergiler ve Mısır'da başlattığı büyük girişimlere harcadığı paralar Mısır'ın borçlanmasına neden olmuştur. Öyle ki 1875 yılında Mısır maliyesi iflasın eşiğine gelmiş ve aynı yılın sonunda iflas etmiştir⁸. Bu durumda Hidiv İsmail Paşa, Süveyş Kanalı tahvillerini İngilizlere 100 milyona satmıştır. Bu durum İngilizlere Mısır'a yerleşmek için büyük fırsat doğurmuştur. İngilizler, önce Mısır'a borç vererek aşırı bir mali yük altına sokmuşlardı. Sonra İngiliz iş adamları ve kapitalistleri, Mısır'da, borçlardan dolayı oluşan korku ve endişeden yararlanarak bir sürü imtiyaz elde ederek ülkeye yerleşmeye başlamışlardır⁹.

İsmail Paşa'nın ardından Mısır Hidivliği'ne Babiâli tarafından Tevfik Paşa tayin edilmiştir. Bu dönemde de İngiltere ve Fransa'nın Mısır idaresi üzerindeki tesirleri artarak devam etmiştir¹⁰. Bunun sonucunda ise idaredeki yabancı personel sayısı da artmıştır. Artan vergiler, yabancıların vergi ödemediği kapitülasyon sistemi, Mısırlıların Avrupalılardan nefret etmesine neden olmuştur¹¹. Bu durum, bugün Mısır milliyetçiliğinin ilk kahramanı olarak tanımlanan Albay Ahmet Arabî'nin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Arabî, askeri lider olmasına karşın, sahip olduğu konuşma gücü sayesinde Mısır ulusunu büyük ölçüde etkilemeyi başarmıştı. Onun davranışları, İngilizlerin, Mısır'ı işgaline yol açmışsa da kendisi Mısır'ın yabancılar tarafından yönetilmemesini isteyen ilk halk lideri olmuştur. Bu olay 1882'de İskenderiye'de bir ayaklanmanın baş göstermesi ile başlamış ve olaylar

⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VII, Ankara, 1977, s. 43.

⁸ Zeynep Güler, *a.g.e.*, s.45 – 49.

⁹ Süleyman Kocabaş, *Türkiye ve İngiltere*, İstanbul, 1985, s.101.

¹⁰ Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s.53.

¹¹ Zeynep Güler, *a.g.e.*, s.51.

sonucunda elli Hıristiyan öldürülmüştür. Ayaklanma Arabî ve ordu tarafından bastırılmış, ancak dış müdahale için gerekli neden yaratılmıştı. İngiliz Amiralî, Arabî'ye bir ulti-matom göndererek, 11 Temmuz 1882'de İskenderiye'yi bombalamıştır. Bu işgali izleyen kırk yıl içinde birer kukla durumunda ülkeyi yöneten hidivlerin Mısır tarihinde hemen hemen hiç rolleri olmamıştır. Ülkenin gerçek yöneticileri, perdenin arkasında bulunan İngiliz elçileri olmuştur¹².

1. 1882–1914 Yılları Arasında İngilizlerin Mısır'da Uyguladığı İdari ve Ekonomik Politika

Yukarıda da bahsettiğimiz üzere 19. Yüzyılın sonlarına doğru Mısır'da Osmanlı hâkimiyeti sadece kâğıt üzerinde kalmıştır. Bundan sonraki süreçte bölgenin stratejik konumu ve özellikle de Süveyş Kanalı, İngilizlerin, Bölge üzerindeki etkisini arttırmış ve bölgedeki güvenliği açısından bu durum Mısır'ın İngilizler tarafından işgalini kolaylaştırmıştır.

İngiltere, Mısır'ı Süveyş Kanalı'nı güvence altına almak, Mısır'ın siyasal ve mali istikrarını sağlamak ve ülkeyi Fransızlara kaptırmamak için işgal etmiştir¹³. Zira Fransa'nın Süveyş Kanalı projesi ile İngiltere'nin sömürgeleriyle olan bağlantı yolunu ele geçirmesi İngiltere'yi telaşlandırmıştı. Ayrıca İngiltere ve Fransa arasında bir savaş çıkması halinde Fransa tarafından Süveyş Kanalı'nın kapatılabilecek olması da İngiliz Hükümetini endişelendirmiştir¹⁴. Sonuçta İngiltere, 1882'de Mısır'ı işgal ederek, burada uzun yıllar sürecek olan hâkimiyetinin ilk adımını da atmıştır. İşgalin ardından İngiltere, Fransa ve diğer uluslararası güçlerin tepkisinden çekindiği için Mısır'ı doğrudan yönetimi altına almamıştır. Görünürde Mısır, eskisi gibi hidiv ve hükümetince yönetiliyor ve Osmanlı İmparatorluğu'na bağlılığı devam ediyordu. Ancak Mısır'ın asıl yöneticisi, Mısır Hükümeti'nin üzerinde büyük bir denetim kuran İngiliz Başkonsolosu olmuştur. Her nezarete Başkonsolos'un emrinde olan İngiliz danışmanlar yerleştirilmiştir. Bunların görevi Mısır Hükümeti'ne tavsiyelerle yardımcı olmaktı. Gerçekte ise onların onayı olmaksızın ülke yönetimiyle ilgili herhangi bir kararın çıkması mümkün değildi. İngilizlerin kurmuş olduğu bu dolaylı yönetim biçimine tarihte örtülü protektora adı verilmiştir. Örtülü Protektora Mısır'da 1914 yılına kadar devam etmiştir. Bu dönemin en

¹² Peter Mansfield, *a.g.e.*, s.14 – 16.

¹³ William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, (Çev: Mehmet Harmancı), İstanbul, 2008, s.118.

¹⁴ Esra Sarıkoyuncu Değerli, “ Kendi Arşiv Belgeleriyle İngiltere'nin Ortadoğu Politikası”, *Onbirinci Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri II*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2008, s.73–74.

önemli siması Mısır'da 24 yıl Başkonsolosluk yapmış olan Lord Cromer'dir. Lord Cromerle birlikte Mısır'da İngiliz hâkimiyeti kurulmuş ve sağlam bir zemine oturtulmuştur¹⁵.

Mısır'ı, 1882'den 1907'ye kadar yöneten Lord Cromer¹⁶, Şarklıların, Batı'nın usullerini öğrenmedikçe kaderlerini geliştiremeyeceklerini ve bunun için de Büyük Britanya gibi ileri ülkelerin nezareti altında uzun bir çıraklık dönemi geçirmelerinin gerektiğini kabul ederdi. İngiltere Baş Konsolosu olarak uzun hizmet döneminde Cromer, Mısırlıların bağımsızlık isteklerini hep hor görmüş ve Londra'daki amirlerine bu ülkede İngiliz rehberliğine daha yıllarca ihtiyaç duyulacağı konusunda güvenceler vermişti¹⁷. Cromer göreve başladığında, İngiliz Hükümeti ondan ilk olarak Hidiv Tevfik tarafından da onaylanmış olan Lord Duffer'in reform paketine uygun bir politika izlemesiydi. Bu reformların başarıya ulaşması için Mısır Hükümeti'ne yardımcı olmaları için İngiliz danışmanlarının yerleştirilmesi gerekliliği belirtiliyordu. İngilizlerin bu reform önerilerinin arkasında işgallerini meşrulaştırmayı hedefleyen ince bir siyaset vardı¹⁸. Ancak İngiliz yönetici Cromer döneminde Mısır ekonomik yapısı oldukça ilerleme göstermiştir. Cromer'in öncelikli hedefi Mısır'ın borçlarını ödemektir¹⁹.

Nitekim bu dönemde Mısır'ın mali durumu oldukça kötüydü ve Mısır maliyesi iflasın eşiğine gelmişti. Aslında işgal öncesinde Mısır maliyesi borçlarını ödeyebilecek bir seviyedeydi. Fakat işgalle birlikte Mısır'a ek borçlar yüklenmişti. Bunlar, İskenderiye yangını tazminatı, Arabî isyanını bastıran İngiliz askerinin maliyeti ve Sudan seferiyle ilgili tüm masraflardı. Bu harcamaların çoğunun asıl sorumlusu olmasına rağmen, İngiliz Hükümeti, bunların hepsini Mısır'a ödetmekte kararlıydı. Fakat çökme noktasındaki Mısır hazinesinin bunca yükün altından kalkması mümkün değildi. Bu durumun aşılabilmesi için tek çözüm yolu, borçlanmaydı. Hâlbuki halen yürürlükte olan 1880 Tasfiye Kanunu'nun şartlarına göre borçlanma, ancak Osmanlı Devletiyle Duyun-ı Umumiye üyesi Avrupa Devletlerinin uygun görmesiyle sağlanabilirdi. İngiliz Hükümeti bu konuda direnen Fransa'yı ikna ettikten sonra, 1885'te Uluslararası güçlerin onayıyla, Mısır için 9000.000 sterlinlik bir borçlanma hakkı elde etmiştir. Alınan bu

¹⁵ Mustafa Gençoğlu, *İngiliz Hâkimiyetinde Mısır (1882- 1914)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1997, s.60.

¹⁶ Peter Mansfield, *a.g.e.*, s.16.

¹⁷ William L. Cleveland, *a.g.e.*, s.118-119.

¹⁸ Mustafa Gençoğlu, *a.g.e.*, s.61-64.

¹⁹ William L. Cleveland, *a.g.e.*, s.119.

borçla rahat bir nefes alan Mısır maliyesi, bundan sonra Cromer'in geniş kapsamlı ve etkin ekonomik programlarıyla kısa bir sürede düze çıkmıştır²⁰.

19.Yüzyılın liberal "laissez faire – bırakın yapsınlar" ekonomik prensibine inanan Cromer, bu amaçla Mısır'da endüstrinin adının bile anılmaması gerektiğini çünkü Mısır'ın bir tarım ülkesi olduğuna inanıyordu²¹. Cromer, İngiliz dokuma sanayisine rakip olabilecek yerel sanayi temelinin gelişmesine karşı olduğu için, Mısır'ın gelirini tarımsal üretimi çoğaltarak arttırmayı planlıyordu. 1902'de tamamlanan Assuan Barajı, Delta Barajı'nın yeniden inşası ve daha fazla kanal açmak gibi projelerle, Nil temelli sulama sistemini geliştirmeyi sağlayacak dev bir girişim başlatmıştır. Yaygın olan demiryolu ağını iki katına çıkartarak, Mısır'ı yeni bir demiryolu projesine sokmuştur. Bu gelişmeler, Mısır'ın tarımsal üretimini, özellikle de halen başlıca gelir kaynağı olan pamuk üretimini önemli ölçüde arttırmıştır. Mısır'ın uluslararası finans alanındaki durumu ele alındığında ise Cromer'in politikalarının başarılı olduğu görülmektedir. 1880'lerin ortasına gelindiğinde bütçe artık fazla gösteriyordu ve Cromer döneminde devletin yıllık gelirinin yüzde 25 ile 35'ini oluşturan borç ödemelerinde bir aksama tehlikesi yoktu. Buna ilaveten, İngiliz yönetiminin tarımsal gelişme konusundaki ilgisi, kırsal kesimin genel hayat standardında bir yükselmeyi sağlamıştı. Vergiler indirilmiş angarya ve kırbaç kullanımı yasaklanmıştı²². Ancak tüm bunlara rağmen, Mısır'daki İngiliz kontrolüne karşı muhalefet gittikçe artmaktaydı. Çünkü finansman ve ticaret tamamen Rumların, İtalyanların, Suriyelilerin ve Ermenilerin elindeydi²³.

İngilizlerin Mısır üzerindeki bu nüfuzu giderek artarken, diğer taraftan da Fransızlar, İngilizlerin asıl niyetinin Mısır'da hâkimiyet kurmak olduğunu geç de olsa anlamışlardır. Bu durum Fransızlar için kabul edilmesi mümkün olmayan bir durumdu. Fransızların Mısır'daki ekonomik ve siyasi çıkarları büyüktü. Fakat İngiltere'nin bir oldubittiyle Mısır'a tek başına sahip çıkması, Fransa için büyük darbe teşkil ediyordu. Bundan dolayı Fransa, İngiltere'nin Mısır politikalarına sürekli zorluk çıkartarak, engel olmaya çalışmıştır. Fransa bu konuda zaman zaman başta Rusya olmak üzere diğer güçlerden destek görmüştür. Bunların yanı sıra Fransa İngiltere'yi Süveyş Kanalı meselesinde de sıkıştırmaya çalışmıştır. Fransa, Süveyş Kanalı'nda en yüksek hisseye ve Kanal'ın idaresinde birçok çalışana sahipti. Bu sayede

²⁰ Mustafa Gençoğlu, *a.g.e.*, s.77.

²¹ Peter Mansfield, *a.g.e.*, s.17.

²² William L. Cleveland, *a.g.e.*, s.119.

²³ Peter Mansfield, *a.g.e.*, s.17.

Fransa, İngiltere'nin Kanal'daki menfaatlerinin önüne geçmek istemiştir. Bu amaçla sürekli olarak İngiltere'nin Kanal üzerindeki kontrolünün kalkması için çalışmıştır. Nihayet İstanbul'da İngiltere, Fransa ve Osmanlı Devleti ile diğer güçler arasında 29 Ekim 1888'de anlaşmaya varılmıştır²⁴. 1888'de imzalanan Süveyş Kanalı Antlaşması, 1904'te yürürlüğe girmiştir ve antlaşma dokuz devlet tarafından imzalanarak kabul edilmiştir²⁵.

Varılan anlaşmayla; Kanal'dan ticari ve askeri geçişlere büyük bir serbestiyet tanınmakla birlikte, antlaşmanın diğer önemli bir maddesi de Kanal'ın savunmasının Mısır Hükümeti'ne ait olduğu, eğer bunu yapamazsa sorumluluğun Osmanlı Devleti'ne ait olduğuydu. Ancak bu madde yürürlüğe girmemiştir. Fakat tüm bunlar İngiltere'nin Mısır'daki hâkimiyetinin önüne geçemedi ve sonuçta Fransa, İngiltere'yle 1904'te anlaşarak Mısır işlerinden çekilmiştir²⁶. Tüm bunlar İngilizlerin Kanal üzerindeki ve dolayısıyla da Mısır üzerindeki denetimini hem ekonomik ve hem de idari olarak arttırmıştır.

Bu dönemde İngiliz tekelleri, en iyi topraklardan yüz binlerce dönüm toprağı ele geçirmişler, fabrikaların, madenlerin, demir yollarının ve sulama tesislerinin birçoğunu denetim altına almışlardı. Süveyş Kanalı şirketinin paylarının da % 45'i İngiliz Hükümeti'nin elinde bulunuyordu. Ayrıca ülkenin tüm mali sisteminin İngiliz bankalarının denetimi altında bulunduğu için bu bankalar, Mısır'a verdikleri borçların yalnız yıllık faizleri olarak dört milyon pound gibi yüksek bir para almaktaydı. Genelde köylünün oldukça kötü durumda olduğu Mısır'da, ulusal burjuvazi de durumdan pek memnun değildi. İngilizlerin ülkede kalması ve koloni rejimini sürdürmesi düşüncesinden yana olanlar, feodal toprak ağaları ile yabancıların aracılığını yapan burjuvaziydi. Bu koşullar altında yabancılara karşı genel bir muhalefetin oluşması doğaldı²⁷. İngilizlerin 1883-1907 yılları arasında Kahire temsilciliğini yürüten Genel Konsülü Lord Cromer²⁸, 1907'de emekliye ayrılmış ve yerine de Sir Eldon Gorst atanmıştır²⁹.

Yeni Mısır Başkonsolosu Eldon Gorst, Mısır işlerinde uzun süreli tecrübeye sahip bir yöneticiydi. Ayrıca Dâhiliye ve Maliye nezaretlerinde

²⁴ Mustafa Gençoğlu, *a.g.e.*, s.93.

²⁵FRUS (Foreign Relations Of the United States), 1955 – 1957, Vol: XVI, s.18–19.

²⁶ Mustafa Gençoğlu, *a.g.e.*, s.91–93.

²⁷ Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu (Siyaset, Savaş ve Diplomasi)*, Bursa, 2008, s.184.

²⁸ Arthur Goldschmidt JR.- Lawrence Davidson, *Kısa Ortadoğu Tarihi*, (Çev: Aydemir Güler), İstanbul, 2008, s.257.

²⁹ Peter Mansfield, *a.g.e.*, s.18.

danışmanlık görevi yapmıştı. Gorst, başa geçer geçmez Mısır'da ilk iş olarak, idari reformlara yönelmiş ve liberal esintinin ilk ürünü olan siyasi partilerin kurulmasına izin vermiştir. Eldon Gorst daha sonra Hidiv Abbas ile dostluk ilişkisi kurarak, Cromer döneminin kötü anılarını silmeye çalışmıştır. Bu amaçla Gorst, Hidiv Abbas'a nazırların seçiminde daha geniş bir serbestlik tanımış ve İngiliz danışmanların nezaretlerdeki hâkimiyetini az da olsa gevşetmiştir. Fakat Gorst'un bu politikası da pek işe yaramamıştır. Gorst, Hidiv Abbas'ın hâlen milliyetçilerle bağının devam ettiğini ve onlar üzerinde önemli bir etkinliği olduğunu düşünüyordu. Ayrıca İngiliz yönetiminin Hidiv'le yakınlaşması, Mısır'da ılımlıların da tepkisini çekmişti. Onlar İngiliz yönetiminin, liberal kurumların güçlendirilmesi vaadiyle birlikte, Hidiv'in otoritesini arttırmaya yönelik harekete geçmesini hoş karşılamamışlardı. Bu yüzden Gorst'un, meclislerin yetkilerini genişletmeye çalışmasının pek anlamı olmadığını düşünüyorlardı. Nitekim Gorst, milliyetçilerin itirazlarını bir ölçüde dindirmek için Meclis-i Şura ve Meclis-i Umumî ile ilgili bazı yenilikler getirmiştir. Gorst, Meclis toplantılarının halka açık yapılmasını sağlamış, ancak yine de istediği sonucu alamamıştır. Gorst'un Mısır yönetiminde diğer önemli girişimi, yönetimde ve devlet memuriyetlerinde Mısırlılara daha fazla yer vermesiydi. Fakat Gorst'un bu ılımlı politikası İngiliz basını tarafından milliyetçilere taviz olarak değerlendirilerek, ağır eleştirilere maruz kalmıştır. İngilizler, Mısırlı milliyetçilerin güçlenmesinden endişe duymaya başlamışlardır. Diğer taraftan İngiltere Hükümeti de Gorst'un ılımlı politikasının Mısır'daki hâkimiyetini zayıflatmaya başladığını düşünüyordu³⁰.

Tüm bunlar Mısır'daki bölünmeleri tehlikeli bir biçimde arttırmıştır. Eldon Gorst'un 1911'de kanser yüzünden ölmesi üzerine yerine Lord Kitchener gelmiştir³¹. Kitchener Başkonsolos olduktan sonra, iç siyasette katı bir politika izleyerek, toplumda fitne çıkaranları cezalandırmayı amaçlayan yeni bir ceza kanunu ile basın sansür ve okul disiplin kanunlarını şiddetle uygulamıştır. Kitchener, devlet dairelerinde ve Mısır yönetiminde tekrar İngilizleri kullanmaya başlayarak, bu uygulamaya karşı çıkan milliyetçileri de baskı altında tutarak onları yıldırma politikası izlemiştir³². Kitchener ayrıca 1913'te yeni bir anayasa getirerek, sınırlı fakat gerçek yetkilere sahip bir İcra Konseyi ile Genel Meclis kurdurmuştur³³. Buna göre, Meclis-i Şura ile Meclis-i Umumî, Meclis-i Şura çatısı altında tek bir organ

³⁰ Mustafa Gençoğlu, *a.g.e.*, s. 115–119.

³¹ Peter Mansfield, *a.g.e.*, s.18.

³² Mustafa Gençoğlu, *a.g.e.*, s.120.

³³ Peter Mansfield, *a.g.e.*, s.18.

haline getirilmiştir. Yeni Meclis, önceki meclislerin yetkilerine sahip olduğu bazı yetkilerle donatılmıştır. Böylece yeni anayasa, aşırı milliyetçileri tatmin etmemesine rağmen yavaş yavaş İngiliz idaresinden uzaklaşmakta olan ılımlı milliyetçilerin önemli bir kesminin desteğini kazanmıştır. Öte yandan Cromer'in büyük yatırımlarıyla gelişen tarım bu dönemde de ilerlemeye devam etmiştir. Fakat Cromer gibi ziraate ve köylüye önem veren Kitchener'in reformları, beklenen olumlu etkiler ortaya çıkartmamıştır. Ülke işlerinde Mısırlı toprak eşrafına daha çok yer vermek için düzenlenmiş olan Meclis-i Şura, şehir milliyetçiliğinin formu haline dönüştürülmüştür³⁴.

Ayrıca Kitchener, Mısırlıların İngiltere'ye güvenini tazelemek amacıyla borca mahsuben, beş fedan (1fedan 0,416 hektardır) ya da daha az olan topraklara el konulmasını yasaklayarak, küçük toprak sahiplerini koruyan Beş Fedan yasasını çıkartmıştır. Ancak bu Başkonsoloslardan hiçbiri, İngiliz varlığına karşı Mısır muhalefetinin büyümesini önleyememiştir³⁵. Bu muhalefet I. Dünya Savaşı'nda da devam etmiştir.

2. 1914–1918 Yılları Arasında İngilizlerin Mısır'da Uyguladığı İdari ve Ekonomik Politika

1914 Ağustos'unda I.Dünya Savaşı başladığında, Osmanlı Devleti savaşa girmedikinden Mısır, tarafsız konumdaydı. Osmanlı Devleti, Almanya'nın yanında savaşa girmesinden sonra 5 Kasım 1914'te Mısır'daki İngiliz Komutanlığı, İngiltere'nin Mısır'ın haklarını ve özgürlüklerini korumak için savaşmakta olduğunu belirtirken, aynı zamanda buralara savaştan sonra kendi kendilerini yönetme hakkının da verileceğini vaat ediyordu. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle İngiltere, 7 Kasım'da Osmanlı'nın düşman bir ülke olduğunu Almanya'nın yanında yer aldığını belirtti. İngiltere'nin Mısır'ı ilhak etmesi yasal değildi. İngiltere'nin, Osmanlı Devleti o sırada savaşa dâhil olmadığından ve Mısır resmen Türk sınırları içinde kabul edildiğinden Mısır'ı ilhak etmesi mümkün değildi. Bu duruma bir kılıf bulmak ve Mısır'da himayeci bir devlet olmak için İngiltere 18 Aralık 1914'te Mısır Hıdivi II. Abbas'ı çekilmeye zorlayarak, yerine Hüseyin Kamil'i geçirdi. Hüseyin Kamil, Sultan unvanı almaya daha istekli olup, ayrıca Osmanlı Devleti'nden ayrılmaya niyetliydi³⁶. Böylece 18 Aralık 1914'te Mısır üzerinde bir "himaye rejimi" kuruldu³⁷. Artık bir Osmanlı

³⁴ Mustafa Gençoğlu, *a.g.e.*, s.120-121.

³⁵ William L. Cleveland, *a.g.e.*, s.124.

³⁶ Sabit Duman, *Modern Ortadoğu'nun Oluşumu*, İstanbul, 2010, s.291–292.

³⁷ Türel Yılmaz, *Uluslararası Politikada Ortadoğu (Birinci Dünya Savaşından 2000'e)*, Ankara, 2004, s.23.

eyaleti olmaktan çıkan Mısır, İngiliz protektorası olmuştu³⁸. İngiltere bu süre içinde genel sömürge politikası çerçevesinde Mısır'daki egemenliği yönetenleri yönetmek suretiyle sürdürmüştü. Ancak, İngiltere'nin Mısır'a girmesinden beri bu ülkede gelişmekte olan bağımsızlık hareketi, Birinci Dünya Savaşı sırasında daha da güçlenmiştir³⁹.

Birinci Dünya Savaşı emperyalist ülkelerin dünyayı aralarında yeniden paylaşması mücadelesi iken, Araplar arasında yabancı boyunduruğundan kurtulma umutlarını yeşertmişti. Eski ve deneyimli İngiltere'nin sözlerine inanarak yazgılarını itilaf devletleri koalisyonuna bağlayan Arap Milliyetçileri savaştan sonra bağımsızlıklarına kavuşma hesapları yaparken, İngiltere ve Fransa bir yandan bu sahte umutları canlı tutuyor, öte yandan da Osmanlı İmparatorluğu'nun elindeki Arap topraklarına el koyup aralarında paylaşmanın planlarını hazırlıyorlardı. Bu iki ülke arasında 1916'da yapılan Sykes - Picot antlaşmasıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun da içinde yer aldığı ve başını Almanya'nın çektiği ittifak devletlerinin yenilgisi durumunda Osmanlı'nın elindeki Arap topraklarının paylaşılması üzerinde antlaşmaya varılmıştı⁴⁰.

Diğer taraftan da Birinci Dünya Savaşı, Mısır milliyetçi hareketinin gelişimi açısından bir dönüm noktası oluşturmuştur. Savaş koşulları İngiliz yönetimine ülkeyi daha rahat kontrol edebilecek olanaklar sağlarken aynı koşullar ülkeyi eskisi gibi sınırsız bir özgürlükle yönetmelerini de zorlaştırmıştır. İngilizler, ülkede ortaya çıkan milliyetçi düşüncüyü ve eylemleri denetim altına alabilmek amacıyla 1913 yılında savaşın arifesinde bir yasa çıkartarak yeni bir yasama meclisi kurdu, Hükümet tarafından atanan 17 üye ile halk tarafından dolaylı biçimde seçilen 66 üyeden oluşan bu meclisin yasaları tartışma ve önerme yetkisi bulunuyordu. Ancak daha önceden de belirttiğimiz gibi İngiltere, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Mısır'da bir himaye rejimi oluşturmuştu. İngilizler gerçekleştirdiği değişiklik sonrasında Mısır'da bulunan en yüksek temsilcisini Yüksek Komiser'e çevirdi, aynı zamanda Mısır Dışişleri Bakanlığını kaldırarak yetkilerini Yüksek Komiser'e aktardı. Yüksek Komiser olarak da Lord Allenby atandı. Allenby'nin ülkeye gelişinden 1936 Antlaşması'na kadar geçen yıllarda İngiltere'nin Mısır siyaseti kendi içinde karmaşık ilişkilere sahip üç ayak üzerinde şekillendi: İngiliz gücü, Mısırlı siyasetçiler ve Mısır sarayı. Protektora ilanı Mısır'ın siyasal yaşamında büyük bir değişiklik yaratmadı. Yalnızca otuz yıldır devam eden rejimi

³⁸ Arthur Goldschmidt JR.- Lawrence Davidson, *a.g.e.*, s.332.

³⁹ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih, (1789-1999)*, İstanbul, 2000, s.547.

⁴⁰ Haluk Genger, *ABD - Ortadoğu -Türkiye*, İstanbul, 2007, s.22.

resmileştirdi ve yasallaştırdı. Mısır böylece Osmanlı Devleti'nden resmi olarak kopmuş oldu. Savaş sırasında Mısır toprakları müttefik kuvvetlerin Asya-Avrupa arasında geçiş ve konaklama alanı Gelibolu ve Filistin cephelerinin üssü olarak kullanıldı⁴¹.

1914–1918 savaşı ve bunu izleyen yıllar, Mısır'ın ekonomik alanda gelişmeler kaydetmesine sahne olmuştur. Pamuk fiyatları hızla yükselmiş ve dış ticaret dengesi sağlanarak, ülke aynı zamanda dış borçlarının büyük bir kısmını ödeyebilmiştir. Fakat bu arada tüm eski sosyal ve ekonomik bölünmeler çığ gibi büyümüştür. Zenginler daha zengin olup, ortaya küçük bir yeni orta sınıf çıkarken kitlelerin sefaleti de gittikçe artmıştır. 1914 ile 1920 arasında fiyatlar üç misline çıkmış ve yiyecek yetersizliği bir kıtlık halini almıştır⁴².

Bu dönem içerisinde İngilizlerin, Mısır milliyetçiliğini tetiklediği en önemli olaylardan biri de 1917 tarihli Balfour Deklarasyonu'dur. Balfour Deklarasyonu, İngiltere Siyonist Dernekleri Federasyon Başkanı Lord Rothschild'in imzasıyla 18 Temmuz 1917'de İngiliz Dışişleri Bakanı Balfour'a sunulan mektupta yer alan, İngiliz Hükümeti'nin, Filistin'de Yahudi milleti için milli yurt prensibini tanımasını, göçün serbest bırakılmasını, Yahudi Milli Kolonizasyon Teşkilatı'nın kurulmasını teklif edilmesidir. İngiliz Harp Kabinesi'nin 2 Kasım 1917'deki toplantısında onaylanan ve İngiliz Dışişleri Bakanı Balfour'un imzasını taşıması nedeniyle Balfour Deklarasyonu adını alan mektupla Yahudiler, İngiliz manda idaresinden faydalanarak Siyonizm'in yıllardan beri amaç edindiği Filistin'de bir devlet kurma fikrini gerçeğe dönüştürecek kapıyı aralamışlardır İngiltere'nin Siyonizm'e destek vermekle garanti altına aldığı nokta, Yahudilerin Filistin'de Yahudi devleti kurulmasına olan bağlılıklarının İngiltere için savaştan sonra müttefik olmanın sağlayacağı uzun vadeli çıkarlardır⁴³. İngiltere'nin Balfour Deklarasyonu ile ulaşmak istediği diğer önemli hedefi ise Mısır'ı baskı altında tutarak Süveyş üzerindeki kontrolünü garantilemekti⁴⁴.

⁴¹ Zeynep Güler, *a.g.e.*, s.75–76.

⁴² Peter Mansfield, *a.g.e.*, s.18.

⁴³ Melike Bileydi Koç, *İsrail Devleti'nin Kuruluşu ve Bölgesel Etkileri (1948–2006)*, İstanbul, 2006, s.101–102.

⁴⁴ Samir Amin, *The Arab Nation (Nationalism and Class Struggles)*, (Çeviren: Michael Pollis), London, 1983, s.47–48.

3. 1918–1936 Yılları Arasında İngilizlerin Mısır’da Uyguladığı İdari ve Ekonomik Politika

1918’deki ateşkesten sonra, Mısır’da milliyetçi duygular giderek hız kazanmaya başladı. Milliyetçilerin lideri bir dönem Eğitim Bakanı olarak görev yapmış olan Saad Zağlul idi.⁴⁵ Zağlul’ün 1919 yılının başlarında Mısır’ın bağımsızlığını temin ve İngiliz işgal kuvvetlerini Mısır’dan çıkarmak amacıyla kurduğu Vafd Partisi, bütün Mısır’da ayaklanma ve gösterilere başvurarak İngiltere’ye karşı milliyetçi hareketi başlattı⁴⁶. Bu harekâtın başlangıcının sebebi, Zağlul’ün Mısır meselesini, Londra’da ve daha sonra Paris Barış Konferansı’nda temsil etmek için bir heyet istemesinin derhal reddedişi, 1919 ayaklanmasının işareti olmuş, silahlı çatışmalar ve grevlerden ötürü kısa bir süre için ülkede hayat felce uğramıştı. Olaylar üzerine İngilizler yeni bir anayasa üzerinde çalışmak amacıyla Lord Milner’in başkanlığında bir heyeti Mısır’a göndermişler, fakat bu heyet tüm Mısırlı politikacılar tarafından boykot edilmişti⁴⁷.

Vafd’ın mücadelesi hız kazanınca, İngilizler bu durumu iyileştirme yolunu tercih etmişlerdir. İngilizler koşullar ne olursa olsun Süveyş Kanalı’nı dolayısıyla da Mısır’ı bırakmak niyetinde değildiler. Mısırlı milliyetçilerle bir anlaşmaya varmak için çözüm yolları arandı. Görüşmeler ittifak konusu nedeniyle 1920’lerde ertelendi ve 1936’ya kadar da yapılmadı. Zağlul’ün ilk savunduğu, Sudan’ın Mısır’ın ayrılmaz bir parçası olduğuydu. Milner, Sudan konusunun görüşme dışında tutulmasının gerektiğinin altını çiziyor, program yalnızca Mısır’la sınırlı tutuluyordu. 19 Ocak 1899 Mısır - İngiliz antlaşmasına göre konu açıldı, ama Sudan konusu belli nedenlerden dolayı tartışma konusu olmaktan çıkartılmıştı. Mısırlılar da bunun tekrar gözden geçirilmesini bu antlaşma taslağında bazı değişikliklere gidilmesini istiyorlardı. Milner ve Lord Curzon bunu kabul etmelerine rağmen İngiliz kabinesi herhangi bir düzenlemeyi reddetti. Gayr-i resmi görüşmeler tıkanınca Mısır heyeti de Londra’da iki gün daha kaldıktan sonra heyetin ayrılması üzerine Milner, görevi bıraktı. 1921 Haziran’ında onun görevini Lord Curzon üstlendi. Ancak Curzon başkanlığındaki toplantılardan da bir sonuç alınmadı. İngiltere’nin Mısır’ın bağımsızlığını kabul etmesine rağmen temelde anlaşmazlık konusu İngilizlerin, Mısır’daki askeri varlığı idi. Mısırlılar, Kanal Bölgesi’ndeki bütün İngiliz askerinin geri çekilmesini isterken İngiltere buna karşı çıkmaktaydı. İngiltere ihtiyaç duydukları takdirde Mısır’ın herhangi bir bölgesini askeri işgal serbestliğini

⁴⁵ Sabit Duman, *a.g.e.*, s.293.

⁴⁶ Türel Yılmaz, *a.g.e.*, s.24.

⁴⁷ Peter Mansfield, *a.g.e.*, s.19.

istemekteydiler. Diğer antlaşmazlık noktalarından biri de İngiltere'nin Mısır Dışişlerini kontrol etme isteğiydi. Diğer bir nokta da, Mısır'ın kendi kendisine yetecek yeterli uzman olmaması gerekçe gösterilerek İngilizlerin Mısır Hükümeti'nde bürokratik kadrolarda İngiliz danışmanların görev yapmasını istemesi de çözüme kavuşturulamamıştı. Bütün bunlar görüşmeleri çıkmaza soktu. 3 Aralık 1921'de Mısırlılarla bir antlaşma yapıldı. Allenby, Mısır Sultanı'na İngiltere'nin Mısır'daki politikasını genel olarak açıklarken Mısır'ın, İngiliz imparatorluk sisteminin uzantısının bir parçası olduğunu, Zağlul tarafından önderlik edilen milliyetçi hareketin bu politikaya sekte vurduğunu ve İngiltere'nin temel amacının Fuat'ın otoritesini Mısır'da hâkim kılmak olduğunu söyledi. Böylelikle İngiltere, Mısırlı milliyetçilere karşı mücadelesinde Sultanın desteğini sağlamış olmakta buna karşılık da Fuat da tahtta kalabilmek için İngiliz desteğine bir bakıma bağlı kalmaktaydı. Curzon'un barış taslağının açıklanmasıyla Zağlul tutuklanarak sürgüne gönderilmiş ve bunun üzerine de ülkede bir dizi grevler ve gösteriler başlamıştır⁴⁸.

Zağlul ve öteki milliyetçi liderlerin defalarca sürgün edilmelerine rağmen devam eden ayaklanmalar ve düzensizliklerden sonra İngiltere, tek taraflı olarak protektoranın son bulduğunu ilan etmiştir⁴⁹. Ancak İngiltere, Mısır'ın bağımsızlığını ilan etmekle (28 Şubat1922) birlikte Süveyş Kanalı ve Mısır'daki yabancıların haklarının savunmasını üzerine alıyor ve Sudan üzerindeki kontrolünü elinde tutuyordu⁵⁰. Yine bu çerçevede İngiliz işgal kuvvetleri, danışmanlar ve diğer temsilciler Mısır'da olduğu gibi kalacaktı. 1914'ten itibaren kendilerine Sultan unvanı verilen Mısır Hıdivlerine bundan sonra Kral denilecekti. Bu çerçevede Ahmed Fuad da Kral Fuad unvanını almıştır⁵¹. 1922 Antlaşması görüldüğü üzere yine İngilizlerin lehine olan bir antlaşmadır ve İngiltere Mısır'a bağımsızlığını vermekle etkisini azaltmamış bilakis kontrolü yine elinde bulundurmıştır.

1935'te İtalya'nın Habeşistan'a saldırması ve 1936'da da bu toprağı ele geçirmesi, gerek Kral Fuat'ın gerek İngiltere'nin durumunda değişiklik meydana getirmiştir. Habeşistan'a yerleşen İtalya, Nil'in kaynaklarına egemen oluyor ve dolayısıyla Mısır üzerinde bir tehlike yaratıyordu⁵². Bu durum İngilizleri endişelendirdiği gibi, Mısır'da gizlice basılıp dağıtılan beyanatta ise, İngilizler, Mısır'ın İtalya veya başka bir devletin hücumlarına

⁴⁸ Sabit Duman, *a.g.e.*, s.300–302.

⁴⁹ Peter Mansfield, *a.g.e.*, s.19.

⁵⁰ Türel Yılmaz, *a.g.e.* s.24.

⁵¹ Tayyar Arı, *a.g.e.*, s.186.

⁵² Fahir Armaoğlu, *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi*, (1914–1980), C.I, Ankara, 1994, s.205.

uğramasından korkuyorlarsa ordularını Mısır toprağından çeksinler. Bize silah ve her türlü harp malzemesi versinler. Bizi, İtalyanlara hatta dünyanın bütün milletlerine karşı durmak için yalnız bıraksınlar deniliyordu⁵³. Esasen İtalya ve Almanya, Mısır'daki ve Ortadoğı'daki Arap milliyetçilerini İngiltere ve Fransa'ya karşı devamlı olarak kışkırtmaktaydılar. 1935 yılı sonunda Kral Fuat, 1923 Anayasası'nı tekrar yürürlüğe koymuş ve dört ay sonra da ölünce, yerine 16 yaşındaki oğlu I.Faruk geçmiştir. 1936 seçimlerini Vafd Partisi ezici bir çoğunlukla kazanınca bu defa Vafd ile İngiltere arasında yapılan görüşmeler olumlu sonuçlar vermiş ve İngiltere ile Mısır arasında 26 Ağustos 1936'da bir ittifak antlaşması imzalanmıştır⁵⁴.

İngiltere ile Mısır arasında imza edilen ittifak muahedenamesi münasebetiyle adli ve mali kapitülasyonların Mısırlıların arzularına göre halledilmesine karar verilmiştir⁵⁵. Ancak antlaşma, Mısır'a tam bağımsızlığını kazandırmamıştır. Nitekim: Antlaşmanın birinci maddesi, İngiltere'nin askeri işgalinin son bulduğunu söyler. Üçüncü maddede, İngiltere'nin Mısır'ın Milletler Cemiyeti üyeliğini destekleyeceği sözü yer alır. Beşinci maddede, her iki ülke başka ülkelerle bu antlaşma maddelerini ihlal edecek bir yaklaşımda bulunmama sözü verirler. Yedinci maddeye göre ise, savaş olasılığı halinde ya da herhangi bir taraf savaşa girerse diğeri onun yardımına koşacaktır. Böyle bir durumda Mısır, sıkıyönetim ilan etme ve sansür gibi idari ve yasal önlemleri alacaktır. Antlaşmanın sekizinci maddesi gereğince de Mısır'ın ayrılmaz bir parçası olarak görülen ve uluslararası bu su geçidi olan Süveyş Kanalı'nın tüm özgürlüğü ve geçiş güvenliğinin sağlanması amacıyla İngiliz güçlerinin Mısır topraklarına yerleştirilmesi güvence altına alınmıştır. Kanal Bölgesi tarif edilmekte ve buraya yerleştirilecek İngiliz güçlerinin on bin askeri ve dört yüz pilotu geçmemesi, karar altına alınmaktadır. Antlaşmanın imzalanmasından yirmi yıl sonra eğer Mısır silahlı kuvvetleri aynı görevleri yerine getirebilecek durumda olursa ve İngiliz güçleri gereksiz görülürse ve taraflar bu konu üzerinde anlaşamazsa, sorunun Milletler Cemiyeti Konseyi'ne götürülmesi öngörülmekteydi. 1936 Antlaşması'nın on birinci maddesi ise Sudan sorunuyla ilgilidir. Burada her iki taraf başka bir antlaşma yapana dek 1899'da taraflar arasında imzalanmış bulunan ikili yönetim antlaşmasının geçerliliğini sürdüreceği belirtilmektedir. On ikinci madde de Mısır'da bulunan yabancıların mal ve can güvenliği Mısır Hükümeti'nin sorumluluğu altında olduğu söylenir. On üçüncü madde ile de yabancıların Mısır'da yararlanmakta olduğu özel yasal

⁵³ BCA, Fon Kodu: 030-10, Kutu No: 267, Dosya No: 800, Belge No:12.

⁵⁴ Fahir Armaoğlu, *a.g.e*, s.205.

⁵⁵ BCA, Fon Kodu: 030-10, Kutu No: 266, Dosya No: 798, Belge No:21.

ayrıcalıklar son bulmaktadır. On altıncı maddede bu antlaşmanın yirmi yıl boyunca geçerli olacağı, on yıl sonra ise tarafların antlaşma maddelerini gözden geçirilmesini talep edebileceği söylenmektedir. Antlaşmazlık halinde konu Milletler Cemiyeti Konseyi'ne ya da her iki tarafın da tanıdığı bir başka kişi ya da kuruma götürülecektir⁵⁶. 1936 Antlaşması İngiltere'ye kabaca Galler'e eşit büyüklükte bir alan olan Kanal Bölgesi'nin işgali dâhil Mısır'da geniş kapsamlı askeri haklar vermiştir. Antlaşmadaki en önemli çatlak, Mısırlıları ikinci sınıf partner olarak önceki statüsünden gerçekten çıkarmaksızın İngilizlerin kendi güvenliklerini sağlamasıydı. Nitekim bu dönemden sonra da İngiliz elçisi Lampson düzenli olarak Mısır iç politikasına müdahale etmiştir⁵⁷.

Mısır'ın tam bağımsızlığı yolunda kritik bir adım olarak kabul edilen ve yirmi yıl geçerli olacak İngiliz - Mısır Antlaşması ile ülkeyi uzun yıllar denetimi altında tutan İngiliz Yüksek Komiseri, İngiliz Büyükelçisi adını almıştır. 1936 Antlaşması, Mısır'ın kendi kendini yönetme alanını genişletmekte İngilizlerin 1882'den beri sürdürdükleri işgale son vermekteydi. Ancak İngiliz güçleri, Süveyş Kanalı bölgesinde kalacaklardı. Bu antlaşma ile İngiliz stratejik noktalarda varlığını ve etkisini sürdürürken, Mısır'ın içişlerinde üstlenmiş olduğu sorumluluğu terk etmekteydi⁵⁸. Diğer yandan antlaşma Mısır ordusunun 1924'ten beri ilk defa Sudan'a girmesine izin verirken, İngiltere ayrıca Mısır'ın Milletler Cemiyeti'ne girmesine de desteklemeye söz veriyordu. Mısır 26 Mayıs 1937'de Milletler Cemiyeti'ne girerek bağımsız bir devlet statüsünü resmen kazanmıştır⁵⁹. Bu statüye rağmen İngiltere, Mısır üzerindeki ekonomik ve politik nüfuzunu sürekli olarak devam ettirmeye çalışmıştır.

SONUÇ

19. Yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı Devleti'nin jeopolitik konum itibarıyla en önemli topraklarından biri olan Mısır, İngiliz işgaline uğrayarak elden çıkmıştır. İngiltere, sömürgeleri için en önemli üs olarak gördüğü Süveyş Üssü için, bölgedeki nüfuzunu giderek arttırma yoluna gitmiştir. Bu nüfuzunu ise özellikle o dönemde bozuk olan Mısır ekonomisi üzerinde göstermiştir. Mısır ekonomisini kendine bağımlı hale getirmek suretiyle büyük ölçüde düzelten İngiltere, böylece Mısırlı yöneticilerin ve halkın sempatisini kazanmaya çalışmıştır. Ancak İngiltere'nin asıl amacını, Süveyş

⁵⁶ Zeynep Güler, *a.g.e.*, s. 87.

⁵⁷ Robert Mcnamara, *Britain, Nasser and the Balance of Power in the Middle East (1952-1967)*, University of Ireland, London, 2003, s.14.

⁵⁸ Zeynep Güler, *a.g.e.* s.79.

⁵⁹ Sabit Duman, *a.g.e.* s.309.

Üssü'nde kalabilme hesapları oluşturmuştur. I.Dünya Savaşı'ndan sonra ise tamamen Mısır'ı Osmanlı'dan ayıran İngiltere, hem idari ve hem de ekonomik olarak Mısır'ı ele geçirmiştir diyebiliriz. İncelediğimiz bu dönem içerisinde İngilizlerin Mısır üzerindeki insiyatiflerine rağmen Mısırlılar geç de olsa İngilizlerin asıl niyetini anlamış olmalı ki tam bağımsızlık yolunda milliyetçilik isyanlarını başlatmışlardır. Ancak İngilizler, bunun da çözümünü bularak milliyetçilere karşı Mısırlı liderleri destekleyerek ülkede sürekli bir kaos ortamı oluşturmayı başarmışlardır. Bu da İngilizlerin bölgede istediği gibi hareket etmesini kolaylaştırmıştır. Milliyetçilik isyanları Mısır'da sürekli olarak devam etmiş, ancak herhangi bir başarı sağlanamamıştır. Bu nedenle İngilizler Cemal Abdülnasır Devrim'ine kadar, Mısır'da ve dolayısıyla da Süveyş Kanalı bölgesinde istedikleri gibi ekonomik ve politik yönetimlerini devam ettirmişlerdir.

BİBLİYOGRAFYA

1.ARŞİV KAYNAKLARI

1.1. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA, Fon Kodu: 030-10, Kutu No: 267, Dosya No: 800, Belge No:12.

BCA, Fon Kodu: 030-10, Kutu No: 266, Dosya No: 798, Belge No:21.

1.2. Foreign Relations Of the United States Arşivi

FRUS (Foreign Relations Of the United States), 1955 – 1957, Vol: XVI, s.18-19.

2.TETKİK ESERLER

AMIN, Samir, *The Arab Nation (Nationalism and Class Struggles)*,(Çeviren: Michael

Pollis), London, 1983.

ARI, Tayyar, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu(Siyaset, Savaş ve Diplomasi)*, Bursa, 2008.

ARMAOĞLU, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)*, C.I, Ankara, 1994.

CLEVELAND, L. William, *Modern Ortadoğu Tarihi*, (Çev: Mehmet Harmancı), İstanbul, 2008.

ÇEVİK, Halis, *Uluslararası Politikada Ortadoğu*, Konya, 2005.

DUMAN, Sabit, *Modern Ortadoğu'nun Oluşumu*, İstanbul, 2010.

GENÇOĞLU, Mustafa, *İngiliz Hâkimiyetinde Mısır (1882- 1914)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1997.

GERGER, Haluk, *ABD - Ortadoğu-Türkiye*, İstanbul, 2007.

GOLDSCHMIDT JR. Arthur - DAVIDSON, Lawrence, *Kısa Ortadoğu Tarihi*, (Çev: Aydemir Güler), İstanbul, 2008.

GÜLER, Zeynep, *Süveyş'in Batısında Arap Milliyetçiliği Mısır ve Nasırcılık*, İstanbul, 2008.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C.VII, Ankara, 1977.

KOCABAŞ, Süleyman, *Türkiye ve İngiltere*, İstanbul, 1985.

KOÇ, Melike Bileydi, *İsrail Devleti'nin Kuruluşu ve Bölgesel Etkileri*, (1948–2006), İstanbul, 2006.

MANSFIELD, Peter, *Mısır İhtilali ve Nasır*, (Çev: Ergün Tuncalı), İstanbul, 1967.

MARSOD Afaf Lutfi Al – Sayyid, *Mısır Tarihi (Arapların Fethinden Bugüne)*, (Çev: Gül Çağalı Güven), İstanbul, 2007.

MCNAMARA, Robert, *Britain, Nasser and the Balance of Power in the Middle East (1952–1967)*, University of Ireland, London, 2003.

SARIKOYUNCU DEĞERLİ, Esra, “Kendi Arşiv Belgeleriyle İngiltere'nin Ortadoğu Politikası”, *Onbirinci Askeri Tarih Sempozyumu Bildirileri II*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2008.

UÇAROL, Rıfat, *Siyasi Tarih (1789–1999)*, İstanbul, 2000.

YILMAZ, Türel, *Uluslararası Politikada Ortadoğu (Birinci Dünya Savaşından 2000'e)*, Ankara, 2004.

FIRAT ÜNİVERSİTESİ ORTA DOĞU ARAŞTIRMALARI DERGİSİ YAYIN İLKELERİ

1. Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi her yıl Ocak ve Temmuz aylarında olmak üzere iki (2) sayı halinde yayımlanır. Dergide yayınlanması istenen yazıların, Merkezin yönetmeliğinde sınırları çizilen ve bugün genel hatlarıyla kabul edilen Orta Doğunun (İran'dan başlayarak Basra Körfezi, Irak, Suriye, Ürdün, İsrail, Filistin, Lübnan, Mısır, Suudi Arabistan. Körfez Ülkeleri, Yemen, Kuzey Afrika ve bu bölgelerin yakın kuşak ülkeleri);

a. Tarih (En eski çağlardan günümüze kadar siyasi, iktisadi, kültür ve sosyal tarihi),

b. Coğrafya (Fizikî, beşeri, ülkeler ve turizm coğrafyası),

c. Sosyoloji (Bölgenin sosyal yapısı, sosyal tabakalaşma ve sosyal tabakalar, etnik vaziyet, aile, eğitim, kır ve şehir nüfusu, kırsal alandan kentlere göç, aşiretler-oyumaklar, göçebelik, din ve dinî gruplar, cemaatler, ilişkiler),

d. Dil ve Edebiyat (Bölgede konuşulan diller, lehçeler ve ağızlar, dillerin birbirleriyle ilişkileri, edebî şahsiyetler ve eserleri-tesirleri),

e. Halk Kültürü (Halkın günlük yaşayışı, folklorik özellikleri, inançlar-ayinler, doğumdan ölüme kadar olan süreçte kültürel odaklar -doğum ve ilgili gelenekler, evlilik ve ölüm ile ilgili gelenekler- mutfak kültürü, tarım ve hayvancılık kültürü vd.) ile ilgili olması gerekmektedir.

2. Makalelerin bilime katkı sağlaması veya yeni bir sentez getirmesi lazımdır.

3. Makaleler, başka bir yerde yayınlanmamış olmalı, orijinal yeni belge ve bilgilere dayanmalıdır.

4. Sayfa sınırlaması olmamakla birlikte, makalelerin bir dergide yayınlanabilecek makul bir hacimde olmasına dikkat edilmelidir.

5. Derginin dili *Türkçe, İngilizce, Fransızca ve Arapça*'dır. Eğer makale Türkçe yazılmış ise muhtevalı bir İngilizce Özet, eğer Türkçe'nin dışında bir yabancı dil ile yazılmış ise gene muhtevalı bir Türkçe Özet eklenmelidir.

6. Türkçe ve yabancı dildeki başlıklar, yazının kapsamıyla uyumlu, yazının konusunu kısa, açık ve yeterli ölçüde yansıtmalıdır.

7. Yazılar, dil ve ifade yönünden, dilbilgisi kurallarına uygun olmalı, açık ve yalın bir anlatım izlenmeli, yersiz mübalağalardan uzak olmalıdır.

8. Şekil, tablo, grafik, harita ve diğer yardımcı anlatım araçları, bilimsel ve teknik ölçülere uygun olmalı, her türlü çizimler usulüne uygun olarak bilgisayar veya şablonla çizilmelidir. Bütün tablo, harita, fotoğraf ve grafikler tanıtılmalı ve numaralandırılmalıdır.

9. Dipnotlar sayfa altına verilmeli, gerekirse makalenin sonunda bibliyografya verilebilir.

10. Yazılardaki her türlü sorumluluk yazarlarına aittir. Bu konuda Merkezimiz hiçbir sorumluluk kabul etmez.

11. Dergimiz Hakemli olup, hakemlerden olumlu rapor alan yazılar yayınlanır, hakemden olumlu rapor almayan yazılar yazarlarına iade edilir.

12. Tüm hakları saklıdır. Derginin adı belirtilmeden hiçbir alıntı yapılamaz.

**PUBLICATION PRINCIPLES OF THE MIDDLE EAST RESEARCHES
JOURNAL OF FIRAT UNIVERSITY**

1. The Middle East Researches Journal is published two times a year; once in January and then in July. The writings that are going to be published in the Journal are required to be related to the Middle East, boundaries of which was determined by a Central Committee. Today, these boundaries are generally accepted by historians (from Iran, to Persian Gulf, Iraq, Syria, Jordan, Israel, Palestine, Egypt, Saudi Arabia, Gulf States, Yemen, North Africa, and the belt states near these regions). The articles and writings should be related to the following aspects of the Middle East region;

- a. History (Beginning with ancient times up today of the political, economic, cultural, and social history)
- b. Geography (Physical, Human and the Geography of the States)
- c. Sociology (The social structure of the region, social strata, formation of social strata, ethnic situation, family, education, urban and rural population, migration from rural areas through the cities, tribes-clans, nomadism, religions and religious groups, communities and their inter-relations)
- d. Language and Literature (The languages that are spoken in the region, accents and dialects, inter-relationships among languages, literary personalities, and their works-influences)
- e. Folk Culture (daily life of the public, the features of the folklore, beliefs, ceremonies, cultural focuses, in time, from birth till death, birth and related customs, marriage and death related customs- kitchen culture, agriculture, and farming culture etc...)

2. It is required that articles should contribute something new to the science or should present a new synthesis.

3. Articles should be so new that hadn't been published anywhere before. They should also be based on original sources and informations.

4. Although there is no restriction on the number of the pages to be written, the writings can't have more pages than an ordinary article can have.

5. The Journal is published in Turkish, in English, in French and in Arabic. If an article was written in Turkish, English summary should be added. However, if it was written in any language other than Turkish, Turkish summary should be added.

6. The Turkish titles and titles in the foreign languages should not contradict with the content of the writing but it should reflect the content of the writing neatly, briefly and as much as needed.

7. In terms of the concepts that were used and in terms of the style it was written it is a requirement that articles should be grammatic, a plain and simple style of writing should be followed, unnecessary exegerations should be avoided.

8. Diagrams, pictures, graphics, maps, and other methods of explanation should be scientific and technical, all kinds of drawings should be done on the computer and by the patterns. All pictures, maps, photographs, and graphics, should be defined and should be numbered.

9. Footnotes should be at the bottom of the page. If needed the bibliography may be given at the end of the article.

10. All the responsibility in the writing belongs to the writer. Our Center don't accept any responsibility in this matter.

11. Our Journal has a committee. The articles that have been approved by the committee will be published while the others that haven't been approved by the committee will be returned back to their owners.

12. All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or copied in any form without naming it.